

UKRAINIAN
INSTITUTE
FOR THE FUTURE

РЕФОРМА

СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2021

Публікація здійснена в рамках проекту
**«Secret Service of Ukraine Reform Based on
International Experience»**
(Реформа Служби безпеки України на основі
міжнародного досвіду)

між

**Громадською Організацією «Український
інститут майбутнього»**

та

**Міністерством закордонних справ
Королівства Нідерланди**

УДК 341:342:343.8:323

Авторський колектив: Захаров Є.Ю, Токарев Г.В, Ступак І.І., Попов І.В., Самусь М.М.

Загальна редакція: Семьоркіна О.М.

Реформа СБУ: виклики та перспективи. Дослідження / Захаров Є.Ю, Токарев Г.В, Ступак І.І., Попов І.В., Самусь М.М.

Загальна редакція: Семьоркіна О.М. – К., 2021. – 172 с.

Дослідження присвячене проблемам реформування СБУ в пострадянській Україні. Зокрема, проаналізовано міжнародний досвід реформування спецслужб, низку документів ООН, Ради Європи, Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії), а також законодавство і практика країн світу. Чільне місце у дослідженні відведено аналізу дотримання прав людини в діяльності СБУ. Авторами запропоновані шляхи реформування СБУ на основі міжнародних стандартів і кращого світового досвіду. Розроблено рекомендації щодо моделі реформування СБУ та запровадження парламентського контролю. Дослідження розраховане на депутатський корпус, працівників державного сектору, які працюють у сферах кримінальної юстиції, правоохоронної діяльності, представників міжнародних і неурядових організацій, дослідників, широку громадськість.

Підготовка до публікації та наклад цього видання здійснено Українським інститутом майбутнього.

ЗМІСТ

02

- Список скорочень

05

- Передмова

09

- Міжнародний досвід реформування спецслужб

27

- Дотримання прав людини в діяльності служби безпеки України

119

- Концепція реформи служби безпеки України

163

- Список посилань

Список скорочень:

АРК – Автономна Республіка Крим

АТО – Антитерористична операція

ВМС – Військово-Морські Сили Збройних Сил України

ВРУ – Верховна Рада України

ВСУ – Верховний Суд України

ГПУ – Генеральна прокуратура України

ГУР – Головне управління розвідки Міністерства оборони України

ГШ – Генеральний штаб Збройних Сил України

ДБР – Державне бюро розслідувань

ДКУ – Державний концерн "Укроборонпром"

ДКВС – Державна кримінально-виконавча служба України

ДМС – Державна міграційна служба України

ДПСУ – Державна прикордонна служба України

ДСНС – Державна служба України з надзвичайних ситуацій

ДССЗЗІ – Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України

ЄКПЛ – Європейська Конвенція з прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗС – Збройні сили

ЗСУ – Збройні Сили України

ЗВДТ – Звід відомостей, що становлять державну таємницю

ДФС – Державна фіскальна служба України

КК – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

МВС – Міністерство внутрішніх справ України.

МЗС – Міністерство закордонних справ України.

ММПЛ – Моніторингова місія Управління Верховного комісара ООН з прав людини

МО – Міністерство оборони України

МОЗ – Міністерство охорони здоров'я України

Мінюст – Міністерство юстиції України

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

НАН – Національна академія наук України

НБУ – Національний банк України

НГУ – Національна гвардія України

НПУ – Національна поліція України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ООС – Операція Об'єднаних сил

ПНК – Підкомітет з недопущення катувань

РНБО – Рада національної безпеки і оборони

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба безпеки України

СЗР – Служба зовнішньої розвідки України

СІЗО – слідчий ізолятор

ССО – Сили спеціальних операцій Збройних Сил України

УВКПЛ – Управління Верховного Комісара ООН з прав людини

УДО – Управління державної охорони України

00

ПЕРЕДМОВА

00

Служба безпеки України готується до реформування – найбільшого за всю 30-річну історію. Протягом цього часу СБУ пройшла через кілька хвиль кадрових чисток і формальних люстрацій, проте за своєю структурою залишається спадкоємцем радянського КДБ. У ті часи спецслужба мала забезпечити тотальний контроль за всіма галузями економічного та соціального життя, за всіма громадянами. Спецслужба мала бути багаточисельною, розгалуженою, а до сфери її повноважень належало все – від виявлення інакомислення до контролю за Збройними Силами. Під час проведених реорганізацій із СБУ виділили в окремі структури Службу зовнішньої розвідки та Держспецзв'язок. Прикордонники теж уже давно не підпорядковані СБУ, на відміну від Росії, де прикордонна служба входить до структури ФСБ (через це там така велика загальна чисельність службовців).

СБУ, як спадкоємець радянського КДБ, продовжує виконувати правоохоронні функції, залишається мілітаризованою системою з обмеженим внутрішнім і зовнішнім контролем, що стає передумовою зловживань та порушень прав людини.

Україна, на відміну країн Центральної та Східної Європи, не впровадила заходи перехідного правосуддя (Transitional Justice)¹. Так, одночасно із засудженням комуністичного режиму і заборонаю діяльності спецслужб – «філій» радянського КДБ, в країнах Центрально та Східної Європи були проведені люстрації (перевірки благонадійності, чи перевірки морального обличчя), насамперед службовців сектору безпеки і оборони, правоохоронних органів, суддів.²

Метою реформи Служби безпеки України має стати трансформація спеціальної служби у невелику мобільну високотехнологічну структуру, на кшталт британської MI5. І вичерпним переліком завдань СБУ мають бути контррозвідка, боротьба з тероризмом та охорона державної таємниці. Інші функції вже давно можна передати іншим органам, насамперед правоохоронним, для уникнення дублювання. Саме такими були реформи у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи, і цей досвід виявився успішним. Експерти Українського інституту майбутнього провели аналіз завдань та повноважень спецслужб кількох європейських країн і виділили основні уроки реформування – як вдалого, так і проблемного.

У Верховній Раді України протягом 2020 року відбувалися дискусії навколо законопроєкту 3196-д, первинна редакція якого була внесена Президентом України. У процесі доопрацювання законопроєкт був значно змінений. Проте на момент його ухвалення у першому читанні 28 січня 2021 року в ньому залишалося достатньо суперечливих положень, не всі з яких легко можна виправити під час підготовки до другого читання.

Одне з найбільш нагальних завдань реформи – позбавити СБУ функції боротьби з корупцією. Саме діяльність уповноваженого антикорупційного підрозділу СБУ є найбільш скандальною темою у критичних публікаціях та журналістських розслідуваннях.

В Україні створені системи антикорупційних органів (зокрема, НАБУ, САП, ДБР /в частині розслідування корупційних злочинів, що не є підслідністю НАБУ/). І хоча рівень їх ефективності не завжди влаштовує суспільство, функції СБУ по боротьбі з корупцією втратили актуальність. До слова, в дискусії про позбавлення СБУ функції боротьби з корупцією склався консенсус усіх зацікавлених сторін.

Більш складне питання – економіка. Представники СБУ наполягають на збереженні функції контррозвідального захисту економіки. Для цього пропонують зберегти право заходити на підприємства та митні пости, давати обов'язкові до виконання приписи суб'єктам господарювання. Критики цього підходу застерігають від ризику втручання у підприємницьку діяльність, перешкоджання бізнесу та формування корупційних механізмів. Ефективним варіантом компромісного рішення може стати збереження повноважень спецслужби з протидії економічному шпигунству, але при виявленні таких фактів – оперативна розробка та інформування керівництва підприємств чи уповноважених правоохоронних органів. Без права зупиняти розмитнення контейнерів чи інших інструментів прямого тиску на бізнес. Подібний підхід має бути і у розробці організованих злочинних угруповань – лише у разі виявлених контактів із установленими шпигунами, і у координації з профільним правоохоронним органом.

Ще один дискусійний момент – збереження чи передача слідчих функцій. ДБР заявило про неготовність в перспективі 1-2 років отримати до своїх обсягів роботи ще і всю підслідність СБУ. З іншого боку, при скороченні сфер повноважень кількість розслідувань також значно скоротиться (вона і так невелика). І розслідувати справи проти шпигунів і терористів зможе спеціальний підрозділ всередині ДБР, сформований із колишніх слідчих СБУ з відповідною компетенцією.

При підготовці законопроекту проявилася і глобальна світова проблема – як знайти баланс між інтересами безпеки з одного боку, і правами людини – з іншого. Незважаючи на всі воєнні загрози, у мирний час спецслужба повинна проводити оперативні заходи щодо громадян лише за дозволом суду та під прокурорським/судовим наглядом. Без винятків і особливих випадків. Небезпечною є пропозиція надати СБУ повноваження припиняти діяльність політичних партій та телеканалів без рішення суду. Проблема російської пропаганди існує, але її слід вирішувати в рамках Конституції України та з урахуванням гарантій свободи слова та політичної діяльності. Оцінювати політичну складову редакційної політики – не справа СБУ, її завдання – виявляти контакти із спецслужбами інших країн та отримання від них фінансових ресурсів.

Окреме важливе питання – цивільний і парламентський контроль за діяльністю СБУ. З одного боку, персональний склад та посадові обов'язки співробітників мають бути захищені державною таємницею. Але з іншого – Голова СБУ повинен звітувати парламенту, з частковим обмеженням відомостей про оперативну роботу. Має існувати чіткий перелік публічної інформації, доступ до якої не може бути обмежений рішенням посадовця СБУ.

У першому розділі даного дослідження автори подають аналіз міжнародних стандартів у роботі спеціальних служб та наводять приклади із конкретних країн. Другий розділ є результатом моніторингу дотримання прав людини у діяльності СБУ.

На основі моніторингу пропонуються механізми захисту цього компоненту у реформованій спецслужбі. Третій розділ містить концепцію створення нової СБУ на базі якісно іншої моделі з урахуванням кращих міжнародних практик. Також до дослідження додаються пропозиції щодо запровадження дієвого цивільного та парламентського контролю за діяльністю СБУ.

Дослідження стане у нагоді народним депутатам, правозахисникам, співробітникам СБУ, експертам різних галузей, які готують пропозиції для реформування Служби безпеки України.

ОП

МІЖНАРОДНИЙ
ДОСВІД
РЕФОРМУВАННЯ
СПЕЦСЛУЖБ

ОП

Міжнародні стандарти діяльності спецслужб

Проблематика визначення міжнародних стандартів, які стосуються Служби безпеки України полягає у тому, що пострадянське розуміння служб національної безпеки суттєво відрізняється від західних підходів. Зокрема, у західній практиці поняття «розвідувальні» служби, як правило, включає структури, які займаються як зовнішньою, так і внутрішньою розвідкою з метою добування інформації стосовно загроз національній безпеці держави. Відповідно і вимоги та стандарти до діяльності «внутрішніх» та «зовнішніх» розвідувальних служб висуваються, виходячи з однакових принципів захисту прав людини та дотримання законності. Іншими словами, у західній практиці, як правило, не має більш «важливих» чи «універсальних» спецслужб поміж іншими. Спецслужби не розрізняють за відомчою належністю чи функціоналом. Кожна спецслужба має свої чіткі задачі, які виконуються в жорстких законодавчих рамках і під постійним демократичним цивільним наглядом. Що важливо – такий підхід не лише не знижує їх ефективність і не заважає постійно розвиватися та удосконалюватися, а навпаки – зумовлює постійне оновлення, модернізацію та недопущення зловживань.

Спеціальні служби займають особливе місце в секторі безпеки і оборони демократичної держави. Незважаючи на різне розуміння і структурні особливості спецслужб у кожній державі, існує загальне розуміння, що спеціальні служби – це державні відомства, які займаються збором, обробкою, аналізом та доведенням спеціальної інформації відповідним державним структурам, котрі відповідають за забезпечення національної безпеки. Інформація від спеціальних служб має критично важливе значення при виробленні стратегічних рішень вищим керівництвом країни і прямим чином впливає на функціонування держави, як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

Водночас до спеціальних служб відносяться організації, які займаються діяльністю з протидії загрозам національній безпеці, як всередині, так і зовні країни. Під визначення спецслужб також підпадає воєнна розвідка, розвідувальні органи поліції, прикордонної служби, цивільні розвідки (внутрішньої і зовнішньої), а також розвідструктури міністерства фінансів, розвідка з протидії кіберзагрозам тощо³.

Спеціальні служби відрізняються від інших державних інститутів наявністю специфічних повноважень зі збору інформації, зокрема, правом на прослуховування ліній зв'язку, правом здійснювати таємне спостереження, правом залучати секретних інформаторів, правом проникати у житлові приміщення без відома власників. Ці функції спецслужб можуть створювати умови для порушень універсальних прав людини, що є неприйнятним у демократичній державі.

Комісар Ради Європи з прав людини опублікував спеціальну доповідь, у якій визначаються можливі області впливу діяльності спецслужб на права людини, які також формують і загальні обмеження з точки зору їх повноважень, зокрема⁴:

- Діяльність спецслужб, яка позначається на недоторканості особи, включно з правом на життя, правом на свободу, а також правом не піддаватися катуванню або нелюдському, жорсткому і такому, що принижує гідність, поведженню.
- Діяльність спецслужб, яка впливає на приватне та сімейне життя. У багатьох країнах це найбільш поширений вид втручання спеціальних служб до прав людини.
- Вплив діяльності спецслужб на свободу вираження поглядів, зібрань і об'єднань.
- Вплив спецслужб на справедливе судочинство, включно зі спостереженням за спілкуванням адвокатів зі своїми клієнтами, а також обмеження права на справедливий судовий розгляд заходами засекречування інформації в контексті охорони державної таємниці у справах, до яких залучені спецслужби.

Класичні підходи до визначення оптимального функціоналу так званих «внутрішніх» спецслужб (тобто спецслужб, які діють всередині держави) було сформульовано у Рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи 1402 від 1999 року⁵, зокрема:

Внутрішні спеціальні служби виконують важливі завдання для демократичних суспільств з метою захисту національної безпеки та захисту свободи в рамках демократичної держави.

Водночас часто внутрішні спецслужби ставлять інтереси національної безпеки (чи ті аспекти, які вони можуть вважати важливими для національної безпеки) вище поваги до прав особистості. Часто внутрішні спецслужби знаходяться під недостатнім контролем, що зумовлює високий ризик перевищення повноважень та порушення прав людини, в умовах коли не діють законні та конституційні заборони.

Ризик зловживання повноваженнями внутрішніх спецслужб, а отже і ризик серйозних порушень прав людини, зростає, коли спецслужби мають специфічну організацію і наділені окремими повноваженнями, такими як заборони та примусові методи, що включають примусові заходи (наприклад, повноваження здійснювати обшук приватної власності, вести розслідування кримінальних справ, арештовувати та затримувати), коли вони недостатньо контролюються (виконавчою, законодавчою та судовою владою), а також коли спецслужб занадто багато.

У зв'язку з цим, пропонується, щоб внутрішнім спецслужбам не дозволялося вести розслідування злочинів, заарештовувати або затримувати людей, а також брати участь у боротьбі з організованою злочинністю, за винятком дуже конкретних випадків, коли організована злочинність представляє явну небезпеку для базових устоїв демократичної держави.

Будь-яке втручання оперативної діяльності внутрішніх спецслужб у забезпечення прав людини та основоположних свобод, які захищені Європейською конвенцією з прав людини, має бути дозволено законом і бажано через суд – до того, як така діяльність буде здійснена. Ефективний демократичний нагляд за внутрішніми спецслужбами, як апріорі, так і постфактум, усіма трьома гілками влади є особливо важливим у цьому відношенні.

Єдиним завданням внутрішніх спецслужб має бути захист національної безпеки, що означає – боротися з явними нагальними небезпеками для демократичної держави та суспільства. Економічні проблеми або боротьба з організованою злочинністю як такою не повинні бути серед сфер діяльності спецслужб внутрішньої безпеки. Внутрішні спецслужби можуть мати справу з економічною сферою чи організованою злочинністю лише тоді, коли вони представляють явну та реальну небезпеку для національної безпеки.

Виконавча влада не повинна мати право визначати сфери застосування внутрішніх спецслужб. Натомість ці сфери повинні встановлюватися законом, а розтлумачуватися у судовому порядку, якщо виникають питання чи сумніви щодо їх обмежень. Внутрішні спецслужби не повинні використовуватися як політичний інструмент для тиску на політичні партії, національні меншини, релігійні групи чи інші групи населення.

Організація внутрішніх спецслужб не повинна будуватися на військових засадах.

Внутрішні спецслужби не можуть виконувати правоохоронні функції (зокрема, ведення кримінального розслідування) через високий ризик зловживання повноваженнями та дублювання діяльності традиційної поліції.

Приклади моделей європейських внутрішніх спецслужб

Для формування загального розуміння приблизної сучасної моделі європейської спецслужби, яка займається забезпеченням національної безпеки на території країни (тобто так званої внутрішньої спецслужби), спочатку розглянемо кілька прикладів «класичних» спецслужб Західної Європи, а потім (на їх фоні) – реформовані внутрішні спецслужби країн Східної Європи колишнього соціалістичного табору.

І хоча на цей час не всі внутрішні спецслужби європейських країн (як постсоціалістичних, так і Західної Європи) буквально дотримуються міжнародних рекомендацій та стандартів, в цілому, вказані стандарти є тими орієнтирами, які можуть забезпечити оптимальний баланс між дотриманням прав людини та ефективним виконанням спецслужбами своїх завдань.

Нідерланди

У Нідерландах діє інтегрована спецслужба, яка займається як зовнішньою розвідкою, так і протидією загрозам на території Нідерландів – **Генеральна розвідувальна та безпекова служба (Algemene Inlichtingen-en Veiligheidsdienst – AIVD)** Міністерства внутрішніх справ.

Відповідно до Закону про розвідувальні та безпекові служби 2017 року (2017 Intelligence and Security Services Act, Wiv 2017)⁶, **AIVD у своїй діяльності сфокусована на таких сферах:**

- Тероризм, радикалізм, ісламський фундаменталізм;
- Ультралівий та ультраправий екстремізм;
- Приховане втручання закордонних країн;
- Розповсюдження озброєнь масового ураження;
- Діяльність розвідок іноземних країн.

Водночас, відповідно до закону, **AIVD здійснює свою діяльність шляхом:**

- Розслідування діяльності окремих осіб та організацій;
- Проводячи перевірки з питань безпеки;
- Сприяючи безпеці у критично важливих сферах життєдіяльності;
- Добуваючи інформацію за кордоном;
- Проводячи аналіз ризиків та загроз;
- Надаючи наявну інформацію щодо певних осіб та організацій.

AIVD, разом з військовою розвідкою Нідерландів **MIVD**, стала відома після успішних операцій проти російських хакерів. У 2018 році нідерландські спецслужби успішно відбили атаку хакерів ГУ (колишнє ГРУ) ГШ ЗС РФ, які намагалися зламати сервери Організації з заборони хімічної зброї у Гаазі. Ще більш відомою є успішна операція **AIVD** проти групи російських хакерів Cozy Bear, яку пов'язують зі Службою зовнішньої розвідки РФ. Співробітники **AIVD** змогли зламати мережу групи Cozy Bear і встановити факти її протизаконної діяльності як проти Нідерландів, так, зокрема і проти США.

Також особливістю діяльності **AIVD** всередині країни є тісна співпраця з регіональними розвідувальними відділеннями національної поліції. Це дозволяє **AIVD** надавати інформацію поліції стосовно осіб, організацій, а також діяльності, які можуть становити небезпеку для суспільства та держави. Водночас сама **AIVD** не здійснює поліцейських функцій, зокрема у кримінальних розслідуваннях.

Мова йде про те, що **AIVD** добуває інформацію, визначає загрози і надає відповідні дані органам, котрі безпосередньо будуть ухвалювати рішення та здійснювати кримінальне розслідування за конкретними справами.

Франція

Функції внутрішньої спецслужби у Франції виконує **Генеральний директорат внутрішньої безпеки (Direction générale de la Sécurité intérieure, DGSi)**. **DGSi** було створено у травні 2014 року в рамках реформування розвідувального співтовариства шляхом модернізації Центрального управління внутрішньої розвідки (DCRI), яке, своєю чергою, було створене у липні 2008 року шляхом об'єднання двох спецслужб – Центрального директорату загальної розвідки (RG) та Директорату стеження за територіями (DST). В результаті, нова спецслужба **DGSi** змінила своє підпорядкування – з управління Генерального директора Національної поліції **DGSi** перейшла під пряме керівництво Міністра внутрішніх справ.

Функціонал DGSi є прикладом класичних підходів до побудови внутрішньої спецслужби демократичної країни⁷:

- боротьба з іноземним втручанням, включно з діяльністю іноземних розвідок;
- запобігання і припинення актів тероризму або підриву державної безпеки, територіальної цілісності або функціонування французьких держустанов;
- запобігання і припинення дій, що розкривають національну секретну інформацію або інформацію, яка стосується економічного, промислового або наукового потенціалу країни;
- спостереження за особами, суспільними рухами, групами та організаціями, що проводять підривну діяльність або становлять загрозу;
- протидія несанкціонованому розповсюдженню зброї масового ураження;
- моніторинг діяльності міжнародних злочинних організацій, які можуть становити загрозу національній безпеці;
- попередження та припинення злочинів, пов'язаних з інформаційними технологіями та системами зв'язку.

Водночас у розріз з міжнародними стандартами, **DGSi** наділений функціями досудового слідства і може проводити весь комплекс оперативних заходів, які, відповідно до законодавства, здійснюють структури Міністерства внутрішніх справ (зокрема, Національної поліції). **DGSi** має у своєму складі оперативно-розшукову групу, котра призначена для здійснення затримань, обшуків та інших активних оперативних заходів.

Причиною активного реформування внутрішньої спецслужби Франції, яке відбувається фактично перманентно останні 15 років, є намагання адаптувати структури, котрі створювалися ще у XX сторіччі, до сучасних вимог та загроз.

Резонансні терористичні атаки на території Франції стали головним індикатором успішності/неуспішності діяльності **DGSI**. При цьому, як виявлялося (в основному, постфактум), спецслужба мала інформацію про потенційних терористів, які в подальшому стали організаторами чи виконавцями терактів у Франції, однак не здійснила ефективні кроки, щоб попередити їх задуми. У зв'язку з цим, **DGSI** знаходиться під постійним жорстким контролем політичних сил та особливо парламенту (насамперед, опозиції), що спричиняє постійну трансформацію спецслужби на шляху пошуку оптимальної моделі функціонування у сучасних умовах.

ФРН

Внутрішня служба ФРН – **Федеральна служба захисту конституції Німеччини (Bundesamt für Verfassungsschutz, BfV)** входить до складу Міністерства внутрішніх справ⁸. BfV є прикладом внутрішньої спецслужби, основним завданням якої є захист держави та суспільства від загроз, що виникають внаслідок зусиль спрямованих:

- проти вільного демократичного устрою ФРН;
- проти самого існування ФРН або однієї з федеральних земель;
- на перешкоджання діяльності державних органів ФРН;
- проти національних інтересів ФРН за кордоном, зокрема з використанням насильницьких інструментів;
- на руйнацію ідеї міжнародного взаєморозуміння, особливо проти мирного співіснування народів.

Крім того, до компетенції **BfV** відноситься протидія розвідувальній діяльності іноземних держав (контррозвідка), захист від саботажу і запобігання доступу до конфіденційної інформації.

Особливий акцент у своїй діяльності **BfV** здійснює щодо протидії ультраправим, зокрема неонацистським партіям, ультралівим, ісламістським та іншим екстремістським організаціям, особливо за участі іноземних громадян.

При цьому, **BfV** позбавлена повноважень проведення досудового слідства.

Румунія

Модель трансформації спеціальних служб Румунії від соціалістичної «таємної поліції» (яка мала офіційну назву **Департамент державної безпеки**, а неофіційно називалась **«Секурітата»**) є одним з найкращих прикладів успішності радикальних глибинних кроків переходу від «совка» до кращих практик побудови сучасних спецслужб демократичних держав.

«**Секуритата**» соціалістичної Румунії була створена за безпосередньої участі радянських спецслужб, насамперед, КДБ. Тотальний контроль населення, боротьба з політичним інакомисленням, придушення інтелектуалів, дисидентів, письменників, режисерів – це стандартний набір функціоналу соціалістичних спецслужб, найбільш жорстокими з яких були румунська «**Секуритата**», «Штазі» в НДР та КДБ в СРСР. Несанкціоноване проникнення до приватних помешкань, прослуховування телефонних ліній, моніторинг пошти були загальноприйнятою практикою діяльності тоталітарних соціалістичних спецслужб.

Падіння режиму диктатора Чаушеску (у 1989 році) призвело до докорінних та швидких змін діяльності румунських спецслужб. Вже у 1991 році було ухвалено закон про реорганізацію «**Секуритата**» і в подальшому (у 1992 році) створено незалежні спецслужби з чіткими завданнями та функціями:

- **Serviciul Român de Informații** – Служба розвідки;
- **Serviciul de Informații Externe** – Служба зовнішньої розвідки;
- **Serviciul de Protecție și Pază** – Служба захисту та охорони (керівництва держави);
- **Serviciul de Telecomunicații Speciale** – Служба спеціального зв'язку;
- **Jandarmeria Română** (Жандармерія).

Внутрішньою спецслужбою Румунії, яка може вважатися аналогом СБУ, стала **Служба розвідки (СРР)**. Основними функціями **СРР**, визначеними законом⁹, є:

- Збір, обробка та підготовка інформації з метою запобігання та перешкоджання будь-яких дій, які можуть становити загрозу національній безпеці Румунії;
- Охорона державної таємниці;
- Боротьба з тероризмом;
- Протидія розвідувальній діяльності іноземних країн на території Румунії.

У спеціальному законі, який регламентує діяльність **СРР**, чітко вказано, що Служба не може проводити кримінальне розслідування. Крім того, **СРР** заборонено здійснювати примусові дії, такі як арешт та утримання під вартою, а також розпоряджатися власними місцями позбавлення волі.

Фактично **СРР** є оптимальною контррозвідувальною службою пострадянської демократичної країни. Водночас **СРР** позбавлена будь-яких невластивих функцій. Зокрема це стосується розслідування економічних злочинів та боротьби з корупцією. Натомість в Румунії діє спеціалізований антикорупційний орган – Національний антикорупційний директорат, наділений функціями кримінального розслідування корупційних злочинів.

Болгарія

У Болгарії, де за часів соціалізму діяв потужний тоталітарний **Комітет державної безпеки** (коротка назва «**Сігурност**»), також були проведені швидкі та глибокі реформи у сфері діяльності спецслужб. Зокрема, були створені Національна розвідувальна служба (зовнішня розвідка, яка зараз має назву Державна агенція з розвідки) та внутрішня спецслужба – **Державна агенція національної безпеки**, який можна вважати болгарським аналогом СБУ.

Відповідно до закону¹⁰, ДАНБ виконує такі завдання:

- Протидія діяльності іноземних розвідок;
- Протидія загрозам суверенітету, територіальній цілісності держави та єдності нації;
- Перешкоджання антиконституційним діям;
- Перешкоджання незаконному використанню сили та громадської власності у політичних цілях;
- Протидія загрозам в екологічній сфері;
- Захист державних таємниць;
- Захист стратегічних об'єктів інфраструктури;
- Захист комунікаційних та інформаційних систем;
- Протидія міжнародному тероризму та екстремізму;
- Запобігання порушенням у галузі міжнародної торгівлі товарами військового призначення та подвійного використання, а також розповсюдженню зброї масового ураження;
- Запобігання загрозам, пов'язаним з міграційними процесам.

До функцій **ДАНБ** відноситься протидія загрозам у сфері економічної та фінансової безпеки держави. Однак, оскільки **ДАНБ** не має повноважень зі здійснення досудового слідства, то мова у цьому випадку йде про збір інформації щодо економічних та фінансових загроз, які формуються за кордоном, а не дії, які можуть бути використані для тиску на бізнес чи фінансові структури з метою отримання неправомірної вигоди з боку співробітників.

Що цікаво, до 2018 року до сфери діяльності **ДАНБ** відносилися і питання протидії корупції, якщо корупційні дії, вчинені високопосадовцями, загрожували національній безпеці Болгарії. Однак, відповідне положення було виключено з закону про **ДАНБ**, а функції з протидії корупції повністю були передані спеціалізованим антикорупційним органам, які у 2018 році були системно реформовані. Замість кількох структур було створено єдиний орган – Комісію протидії корупції та конфіскації незаконно набутого майна. До складу Комісії було передано також і антикорупційний підрозділ **ДАНБ**.

У результаті, сьогодні **ДАНБ** має функції, які повністю відповідають міжнародним стандартам внутрішніх спецслужб.

Польща

На відміну від Румунії та Болгарії, у Польщі реформи спецслужб затягнулися, стали жертвою внутрішньополітичних процесів та міжвідомчих суперечностей. Як результат, процес трансформації польських спецслужб має подібні з Україною проблеми.

Внутрішня спецслужба Польщі – **Агентство внутрішньої безпеки (Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, ABW)**, має традиційний для пострадянських країн набір функцій. Створене у 2002 році у результаті ліквідації Управління охорони держави і поділу його на внутрішню спецслужбу (ABW) та зовнішню розвідку (Agencja Wywiadu), Агентство внутрішньої безпеки, окрім контррозвідвальних завдань, завдань боротьби з тероризмом та захисту державних таємниць, також відповідає за протидію незаконному обороту наркотиків, організованою злочинністю, корупцією та економічними злочинами.

Окрім іншого, **ABW** веде моніторинг приватизації державних підприємств, контролює використання фондів ЄС державними органами Польщі, слідкує за фінансовою діяльністю урядових структур, зокрема, наприклад, за діяльністю Генеральної дирекції залізниці та автодоріг. При цьому, у розріз з рекомендованими міжнародними стандартами, **ABW** уповноважене вести кримінальні розслідування, оперативно-розшукову діяльність, має право затримувати підозрюваних, проводити огляд приміщень, доглядати вантажі.

У результаті, діяльність **ABW** є досить строкатою і у цьому сенсі виглядає більше подібною до СБУ, ніж до кращих європейських моделей. Іншими словами, **ABW** не є прикладом ідеальної європейської внутрішньої спецслужби, створеної з чистого аркушу на основі рекомендацій держав з розвинутою демократією, а більше схожа на похідну від соціалістичних спецслужб, які поступово змінюються під натиском громадянського суспільства та у ході здійснення демократичного цивільного нагляду.

Водночас паралельно з Агентством внутрішньої безпеки в Польщі діє окремий спеціалізований антикорупційний орган – **Центральне антикорупційне бюро (ЦАБ)**, яке відповідає за розслідування корупційних порушень і також має право здійснювати досудове розслідування. У результаті, очевидно, існують умови для дублювання функцій між Агентством внутрішньої безпеки та Центральним антикорупційним бюро, що, безумовно, веде до зниження ефективності роботи обох інституцій.

З 2015 року, коли партія «Право і справедливість» отримала перемогу на парламентських виборах, спеціальні служби почали відігравати надзвичайно важливу роль з точки зору впливу на політичних опонентів правлячої партії. Керівниками спеціальних служб призначаються особи з найвищого керівництва правлячої партії «Право і справедливість», а діяльність спецслужб мають повну підтримку прокуратури, яку очолює депутат Сейму від «ПіС». Передвиборча програма «ПіС» передбачала, що спеціальні служби (у тому числі ABW) зазнають масштабних змін¹¹.

Ключовими з них мали б стати такі:

- позбавлення **ABW** слідчих повноважень;
- позбавлення **ABW** і Служби військової контррозвідки права видавати сертифікати безпеки для отримання доступу до секретної інформації і делегування цього права Міністру-координатору спеціальних служб;
- позбавлення **ABW** повноважень боротьби з економічними злочинами та корупцією.

Варто звернути увагу, що вказані анонсовані зміни значною мірою нагадують ті пропозиції щодо реформи СБУ, котрі висувалися експертним середовищем України як необхідні для трансформації Служби безпеки України у сучасну внутрішню спецслужбу.

Однак, у Польщі так і не вдалося запустити згадані реформи. Натомість відбулась політизація та ідеологізація роботи спецслужб, що вплинуло на стабільність їх роботи та спричинило кадрові проблеми в **ABW**.

В цілому, приклад неефективних реформ спецслужб у Польщі може бути використаний в Україні як негативний досвід, який не варто повторювати. Зокрема очевидно, що спецслужби (особливо, внутрішня спецслужба) не повинна використовуватися як інструмент внутрішньополітичної боротьби, вони мають діяти у чітко визначених законодавством рамках і для захисту національних інтересів. Також парламентський нагляд за діяльністю спеціальних служб має бути одним з ефективних інструментів дотримання законності. Внутрішня спецслужба має зосередитися на протидії загроз національній безпеці, а не дублювати правоохоронні чи антикорупційні органи.

Інші країни Центральної та Східної Європи

В інших країнах Центральної та Східної Європи з колишнього соціалістичного табору в основному запроваджені реформи внутрішніх спецслужб, які відповідають міжнародним стандартам.

Зокрема у Чехії **Безпекова інформаційна служба (Bezpečnostní informační služba, BIS)** є класичною європейською внутрішньою спецслужбою з чіткими повноваженнями протидії загрозам на території Чеської Республіки, зокрема¹²: терористичним загрозам; діям, що загрожують безпеці та економічним інтересам Чехії; діям іноземних розвідувальних служб на території ЧР; намірам та діям, котрі підривають демократичні підвалини, суверенітет та територіальну цілісність ЧР; організованій злочинності; діям, що загрожують державній таємниці. При цьому, **BIS** не має повноважень здійснювати досудове розслідування, а також проводити затримання, арешт чи допит. Крім того, **BIS** не займається запобіганням та протидією корупції.

У Словаччині діє інтегрована розвідувальна структура – **Словацька інформаційна служба (Slovenská informačná služba, SIS)**, яка відповідає і за зовнішню розвідку, і за протидію загрозам національній безпеці на території Словаччини¹³.

Внутрішній компонент **SIS**, як і рекомендують міжнародні організації, зосереджений на контррозвідальній та антитерористичній діяльності і не має повноважень щодо досудового розслідування (хоча і здійснює збір та аналіз інформації щодо організованої злочинності). Між тим, антикорупційними справами у Словаччині займається окремий підрозділ поліції – Національне кримінальне агентство.

У **Латвії** також функціонує інтегрована спецслужба – **Бюро захисту Конституції (Satversmes Aizsardzības Birojs, SAB)**, яка виконує функції зовнішньої розвідки та внутрішньої контррозвідки, а також захисту державної таємниці¹⁴. **SAB** чітко зосереджена на виконанні цих завдань і не має повноважень досудового розслідування, розслідування економічних злочинів чи антикорупційної діяльності.

У **Литві** діє схожа модель інтегрованої спецслужби – **Департамент державної безпеки (Valstybės Saugumo Departamentas, VSD)**, який відповідає за ведення розвідки та контррозвідки та захист державної таємниці¹⁵. Контррозвідальний компонент **VSD** фокусується у своїй діяльності на прогнозуванні, визначенні та протидії загрозам національній безпеці на території Литви, з особливим акцентом на недопущенні розвідальної діяльності іноземних країн. При цьому, **VSD** не займається досудовим слідством, розслідуванням економічних злочинів чи антикорупційною діяльністю.

Естонія має особливий підхід до побудови та функціоналу внутрішньої спецслужби – **Служби внутрішньої безпеки (Kaitsepolitseiameti, КАПО)**¹⁶, яка входить до складу МВС Естонії і має широкий спектр завдань: від контррозвідальної, антитерористичної діяльності та захисту державної таємниці до протидії корупції та проведення кримінальних розслідувань у сферах, які загрожують національній безпеці. Тобто на відміну від більшості внутрішніх спецслужб країн Східної Європи, Естонія має власну модель, яка, однак, у будь-якому разі не є подібною до пострадянських підходів тотального контролю, які до цього практикуються в Росії, Білорусі і деякою мірою в СБУ.

Міжнародний досвід забезпечення нагляду за спецслужбами

Загальноприйнятим принципом забезпечення дотримання законності діяльності спецслужб є зобов'язання кожної держави створити відповідні умови, зокрема системи нагляду, за яких спеціальні служби діяли б відповідно до міжнародно-правових норм, включно з тими, що викладені у Статуті ООН та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Крім того, існує ряд загальних стандартів і передового досвіду, які сприяють створенню системи ефективного нагляду над спецслужбами.

Ці стандарти, досліджені та чітко визначені Женевським Центром демократичного контролю за збройними силами (DCAF)¹⁷, у подальшому були використані спеціальним доповідачем ООН з питань розвитку та захисту прав людини і основних громадянських свобод у контексті боротьби з тероризмом, для формування рекомендованих принципів для діяльності держав у цій сфері¹⁸.

В цілому, ці принципи, якими держава має керуватися, коли створює систему нагляду за діяльністю спецслужб, полягають у наступному:

- Нагляд за діяльністю спеціальних служб здійснюється комплексним механізмом, що складається з внутрішніх, виконавчих, парламентських, судових і спеціалізованих наглядових інститутів. До складу ефективної системи нагляду за спеціальними службами повинен входити принаймні один цивільний інститут, який буде незалежним як від самих спецслужб, так і від виконавчої влади.
- Комплексний характер нагляду за спеціальними службами і різноманітність його учасників (парламент та його відповідні комітети, урядові структури, омбудсмени, громадянське суспільство, ЗМІ) дозволяє охопити всі аспекти діяльності спецслужб. Зокрема це стосується дотримання вимог закону; ефективності діяльності спецслужб; співвідношення між отриманим результатом і витраченими ресурсами; фінансового аспекту та практики управління спецслужб.
- Наглядові органи повинні мати необхідні повноваження, ресурси, знання та досвід для ініціювання та проведення власних розслідувань. Крім того, їм мають надавати право повного і безперешкодного доступу до інформації, посадових осіб та об'єктів, необхідних для виконання покладених на них обов'язків. Наглядові органи мають право розраховувати на повноцінну співпрацю зі спецслужбами і керівництвом правоохоронних структур при роботі зі свідками і отриманні доступу до необхідних документів та інших матеріалів.
- Органи нагляду повинні вживати всіх необхідних заходів для захисту секретної інформації та персональних даних, до яких вони отримують доступ у процесі своєї діяльності. При порушенні співробітниками наглядових органів вимог про захист інформації та персональних даних, вони можуть піддаватися санкціям у порядку, передбаченому законом.

Наразі в Україні не сформовано комплексну систему нагляду за діяльністю спецслужб, яка б відповідала міжнародним рекомендаціям. Фактично в Україні відсутній комплексний підхід, який передбачає наявність внутрішніх, виконавчих, парламентських, судових і спеціалізованих наглядових інститутів. Також відсутній інститут спеціальних омбудсменів, які б на постійній основі здійснювали нагляд за дотриманням принципів і кращих практик виконання спецслужбами своїх завдань.

Закон про національну безпеку України передбачає створення окремого парламентського комітету, який має забезпечити «...гарантування неухильного і безумовного дотримання державними органами спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронними органами спеціального призначення та розвідувальними органами вимог Конституції України щодо забезпечення національної безпеки»¹⁹. Однак, процес створення такого комітету загальмувався, законодавчі основи його функціонування не були створені. При цьому, на початку 2019 року було здійснено спробу ухвалити проєкт Закону «Про парламентський контроль за дотриманням положень законів в діяльності спеціальних служб та правоохоронних органів держави»²⁰. Однак, у результаті кількомісячного обговорення, він був відзваний з розгляду парламентом.

Світова практика показує, що суть діяльності парламентських комітетів з нагляду над спецслужбами повинна полягати не у контролі та втручанні в управління спецслужбами, а в нагляді за дотриманням вимог законів, недопущенні використання спецслужб і розвідки для узурпації влади і порушення прав і свобод людини, а також ефективності використання ресурсів і бюджетних коштів.

Як правило, завдання парламентського нагляду над спецслужбами полягають у наступному:

- Забезпечити демократичну легітимність спецслужб шляхом дотримання демократичних норм.
- Знизити ризик порушень в діяльності спецслужб, оскільки секретність сприяє виникненню корупційних ризиків та інших зловживань.
- Забезпечити ефективність діяльності спецслужб. Парламент має важливе значення в оцінці діяльності спецслужб, і тому депутати повинні отримувати достатню інформацію про результати виконання спецслужб функціональних завдань.

Одним з ключових питань, яке виникає під час роботи парламентських комітетів у сфері діяльності спецслужб, є допуск депутатів до секретної інформації. Суворе обмеження доступу до інформації та надмірне засекречування сприяє корупції і призводить до порушень прав людини, тоді як недостатній захист інформації, особливо в умовах збройних конфліктів, створює загрозу національній безпеці. Сьогодні загальноприйнятим підходом у визначенні оптимальної прозорості сектору безпеки і спецслужб, зокрема є так звані «Принципи Цване»²¹. Згідно з цими принципами, засекречування інформації допускається, якщо її розкриття створює реальний і конкретний ризик заподіяння значної шкоди законним інтересам національної безпеки. До такої інформації можуть відноситися, зокрема, плани конкретних агентурних операцій або інші деталі оперативної діяльності. Інша інформація може бути предметом розгляду парламентських комітетів.

Незважаючи на вирішальну роль парламентських інструментів, важливо дотримуватися вимог щодо комплексності нагляду. Демократичний нагляд над діяльністю спецслужб обов'язково має передбачати активну участь громадянського суспільства, ЗМІ, а також представників уряду та власне сектору безпеки²². Крім того, військові та цивільні омбудсмени, незалежні від структур військового командування, можуть виконувати широке коло завдань щодо контролю за дотриманням принципів і кращих практик виконання спецслужбами своїх завдань. Омбудсмени можуть, зокрема, здійснювати оцінку якості забезпечення безпеки громадян з боку спецслужб, а також дотримання прав людини та інших базових міжнародних стандартів і законодавства у сфері безпеки та діяльності спецслужб.

Інтегроване поняття доброчесності та цілісності (Integrity) у сфері реформування спецслужб

Саме поняття доброчесності не є чимось новим або незнайомим для країн пострадянського простору. Водночас, на відміну від країн сталої демократії, питання виховання доброчесності не вважається стандартним елементом реалізації стратегій реформування сектору безпеки та спецслужб, зокрема.

Загалом доброчесність у сфері безпеки та оборони означає чітке і обов'язкове, чесне і повне виконання своїх обов'язків. Однак, існує і більш широке тлумачення цього поняття, коли крім чесності та сумлінності, доброчесність також є синонімом поняття цілісності (integrity), яке часто використовується у питаннях національної безпеки для оцінки якості системи. Цілісність в цьому сенсі означає, що система виконує свої функції, працює справно і згідно із запланованими параметрами. Саме тому, доброчесність і цілісність розглядають як важливий інструмент забезпечення ефективної діяльності спецслужб.

Загальноприйнятий алгоритм виховання доброчесності в спецслужбах виглядає так:

- **Оцінка ризиків і план дій.** Перший крок до розвитку доброчесності – виявити і оцінити ризики порушень цілісності і розробити план (стратегію) їх подолання. Урядам і фахівцям з безпеки доступні інструменти оцінки і планування, такі як NATO-DCAF Integrity Self-Assessment Process²³ і CIDS-TI Integrity Action Plan²⁴.
- **Формування повної законодавчої бази.** Важливим елементом виховання доброчесності є належна нормативно-правова база, яка доповнює кодекси поведінки та вказівки з етики.
- **Достатнє бюджетне планування.** Необхідно приділяти достатньо уваги системі бюджетного планування, яке повинно відповідати загальній стратегії національної безпеки в середньо- і довгостроковій перспективі.
- **Навчання і підготовка.** Необхідно приділяти постійну увагу навчанню персоналу спецслужб питанням виховання доброчесності. Існує ряд програм і курсів з виховання доброчесності, розроблених для військового і цивільного персоналу НАТО²⁵, CIDS²⁶, Королівської Військової Академії²⁷ та інших військових організацій і служб.
- **Контроль і нагляд.** Щоб гарантувати успіх довгострокових зусиль з виховання доброчесності, необхідно створити систему нагляду. Вона може включати механізми внутрішнього і зовнішнього контролю, до яких відносяться інспектори, комітети з питань контролю, аудиторів і омбудсмени. Важлива роль у цьому процесі належить депутатам парламенту і уряду. Громадянське суспільство і ЗМІ повинні мати доступ до інформації та право контролювати сектор безпеки, щоб створити дієздатну систему балансів і противаг, яка дозволить уникнути корупції.

Оскільки забезпечення доброчесності і цілісності спецслужб є складним процесом, він має охоплювати велику кількість учасників. На національному рівні програму формування доброчесності може розробляти уряд із залученням інших зацікавлених сторін (парламент, міністри, комітети тощо) з подальшим закріпленням її у стратегії національної безпеки. Надалі програму повинні виконувати представники сектору безпеки, зокрема спецслужб під наглядом парламенту, громадянського суспільства та інших органів контролю. Національне законодавство має забезпечувати базу для цього процесу. На міжнародному рівні міжнародні організації можуть забезпечувати навчання, інструктаж і зовнішній нагляд за національними процесами у цій сфері.

Сьогодні розроблені чіткі рекомендації зі створення мотиваційних механізмів у спецслужбах для формування доброчесної поведінки співробітників силових відомств та спецслужб²⁸:

- 01** Встановлення чітких вимог до діяльності за всіма напрямками: завдання, етичні, контекстуальні. Оприлюднення/публікація чітко визначених правил і стандартів; впровадження та дотримання вимог кодексу поведінки для всіх цивільних і військових посадових осіб.
- 02** Запровадження чітко визначених процедур, які будуть ефективно працювати, а їх вимоги будуть суворо дотримуватися. Процедури атестації, підвищення по службі, призначення на посади повинні оцінюватися з точки зору сумлінності, доброчесності та об'єктивності, і повинні завжди перебувати в центрі уваги керівництва організації.
- 03** Активна культивування нових вимог та процедур поміж керівного складу, який має чітко розуміти, що їх метою є підвищення якості та результативності діяльності шляхом використання нових, більш ефективних методів роботи.
- 04** Створення серед керівництва організації належної мотивації до запровадження нової, функціональної системи, ефективність якої буде важливою для кожного з представників керівництва.
- 05** Застосування інформаційних заходів, які допоможуть донести нові вимоги і принципи до рядових співробітників спецслужб, посадових осіб спецслужб та широких верств суспільства, зокрема членів сімей співробітників спецслужб.
- 06** Введення чітко визначених санкцій за порушення вимог і стандартів, які повинні адекватно відображати рівень порушення. Кілька випадків показових (і повністю адекватних) покарань, які будуть широко висвітлюватися у ЗМІ, будуть виступати стримувальним фактором наступних порушень.
- 07** Регулярний аналіз і оцінка досягнутих результатів разом з усіма провідними учасниками процесу забезпечення доброчесності спецслужб.

У спеціальній доповіді комісара Ради Європи з прав людини²⁹ окремо йдеться про те, що внутрішня цілісність спеціальних служб відіграє провідну роль у забезпеченні законності їх діяльності та дотримання прав людини.

Саме співробітники спецслужб, а не зовнішні контролери, присутні під час ухвалення багатьох рішень, що мають важливі наслідки для прав людини. Тому найбільше значення мають цінності, етика та юридичні знання персоналу спецслужб. Для цього керівники спецслужб повинні застосовувати жорсткі критерії перевірки під час відбору і набирати тільки людей з відповідними якостями. Вони також повинні організовувати постійну підготовку, зокрема з питань прав людини і ролі зовнішніх органів нагляду. Важливо, щоб зовнішні органи нагляду перевіряли цю внутрішню політику і практику спецслужб. Зрештою, системи зовнішнього нагляду не зможуть досягти результату, якщо самі спецслужби не будуть прагнути шанувати права людини та сприяти нагляду і підзвітності.

Висновки та рекомендації до розділу I

Проведений аналіз особливостей функціонування та реформування внутрішніх спецслужб європейських країн свідчить, що не всі країни Європи повністю дотримуються вказаних міжнародних рекомендацій та стандартів.

Традиції та попередні історичні моделі, сформовані в окремих країнах Західної Європи (наприклад, у Франції), зумовлюють консервацію певних функцій спецслужб, які, відповідно до сучасних міжнародних стандартів, вважаються надмірними і в деяких випадках можуть нести загрозу правам людини. Насамперед, мова йде про повноваження вести досудове слідство та застосування примусових інструментів (зокрема, обшук приватної власності, арешт, затримання, утримання під вартою).

Водночас критика, зумовлена невдачами європейських спецслужб (зокрема й французьких) у протидії міжнародному тероризму, примушує їх поступово змінювати традиційні підходи і переходити до сучасних форматів діяльності, які, з одного боку можуть забезпечити дотримання прав людини, а з іншого – підвищити ефективність виконання спецслужбами своїх завдань. При цьому, модернізація спецслужб, як правило, йде з урахуванням міжнародних стандартів у цій сфері, особливо, що стосується дотримання прав людини.

Специфічною є ситуація в сусідній Польщі, де на відміну від інших успішних прикладів швидких реформ у країнах колишнього соціалістичного табору (зокрема, Румунії, Болгарії, Чехії, Словаччині, Литві, Латвії), процес трансформації спецслужб затягнувся, відбулась їх політизація, ідеологізація, що негативно вплинуло на роботу спецслужб. Іншими словами, збереження у функціоналі внутрішньої спецслужби Польщі **ABW** досудового слідства, розслідування кримінальних, економічних злочинів чи антикорупційних дій не підвищило її ефективність, а навпаки, зумовило падіння результативності роботи **ABW**.

Можна стверджувати, що приклад Польщі є невдалою моделлю трансформації і має сприйматися в Україні як негативний досвід, який не варто повторювати при реформуванні СБУ.

Фактично аналіз досвіду реформ та трансформації внутрішніх спецслужб (як Західної Європи, так і постсоціалістичного табору) однозначно свідчить про те, що слідування міжнародним рекомендаціям та стандартам позитивно впливає на здатність виконання завдань з точки зору протидії загрозам національній безпеці і забезпечує, при цьому, потрібний рівень дотримання прав людини.

Виходячи з аналізу особливостей реформ внутрішніх спецслужб європейських країн, вважається за доцільне забезпечити максимально швидку трансформацію СБУ на організацію, яка буде зосереджена на протидії загрозам національній безпеці на території України (тероризму; іноземним розвідувальним службам; намірам та діям, котрі підривають демократичні підвалини, суверенітет та територіальну цілісність України, зокрема і насамперед – внаслідок агресії РФ), а не дублювати правоохоронні чи антикорупційні органи.

Ба більше, швидка модернізація СБУ відповідно до міжнародних стандартів та європейського досвіду сфокусує реформовану спецслужбу саме на протидію загроз, які виникають у результаті агресивних дій Росії проти України, а не розпорошуватиме зусилля СБУ на виконання невластивих задач.

Враховуючи європейський досвід, особливу увагу при реформуванні СБУ слід звернути на створення в Україні комплексної системи нагляду за діяльністю спецслужб. Комплексність такої системи має досягатися шляхом формування внутрішніх, виконавчих, парламентських, судових і спеціалізованих наглядових інститутів. Особливо важливим є інститут спеціальних омбудсменів, які б на постійній основі здійснювали нагляд за дотриманням принципів і кращих практик виконання спецслужбами своїх завдань.

Також, виходячи з кращих європейських практик діяльності спецслужб, при реформуванні СБУ варто звернути увагу на питання доброчесності та цілісності як важливого інструменту забезпечення ефективної діяльності спецслужби. Внутрішня цілісність спеціальних служб відіграє провідну роль у забезпеченні законності їх діяльності та дотримання прав людини. Саме той факт, що власне співробітники спецслужб, а не зовнішні контролери, ухвалюють конкретні рішення та реалізують їх на практиці, робить цінності, етику та професійність персоналу спецслужб ключовим елементом ефективної та законної діяльності спецслужби. Враховуючи це, доброчесність та цілісність можуть бути одними з ефективних компонентів універсальної системи контролю та нагляду за спецслужбами, зокрема СБУ.

Таким чином, при реформуванні СБУ варто орієнтуватися на рекомендовані міжнародні стандарти, які у концентрованому вигляді можна представити так:

- Організація внутрішніх спецслужб не має будуватися на військових засадах (іншими словами, має відбутися демілітаризація);
- Внутрішні спецслужби не мають виконувати правоохоронні функції (зокрема, вести кримінальні розслідування);
- Внутрішні спецслужби не повинні вести розслідування злочинів, заарештовувати, затримувати людей, або застосовувати інші примусові методи.
- Внутрішні спецслужби не мають займатися вирішенням економічних проблем країни чи боротьбою з організованою злочинністю;
- Внутрішні спецслужби не повинні використовуватися як інструмент тиску на політичні партії, національні меншини, релігійні групи чи інші групи населення;
- Ефективний демократичний нагляд за внутрішніми спецслужбами, як апріорі, так і постфактум, усіма трьома гілками влади є особливо важливим для забезпечення прав людини та основоположних свобод.

02

**ДОТРИМАННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ В
ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

02

ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ СБУ

Затримання, арешт та утримання під вартою

У 2014–2019 роках у законотворчому процесі України у зв'язку зі збройним конфліктом з РФ були ухвалені зміни, спрямовані на погіршення становища затриманих та взятих під варту осіб, які суттєво порушують міжнародні стандарти прав людини.

Так, 12 серпня 2014 року КПК був доповнений статтею 615, яка закріплює, що *«на місцевості (адміністративній території), на якій діє правовий режим воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції, у разі неможливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 163, 164, 234, 235, 247 та 248 цього Кодексу, а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-114-1, 258-258-5, 260-263-1, 294, 348, 349, 377-379, 437-444 Кримінального кодексу України, ці повноваження виконує відповідний прокурор»*.

Вказана норма є прямим порушенням §3 Статті 5 Конвенції із захисту прав людини та основних свобод та §3 Статті 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, відповідно до яких кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення.

Ба більше, 12 серпня 2014 року Закон України «Про боротьбу з тероризмом» був доповнений статтею 15-1, яка закріплює можливість здійснювати превентивне затримання осіб, підозрюваних у зайнятті терористичною діяльністю, на строк до 30 діб за вмотивованим рішенням начальника Головного управління (управління) СБУ або начальника територіального органу Національної поліції за згодою прокурора та без ухвали слідчого судді, суду. Вказана стаття також передбачає обов'язок органу, який здійснив таке затримання, у разі затримання на строк понад 72 години, негайно направити копію рішення про превентивне затримання особи до слідчого судді, суду відповідної юрисдикції разом із клопотанням про обрання належного запобіжного заходу стосовно відповідної особи. Однак, стаття не містить чіткого роз'яснення щодо того, з якого моменту повинна відраховуватися така «негайність»: від часу фізичного затримання або ж після 72 годин з моменту затримання, що створює умови для зловживань зі сторони осіб, які здійснюють затримання.

Також у статті не закріплюється обов'язок слідчого судді здійснити негайний перегляд законності такого затримання відразу після отримання копії такого рішення.

У результаті, слідчий суддя може не переглядати законність такого позбавлення свободи протягом 30 днів, що ніяк не відповідає принципу «негайності» перегляду, закріпленого у вказаних вище міжнародних договорах з прав людини.

Тобто внесені доповнення фактично закріпили право органів досудового розслідування позбавляти людей свободи лише на підставі власних переконань про наявність обґрунтованої підозри у скоєнні ними злочинів. Водночас стаття 194 КПК, який був прийнятий з метою виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав людини, закріплює, що питання про наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення вирішується слідчим суддею або судом під час розгляду клопотання щодо застосування запобіжного заходу.

Також, незважаючи на те, що за своєю тривалістю таке затримання може порівнюватися до тримання під вартою, ані КПК, ані Закон України «Про попереднє ув'язнення» не містять положень, які б регулювали порядок здійснення такого затримання, а також права затриманих осіб.

Натомість порядок превентивного затримання регулюється лише Інструкцією про порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції, затвердженою Наказом Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України та СБУ № 872/88/537 від 26 серпня 2014 року.

З цього можна побачити, що єдиним документом, який регулює позбавлення волі осіб протягом тривалого періоду часу є підзаконний акт, ухвалений суб'єктами здійснення таких повноважень.

Серед інших негативних змін в українському законодавстві можна відмітити те, що 07.10.2014 року стаття 176 КПК була доповнена частиною 5, яка виключає можливість застосування альтернативних запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням свободи, до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-114-1, 258-258-5, 260, 261 Кримінального кодексу України.

Вказана норма діяла, незважаючи на те, що ЄСПЛ, юрисдикція якого визнана в Україні, та судова практика якого є частиною національного законодавства, знаходив порушення Статті 5 ЄКПЛ у випадках, коли національне законодавство не передбачало застосування альтернативних запобіжних заходів (Летелльє проти Франції (Letellier v. France), рішення від 26 червня 2001 року §§ 35-53; Клуз проти Бельгії (Clooth v. Belgium), рішення від 12 грудня 2001 року, § 44).

25 червня 2019 року Конституційний суд України визнав положення ч. 5 статті 176 КПК таким, що не відповідає Конституції (рішення № 7-р/2019 від 25.06.2019).

Зазначені вище зміни законодавства неодноразово підлягали критиці з боку правозахисних організацій, оскільки вони фактично нівелюють багаторічні зусилля, направлені на позитивні зміни щодо поваги до прав і свобод в Україні та приведення її законодавства у відповідність з міжнародними стандартами.

21 травня 2015 року була прийнята Постанова ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» №462-VIII, яка передбачає також відступ від зобов'язань за Статтею 5 Конвенції та Статті 9 Пакту.

Однак, Конституція України у статті 64 прямо закріплює, що не можуть бути обмежені права і свободи, закріплені статтею 29 Конституції. Водночас стаття 29 містить положення, відповідно до яких ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Тобто під час прийняття вищевказаних змін до законодавства були повністю проігноровані норми Конституції, яка є основним законом України, та є базою для всіх інших законів та підзаконних актів.

Із звернень, що надійшли до правозахисних організацій та Уповноваженого ВРУ з прав людини, можна побачити, що співробітники СБУ стали широко застосовувати практику затримання осіб без ухвали слідчого судді саме у випадках, які не передбачені статтею 208 КПК України. Наприклад, особи, про яких йшла мова у зверненнях та які були затримані без ухвали слідчого судді, підозрювались у скоєнні злочинів, що були вчинені ними за декілька місяців або навіть за декілька років до їх затримання. Іншими словами, відповідно до чинного КПК України у таких випадках затримання осіб мало бути здійснено у загальному порядку, тобто за попереднім дозволом слідчого судді, а не у порядку, передбаченому статтею 208 КПК України. Затримання осіб за підозрою у скоєнні злочину без реєстрації такого затримання, затримання під вигаданим приводом у ході АТО стали фактичним стандартом підрозділів СБУ. Серед випадків, у зв'язку з якими люди зверталися до Харківської правозахисної групи за правовою допомогою, не було жодного, коли до затриманої особи не було б застосовано незаконне затримання або викрадення, пов'язане з порушенням всіх процесуальних прав затриманого до офіційної реєстрації затримання, у поєднанні з катуваннями.

Систематичним і масовим є порушення співробітниками СБУ права на правову допомогу, яке гарантується статтею 59 Конституції і регулюється статтею 213 КПК. За ч.4 цієї статті службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги. У кращому випадку це повідомлення відкладається. Якщо ж для надання правової допомоги був запрошений адвокат не з Центру безоплатної правової допомоги, то його просто не допускають до затриманого, з чим постійно стикаються адвокати ХПГ.

Цілком незаконними є затримання, що здійснює СБУ для обміну на військовополонених та цивільних заручників, яких утримують під вартою в самопроголошених ДНР та ЛНР. Відомості про обмін – мізерні й уривчасті. Він відбувається в умовах таємності, не регулюється жодними правовими процедурами. Із заяв і розповідей рідних тих, кого обмінюють, й тих, хто був обмінений і погоджується надати інформацію про це, можна скласти таку картину.

СБУ формує так званий «обмінний фонд» (дуже огидний термін!): шукає людей, які причетні до скоєння злочинів, пов'язаних з сепаратизмом, державною зрадою, тероризмом та інших, які є в підслідності СБУ, затримує їх і пропонує обмін на полонених в ЛНР та ДНР замість кримінального переслідування та великих строків покарання. У затриманих немає вибору, і вони погоджуються на обмін. Тоді складається угода зі слідством, кримінальне провадження закривають, людей звільняють з-під варти, але їх вже чекають співробітники СБУ, саджають в машину і вивозять в невідоме місце, де вони перебувають до здійснення обміну без комунікації із зовнішнім світом.

Іноді СБУ пропонує обмін вже після завершення слідства під час суду. У цих випадках суддя виносить рішення, не закінчуючи судового процесу – декілька років з відстрочкою виконання вироку, людина звільняється в залі суду, і її так само співробітники СБУ вивозять в невідоме місце, де тримають *incommunicado*. Були випадки, коли затримували для обміну вже після закінчення судового процесу і винесення вироку (найчастіше вироки не пов'язані з позбавленням волі). Стверджують, що відмовитися від цієї пропозиції неможливо.

Зауважимо, що вина тих, кого обмінюють, часто не доведена слідством і не встановлена судом. У тих випадках, про які у нас є відомості, часто пред'явлена підозра є сумнівною чи необґрунтованою.

Ще слід згадати, що колишній начальник Головного слідчого управління СБУ Василь Вовк прямо визнав³⁰ в інтерв'ю існування практики формування «обмінного фонду», але за його словами, громадяни йдуть туди добровільно: «Ми на їх прохання вміщуємо їх до перевалочного пункту для обміну». Важко повірити у таку добру волю.

Оскільки зазвичай обмінюють одного нашого полоненого на 2 або 3, або навіть більше «сепаратистів» чи «терористів», а звільнено таким чином за офіційними даними 3224 полонених³¹, то йдеться про приблизно 6-8 тисяч людей, які опинилися у т.зв. ДНР або ЛНР у результаті обміну.

Як склалася подальша їх доля – сказати важко. Лєвова більшість з них мали постійне місце проживання на підконтрольній території, тобто вони не мають у новому місці перебування ані житла, ані роботи. Повернутися назад вони не ризикують, бо бояться потрапити під нове переслідування чи обмін (стверджують, що були й такі випадки, коли одну і ту ж саму людину обмінювали двічі).

Нагадаємо, що Україна в червні 2015 року приєдналася до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень і зобов'язана дотримуватися усіх її норм. За статтею 2 цієї Конвенції «насильницьким зникненням вважається арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі у будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону». За міжнародним правом насильницьке зникнення є злочином, а за певних обставин навіть злочином проти людяності. Змушені констатувати, що Служба безпеки України здійснює насильницькі зникнення вже протягом довгого періоду. Доречно ще навести таку цитату з Конвенції: «Жодні виключні обставини, якими б вони не були, чи то стан війни або загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи інший надзвичайний стан, не можуть слугувати виправданням насильницького зникнення» (ч.2 статті 1).

Де саме перебувають заарештовані під час проведення Службою безпеки слідства до закриття кримінального провадження чи вироку суду та після повторного затримання до здійснення обміну – незрозуміло. Два офіційно відомих сектора забезпечення слідства в Києві та Харкові вочевидь не можуть вмістити таку кількість людей. На етапі розслідування частина заарештованих могла знаходитися в СІЗО, але офіційна статистика Державної кримінально-виконавчої служби не показує суттєвого збільшення утриманих в СІЗО. Отже, питання, де СБУ утримувала громадян України під час слідства та очікування обміну на полонених, залишається поки що без ясної та вичерпної відповіді. Окремі свідчення та звіти міжнародних організацій вказують на камери в управліннях СБУ східних міст України.

Водночас СБУ постійно в офіційних відповідях на запити заперечує існування неофіційних місць тримання затриманих, як і застосування незаконних затримань і катувань стосовно затриманих.

Отже, не дивно, що СБУ у своїй відповіді на наш запит повідомило, що ніхто із співробітників СБУ не був притягнутий до дисциплінарної відповідальності або звинувачений за незаконне утримання людей в неофіційних місцях утримання під вартою.

Вперше інформація про секретні в'язниці СБУ з'явилася в 13-й доповіді місії Верховного комісара ООН з прав людини в Україні *«Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні 16 листопада 2015 р – 15 лютого 2016 р.»*³². Така інформація з'являлася у більшості наступних Доповідей місії.

26 травня 2016 року делегація підкомітету ООН з питань запобігання катуванням була змушена припинити свій візит в Україну після того, як СБУ їм відмовило у відвідуванні місць, де, на думку ООН, містяться люди, позбавлені волі СБУ, зокрема, у відвідуванні Харківського обласного управління СБУ³³. Керівник делегації, Малькольм Еванс, говорячи про місця ув'язнень СБУ, наголосив, що групі спостерігачів було відмовлено у візиті до «місць, де, згідно з численними повідомленнями людей, утримували незаконно, а також мали місце катування та погане поводження із затриманими»³⁴: *«З матеріалів правозахисних організацій, які документували свідчення потерпілих, відомо, що були випадки, коли незаконно затриманих на час візиту моніторингових місій переводили в інші приміщення. Крім того, обурює той факт, що СБУ досі публічно не визнала проблеми із місцями незаконного тримання, незважаючи на десятки випадків, задокументованих Моніторинговою місією ООН в Україні, Amnesty International і Human Rights Watch»*³⁵. Візит був поновлений у вересні, делегації показали названі вище сектори забезпечення слідства, але ж це не дає відповідь на запитання про місцеперебування заарештованих.

3 червня 2016 року британська газета «Times» і помічник генерального секретаря ООН з прав людини Іван Шимонович заявили, що СБУ масово затримує людей і систематично застосовує до них катування³⁶. Інформацію про незаконні затримання, катування і тримання людей в неофіційних місцях позбавлення волі з боку СБУ також доповнила 14-та доповідь місії ООН з прав людини в Україні³⁷. Місія повідомляла, що станом на березень 2016 року їй були відомі імена 15 чоловіків та однієї жінки, які утримувались у Харківському обласному управлінні СБУ.

Список з 26 таємно утримуваних під вартою передали українським державним органам правозахисники з Human Rights Watch та Amnesty International, і більшість фігурантів цього списку були звільнені протягом двох тижнів. Ці міжнародні організації неодноразово повідомляли про незаконне утримання людей в секретних в'язницях СБУ³⁸.

Приклади насильницьких зникнень та утримань під вартою наводяться у 16-й доповіді³⁹ місії Управління Верховного Комісара ООН з прав людини щодо ситуації з правами людини в Україні за період 16 серпня – 15 листопада 2016 року (п.п. 33, 34, 35).

Там йдеться про утримання людей, викрадених після рішення суду про звільнення, в Маріупольському та Харківському обласних управліннях СБУ та приватних квартирах.

29 липня 2016 року депутат міської ради міста Костянтинівки Донецької області Костянтин Безкоровайний розповів про тортури і побиття в «таємних в'язницях СБУ»⁴⁰.

15 березня 2018 року журналісти видання «Громадське» опублікували розслідування з приводу існування «таємних в'язниць СБУ», де виявили ознаки побуту і новий ремонт в ізоляторі СБУ в Харкові, який не функціонує з радянських часів⁴¹.

Що стосується незаконного тримання у секретному місці обмеження волі та катувань в Харківському управлінні СБУ впродовж 2016 року Безобразова В. О., Ашихміна В. О., Вакарука М. М., то про наявність кримінального провадження та про його результати невідомо у зв'язку з тим, що ГПУ не вважає такі відомості публічною інформацією.

Таємність процесу обміну, відсутність громадського контролю за ним може призвести до розповсюдження неправдивої інформації про цей процес, яку неможливо буде спростувати внаслідок таємності.

Ми розуміємо, що СБУ змушена займатися обміном для звільнення полонених, але виправдати таку процедуру жодним чином не можемо. Усе, що відбувається з обміном полонених, абсолютно поза межами права, це огидний механізм тиску та політичного торгу з боку керівництва Російської Федерації. Використання долі полонених в політичних цілях можна кваліфікувати як заручництво, що відповідно до міжнародного гуманітарного права є воєнним злочином.

Мусимо констатувати, що СБУ продовжує наполягати на законності своїх дій. У 2019 році Харківська правозахисна група отримала відповідь на запит від СБУ, в якій зазначено, що спеціально відведене місце для тимчасового тримання – ізолятор тимчасового тримання СБУ, що знаходиться в м. Київ, було постійно відкритим у доступі для представників різноманітних моніторингових організацій і відвідувався численними моніторинговими органами:

- **Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні** – 16.06.2017, 29.12.2017, 25.04.2018, 05.06.2018, 15.01.2019;
- **КЗК** – 09.09.2014, 29.11.2016, 10.12.2017;

- **Міжнародний комітет Червоного Хреста** – 11.05.2016, 12.05.2016, 09.03.2017, 21-23.03.2017, 07.03.2018, 20.03.2018, 19-20.04.2018, 03.07.2018, 31.08.2018, 03.09.2018, 03-04.10.2018, 07-08.11.2018, 18-19.12.2018, 04-06.02.2019, 09-10.04.2019, 08.05.2019.
- **ОБСЄ в Україні** – 30.07.2017.
- **Європейський Парламент** – 25.04.2018.
- **Уповноважений** – 03.08.2012, 17.08.2015, 21.09.2015, 06.11.2015, 06.06.2016, 29.07.2016, 04.08.2016, 13.07.2018.
- **Секретаріат Уповноваженого** – 20.03.2014, 21.01.2016, 29.02.2016, 26.04.2016, 25.02.2017, 11.08.2017, 16.11.2017, 23.11.2017, 15.02.2018, 27.02.2018, 24.03.2018, 04.04.2018, 08.05.2018, 05.06.2018, 26.07.2018, 09.08.2018, 27.12.2018, 18.02.2019, 20.03.2019, 29.03.2019, 25.04.2019.

На протипагу свідченням СБУ, за інформацією, поданою у звітах міжнародних правозахисних організацій та ЗМІ, останніми роками установами СБУ систематично вчинювалися перешкоджання моніторинговим організаціям у вільному доступі до установ СБУ⁴², зафіксовано ряд випадків, коли їм було відмовлено у доступі.

У липні 2019 року Голова Моніторингової місії ООН в Україні заявила, що СБУ досі відмовляється визнати, що утримувала людей у незаконних тюрмах⁴³. Вона також зазначила, що «*..Наразі ми виявили 51 таке місце утримання. Харківська СБУ – це найвідоміше місце, але була й низка інших на підконтрольній уряду стороні*»⁴⁴.

ММПЛ зазначає, що протягом листопада 2019 року – лютого 2020 року представники місії користувалася безперешкодним доступом до місць позбавлення волі. Проте нові випадки незаконного затримання та тримання осіб у несанкціонованих місцях позбавлення волі продовжують фіксуватися моніторами. Про це йдеться у 29-й доповіді ММПЛ⁴⁵.

Слід зауважити, що СБУ намагалася легалізувати свої незаконні місця утримання під вартою у законопроекті №6521 від 26 травня 2017 року «Про внесення змін до Законів України «Про попереднє ув'язнення» та «Про Службу Безпеки України» щодо функціонування слідчих ізоляторів. Але орган, який проводить розслідування злочинів, не може утримувати під вартою підозрюваних більше 3 діб, і якщо слідчий суддя обирає запобіжний захід у вигляді утримання під вартою, то забезпечити її має інший державний орган. Об'єднання функцій розслідування і тримання під вартою в одному правоохоронному органі означає повернення до радянських каральних спецслужб (детальніше див. аналіз законопроекту на сайті Харківської правозахисної групи⁴⁶). Законопроект № 6521 був відхилений.

Катування та інші види жорстокого поводження

В СБУ катують затриманих та підслідних з метою зізнання у скоєнні злочину та співпраці зі слідством. Раніше в незалежній Україні такі явища в практиці СБУ нами майже не спостерігалися (відомий випадок катування до смерті Юрія Мозоли в слідчому ізоляторі Львівського СБУ в 1996 році) У 2014-2016 роках скарг до правозахисних організацій на катування в СБУ доволі багато. Про катування в СБУ неодноразово заявляла й парламентський Уповноважений з прав людини Валерія Лутковська. У щорічній доповіді Уповноваженого за 2017 рік відзначалося, що найбільше скарг на катування саме в СБУ – **39%** від загальної кількості скарг на катування. СБУ була суб'єктом порушення прав людини у зоні АТО у **49%** заяв до Уповноваженого в 2015 році – про насильницькі зникнення, незаконні затримання та викрадення, катування, порушення права на правову допомогу, утримання під вартою в нелюдських умовах у місцях, не передбачених для цього.⁴⁷

Наприклад, 8 серпня 2017 року представник Омбудсмена зустрівся з паном Г., який обвинувачувався у пособництві терористичній діяльності за ст.258-3 Кримінального кодексу, у Маріупольському слідчому ізоляторі та отримав документальні докази застосування до нього катувань з боку співробітників СБУ. За фактом застосування працівниками управління СБУ в Донецькій області стосовно Г. недозволених методів слідства 03.08.2017 прокуратура Донецької області розпочала досудове розслідування. Після направлення Уповноваженим прокурору Донецької області відповідного акту реагування Г. було визнано потерпілим у цьому кримінальному провадженні 23.10.2017 та допитано його у якості потерпілого. 25.10.2017 Орджонікідзевський районний суд міста Маріуполя Г. визнав невинуватим у скоєнні злочину, який йому інкримінували⁴⁸. Після проголошення вироку співробітники СБУ знов намагалися викрасти пана Г. з місця його постійного проживання (детальніше див. приклад 1 нижче).

Проте випадки розслідування катувань, вчинених працівниками СБУ, рідкісні. Як правило, жертви катувань, побоюючись помсти на свою адресу та за безпеку своєї родини, не зголошуються свідчити про обставини затримання та подальшого жорстокого поводження. Тим більше вони не ризикують ініціювати розслідування цих злочинів.

СБУ відмітає всі звинувачення у скоєнні катувань та жорстокому поводженні, використовуючи риторику: *«злочинці заявляють про катування, щоб не нести відповідальності за скоєні ними злочини»*.⁴⁹

Проте міжнародні організації багаторазово повідомляли про отримання відомостей про катування, вчинені працівниками СБУ.

Так, Підкомітет з недопущення катувань (ПНК) Комітету ООН проти катувань та жорстокого поводження у своїй доповіді про візит в Україну в 2016 році висловився так: *«ПНК отримав численні і серйозні повідомлення про дії, які, якщо будуть доведені, можуть бути класифіковані як катування і жорстоке поводження. Особи, з якими розмовляли представники Підкомітету в різних частинах країни, розповідали про побиття, удари електричним струмом, інсценування страти, удушення,*

заякування і погрози сексуального насильства по відношенню до осіб і членів їх сімей. Зважаючи на проведену роботу і досвід, набутий під час візиту, Підкомітет робить висновок, що такі заяви можуть бути правдою. У багатьох випадках ці дії, за ствердженням заявників, застосовувалися в той час, як особи перебували під контролем СБУ або під час неофіційних затримань. Затримані, яких обвинувачували у злочинах, пов'язаних зі збройним конфліктом на сході України («затримані, пов'язані з конфліктом»), а саме, злочини відповідно до статей 109-115, 258, 260-261 і 437-438 Кримінального кодексу, заявляли про те, що їх піддавали тортурам з метою отримання інформації про їхню участь або участь їхніх колег у «сепаратистській» діяльності або для визначення військових позицій збройних груп. Підкомітет також розуміє, що в деяких випадках дії вчинялися приватними особами або добровільними батальйонами, але з відома або за мовчазною згодою державних посадових осіб».

Постійно сповіщає про катування затриманих в своїх періодичних доповідях ММПЛ. Наводимо відповідні приклади.

«44. ...14 листопада житель м. Донецьк помер на території Ізюмського районного відділу міліції (Харківська область) незабаром після того, як був звільнений, а потім знову затриманий людьми у масках та співробітником СБУ, якого вдалося ідентифікувати. Судово-медична експертиза виявила на його тілі декілька великих гематом, а також закриту тупу травму грудей. 10 листопада ММПЛ провела інтерв'ю з людиною, яка була довільно затримана СБУ та два місяці утримувалась ізольовано в будівлі СБУ в Харкові.

...

69. В цілому, занепокоєність у зв'язку зі здійсненням правосуддя стосується порушення норм справедливого судового розгляду. ММПЛ має докази жорстокого поводження та отримувала заяви з приводу застосування тортур до людей, затриманих СБУ та МВС України, з метою домогтися зізнань під примусом»⁵⁰.

«38. В грудні 2014 р. ММПЛ провела бесіду з чоловіком, який незаконно утримувався невстановленими українськими військовослужбовцями, і, за його свідченнями, протягом декількох днів був жорстоко побитий. Інший затриманий стверджував, що був побитий офіцерами СБУ та утримувався в ізоляції, де познайомився із ув'язненими, які були побиті та піддавались імітації страти. Один позаштатний журналіст стверджував, що під час його утримання під вартою та допитів, які проводили співробітники СБУ, люди в масках насильно піднімали за спиною його руки в наручниках та підвішували у такому положенні, закликаючи його зізнатись у роботі на російській спецслужбі. Кілька інших затриманих, опитаних ММПЛ, свідчили про утримання в ізоляції та жорстоке поводження, рівнозначне тортурам»⁵¹.

«46. 9 квітня представники ММПЛ поспілкувалися із жителем міста Донецької області, що знаходиться під контролем уряду. Він стверджував, що у жовтні 2014 року його викрав чоловік у цивільному одязі, який надягнув пакет на його голову, наручники на руки та помістив його у транспортний засіб. Потім його тримали в ув'язненні у підвалі. За свідченнями чоловіка, три дні нападники у масках били його та застосовували електрошок. Під час катувань його змусили підписати зізнання про те, що він «передавав розвідувальну інформацію» «Донецькій народній республіці».

Потім чоловіка перевели в інший підвал, який, як він з'ясував пізніше, знаходився у Полтаві. Там слідчий СБУ у присутності свідків склав протокол про його затримання, «як особи, що була спіймана у момент скоєння злочину». Два дні потому Полтавський суд вирішив помістити чоловіка під домашній арешт. У лютому слідчий спробував змусити чоловіка визнати провину, що він відмовився зробити. На початку квітня, під час зустрічі зі слідчим, чоловікові дали мобільний телефон, через який він упізнав голос одного з тих, хто катував його у жовтні. Чоловік сказав, що якщо він не підпише зізнання, вони зустрінуться знову. Пізніше співбесідник повідомив ММПЛ про те, що він підписав визнання вини»⁵².

«49. ММПЛ продовжує спостерігати постійну картину довільних та позбавлених зв'язку із зовнішнім світом затримань правоохоронними органами України (в основному з боку Служби безпеки України)... Ці випадки часто супроводжувалися тортурами і жорстоким поведінням, а також порушення процесуальних прав»⁵³.

«43. ММПЛ постійно документує повідомлення, отримані з різних частин країни, про жорстоке поведіння під час арешту і в перші допити, які проводяться СБУ. Чоловік, затриманий СБУ за підозрою в підготовці терористичного акту в Запоріжжі, стверджував, що його неодноразово і сильно били, зокрема, у будівлі СБУ.

...

48. Жінка, яка була затримана СБУ за підозрою у підготовці терористичного акту, стверджувала, що під час допиту її підвісили зі скованими наручниками за спиною руками таким чином, що її ліктьові суглоби були розірвані. Також стверджувалося, що близько 20 разів до неї застосовувався протигаз, з перекиданням дихального отвору»⁵⁴.

«47. Протягом звітного періоду УВКПЛ продовжило отримувати повідомлення, які свідчать про те, що зберігається практика катувань та жорстокого поведіння з особами, яких підозрюють у належності до озброєних груп або інших видах зв'язку з ними, щоб змусити таких осіб визнати свою вину 50. Окрім того, у декількох випадках українські військові, затримані за підозрою у кримінальних правопорушеннях, зазнали тортур, що змусили їх свідчити проти себе. УВКПЛ глибоко занепокоєне тим, що кримінальні провадження за повідомленнями про катування відкриваються рідко, а коли навіть їх формально розпочинають, вони не проводяться ефективно.

Адвокати захисту також часто не піднімають питання про катування. Це може бути пов'язано із залякуваннями або із прагненням отримати для своїх підзахисних м'якший вирок.

48. Наприклад, у серпні 2015 року у двох непов'язаних між собою випадках співробітники СБУ затримали двох жителів Харківської області, звинувативши їх у підтримці «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» і плануванні диверсійно-підривної діяльності. Обидвох потерпілих привезли до будівлі управління СБУ в області, де їх катували (били, викручували руки за спиною, імітували страти та погрожували насильством проти членів їх сімей), поки вони не підписали заяви про визнання вини. Хоча їх забрали до лікарні, співробітники СБУ наказали лікарям не документувати їхніх травм та тілесних ушкоджень. Один з потерпілих попросив адвоката не повідомляти про катування під час судових засідань, маючи побоювання щодо помсти. Потерпілий сказав лікарям у слідчому ізоляторі (СІЗО), що він отримав травми під час падіння з дерева.

Обидва потерпілих досі перебувають під вартою, судові процеси над ними тривають.

49. В іншому випадку, 16 червня 2016 року два чоловіки у балаклавах напали на жертву поблизу її квартири. Потерпілий вибіг на вулицю, де його чекали ще двоє. Його вдарили по голові, а коли він впав на землю, душили та били по голові ногами. На нього надягли наручники, заштовхали в мікроавтобус та протягом 30-40 хвилин везли в невідомому напрямку. Коли мікроавтобус зупинився, співробітник управління СБУ в Харківській області допитав потерпілого про його знайомих, які стали членами озброєних груп «Донецької народної республіки». Не задовольнившись відповідями, співробітники СБУ душили жертву, били руками й ногами, погрожуючи насильством проти членів його сім'ї. Коли потерпілий погодився співпрацювати, співробітники СБУ сказали, що його відвезуть до кордону між Росією та Україною та затримують за «контрабанду зброї». На кордоні один зі співробітників вдарив потерпілого ножом в п'ятку, щоб він не міг втекти. Після цього потерпілого привезли до будівлі управління СБУ в Харківській області та змусили прочитати, запам'ятати і повторити на відеокамеру заяву про визнання вини. Нині триває судовий провадження у справі жертви за звинуваченням у «тероризмі» і «посяганні на територіальну цілісність та недоторканість України». Військовий прокурор Харківського гарнізону розпочав розслідування його заяви про тортури, втім катам чоловіка не було пред'явлено жодних підозр або обвинувачень.

50. У ще одному випадку військовослужбовці Збройних Сил України затримали чоловіка в його будинку в листопаді 2016 року. Вони наставили на нього зброю й обшукали, побили його, що призвело до тривалих больових відчуттів, а також застосували проти нього удушення й електричний струм. Вони змусили його зізнатися на відеокамеру в тому, що він надавав озброєним групам інформацію про позиції українських військових. Після цього його перевезли до будівлі управління СБУ в м. Сєвєродонецьку, де його допитали без адвоката і змусили підписати необхідні документи, перш ніж надати доступ до необхідної медичної допомоги.

Після цього його перевезли до лікарні, але співробітники СБУ шляхом погроз наказали йому не скаржитися на жорстоке поводження. Його звинувачують у тому, що він надавав озброєним групам інформацію про Збройні Сили України, і нині триває судовий розгляд його справи.

51. УВКПЛ також спостерігало за справами українських військових, які заявили про застосування до них тортури під час перебування під вартою у зв'язку з кримінальними обвинуваченнями. 30 жовтня 2014 року військовослужбовець добровольчого батальйону «Кіровоград» спільно з п'ятьма товаришами по службі були затримані групою з 20 озброєних чоловіків. Протягом трьох днів потерпілого тримали під вартою без зв'язку із зовнішнім світом в одиночній камері у підвалі будівлі управління СБУ в Краматорську. Декілька разів на ніч його катували, змушуючи надати свідчення про його командирів. Жертву били, у тому числі кийками, прив'язували до спортивних брусів і у висячому положенні били та катували електричним струмом. На третю ніч кати, зв'язали руки потерпілого за спиною, щільно закрили його очі та рот клейкою стрічкою, що викликало біль, штовхнули його на підлогу та били ногами. Він втрачав свідомість і захлинався власною кров'ю. Побиття продовжувалося, поки військовий не погодився «надати свідчення». Йому наказували, що говорити в суді, та змусили підписати документи. Співробітники СБУ, які привели його на судове засідання, погрожували, що якщо він буде просити забезпечити йому адвоката або поскаржиться, то його продовжать «лікувати» у підвалі.

У присутності двох озброєних співробітників СБУ в масках суддя помістив військового під варту строком на два місяці без оголошення суті підозри. Тілесні ушкодження на тілі жертви були пізніше задокументовані у лікарні та СІЗО. Незважаючи на його письмові скарги про незаконне тримання під вартою без зв'язку із зовнішнім світом та тортури, а також те, що суд двічі наказував Генеральній прокуратурі України провести судово-медичну експертизу щодо природи та ступеню тілесних ушкоджень, виявлених на тілі жертви, та розслідувати обставини його затримання, жодного прогресу у цьому розслідуванні немає⁵⁵».

27 грудня 2017 року відбулось одночасне звільнення затриманих: 233 особи були звільнені урядом України, а 74 особи були звільнені незаконними збройними формуваннями. Як зазначено у п.10 Додатку II до 21-ї доповіді ММПЛ, «3-поміж справ 234 осіб, звільнених Урядом, ММПЛ вже слідкувала за 142 справами ще до одночасного звільнення. Після цього ММПЛ провело інтерв'ю з 64 звільненими особами по обидві сторони лінії зіткнення. Всі вони розповіли про те, що піддавалися катуванню або жорсткому поводженню, сексуальному насиллю, погрозам насильства, нелюдським умовам тримання під вартою і/або порушенням гарантій на справедливий судовий розгляд⁵⁶».

У 2018–2020 роках СБУ продовжувала практикувати викрадення, незаконні тримання під вартою та катування, хоча і у меншому масштабі, ніж у 2014–2017 роках. Ось відповідні приклади з деяких доповідей ММПЛ.

«47. ... УВКПЛ також задокументувало шість випадків, де ймовірно або фактично члени озброєних груп були захоплені ЗСУ або Службою безпеки України (СБУ) і утримувалися у неофіційних місцях тримання під вартою, поки їхні затримання не були належним чином оформлені. Четверо з вищезгаданих осіб розповіли, що їх піддавали катуванням, жорсткому поводженню, сексуальному насильству і (або) погрозам подальшим фізичним насильством.

48. УВКПЛ задокументувало новий випадок свавільного тримання під вартою і жорсткого поводження, що, за твердженням, мало місце у неофіційному місці тримання під вартою, розташованому в Красноармійському АТП (автотранспортне підприємство). 16 червня 2018 року озброєні чоловіки у військовій формі та масках увірвалися у будинок, де перебував російський громадянин (раніше затриманий та звільнений 18 травня 2018 року). Вони сказали йому, що його «обмінюють» до Російської Федерації, зав'язали йому очі та перевезли у Красноармійське АТП, де він, за повідомленнями, провів два дні, прикований наручниками до залізного ліжка. 18 червня співробітники СБУ запропонували йому два варіанти: або повернутися під варту до СІЗО, або «зникнути». Його привезли на засідання суду, під час якого він через побоювання погодився, щоб його знов узяли під варту⁵⁷».

«48. Упродовж звітнього періоду, УВКПЛ задокументувало випадки, коли особи були затримані Службою безпеки України (СБУ) та обвинувачені у фінансуванні тероризму за володіння бізнесом і (або) за сплату «податків» на території, яка контролюється «Донецькою народною республікою» та «Луганською народною республікою» 49. УВКПЛ занепокоєне тим, що така практика може продовжуватися й кількість людей, затриманих за такими ж обвинуваченнями, може збільшуватися⁵⁸».

«47. На території, яка контролюється Урядом, УВКПЛ продовжило отримувати повідомлення про те, що СБУ свавільно затримує, катує, залякує і жорстко поводиться з особами, зокрема у неофіційних місцях тримання під вартою, з метою отримати інформацію, змусити їх зізнатися або співпрацювати.

Наприклад, 17 квітня 2019 року на КПВВ «Мар'їнка», як стверджується, двома співробітниками СБУ в штатському одязі був затриманий чоловік. Вони відвели його у металевий контейнер на цьому контрольному пункті, де тримали близько двох годин. Того ж дня двоє чоловіків відвезли його разом з дружиною до Курахового. Вони залишили дружину в готелі, наділи йому на голову мішок і відвезли у невідоме місце, де, як стверджується, побили. Через кілька годин вони привезли його назад у готель із помітним синцем на обличчі. Після цього інциденту його здоров'я погіршилося, і він був госпіталізований. Його дружина поскаржилася з приводу інциденту на КПВВ до поліції. 23 квітня 2019 року два співробітники СБУ відвідали її у лікарні й змушували забрати скаргу.

48. УВПКЛ стежило за справою іноземця, який був свавільно заарештований і підданий катуванню у грудні 2018 року, за повідомленнями – співробітниками СБУ⁵⁹. На початку лютого 2019 року цей чоловік зі своєю сім'єю переїхав до Одеської області, побоюючись подальшого залякування.

12 лютого 2019 року Державне бюро розслідувань (ДБР) розпочало розслідування тверджень жертви про свавільний арешт і катування з боку СБУ⁶⁰. 15 березня 2019 року двоє чоловіків, які представилися співробітниками СБУ, прийшли до його квартири та запитали про його скаргу до ДБР. Вони попросили його поїхати з ними до Одеси, нібито для того, щоб підписати деякі документи. В автомобілі ці чоловіки одягли маски, вилучили в нього паспорт, гаманець і телефон. Вони сказали йому, що той повинен виїхати з України. Один із них показав жертві у прямій трансляції двох озброєних чоловіків поруч із його домом, де перебували його дружина і двоє дітей, і сказав, що вони ввійдуть у його дім, якщо він не погодиться поїхати. Потім вони змусили його зробити на камеру заяву про те, що він залишає Україну добровільно і що його не піддавали фізичному або психологічному насильству. У пункті перетину кордону між Україною та Республікою Молдова вищезгадані особи дали йому підписати документ, у якому було зазначено, що він погодився виїхати з країни, і відвели його до пункту паспортного контролю на кордоні. Один із них погрожував жертві: «Якщо ти повернешся до України, ми тебе вб'ємо. Якщо ти розкажеш про те, що з тобою трапилось, пам'ятай, що у тебе в Україні є сім'я».⁶¹

47. Наприклад, УВПКЛ задокументувало випадок, коли СБУ з 7 до 12 серпня 2019 року свавільно тримала під вартою у неофіційних місцях тримання чоловіка, офіційно не заарештувавши його. 7 серпня 2019 року цей чоловік був затриманий національною поліцією на контрольно-пропускному пункті у Петропавлівці через те, що його прізвище було зазначено на веб-сайті «Миротворець»⁶². Поліцейські відвезли його до відділень поліції у Петропавлівці та Сєвєродонецьку, де зареєстрували як відвідувача, допитали без присутності адвоката, змусили пройти перевірку на поліграфі та записали на відео його зізнання щодо участі в діяльності озброєних груп. 8 серпня, вночі, двоє співробітників СБУ відвезли його у невідоме місце і знов допитали без присутності адвоката. Уранці вони відвезли його до Сєвєродонецька, ще раз допитали та тримали всю ніч на орендованій квартирі. 9 серпня чоловіка відвезли до прокуратури, де він уперше зустрівся зі своїм безкоштовним адвокатом, призначеним для надання йому правової допомоги, і де йому було вручено повідомлення про підозру за ст. 258-3 Кримінального кодексу України (створення терористичної групи чи терористичної організації). Того ж дня суддя Сєвєродонецького міського суду призначив на 12 серпня судове засідання, не виносячи рішення про його затримання. Тим не менш, після слухання, коли його адвокат пішов, співробітники СБУ продовжили свавільно тримати чоловіка під вартою в орендованій квартирі у Сєвєродонецьку, де він перебував дві ночі.

12 серпня його доставили до Лисичанського міського суду, який виніс рішення про взяття його під варту терміном на 60 діб.

48. УВКПЛ продовжило документувати випадки, що мали місце у попередніх звітних періодах і є прикладом тенденції, вже виявленої УВКПЛ раніше, зокрема випадки катувань і жорстокого поводження із затриманими з боку СБУ. 14 квітня 2016 року співробітники СБУ свавільно затримали чоловіка у Харківській області. Вони надягли йому наручники, посадили у мікроавтобус і відвезли у невідомому напрямку.

У лісі п'ятеро або шестеро чоловіків у балаклавах кинули його на землю та побили, ударяючи ногами та стрибаючи на ньому. Ці чоловіки змусили його стати на коліна і націлили пістолет йому в голову. Під час побиття чоловіка питали про його ймовірну співпрацю з Російською Федерацією та отримане звітти фінансування. Після цього співробітники СБУ провели обшук у нього вдома і знов відвезли у ліс, де знов били та катували електричним струмом, а потім, надягнувши йому на голову мішок, доставили до Харківського управління СБУ. Там, перед тим як звільнити, його примусили підписати папери, які він не міг прочитати. Після звільнення, він десять днів лежав у лікарні зі струсом мозку та травмами спини, голови й рук⁶³.

«50. 30 липня 2019 року на території, яка контролюється Урядом, приблизно десять озброєних чоловіків, які носили маски та камуфляж без знаків розрізнення, жорстоко обшукали та викрали чоловіка на очах родини та сусідів. Вони відвезли його до гаража, де йому лили воду на обличчя, погрожували та жорстоко побили, хоча винуватці намагалися не залишати синців. Вони намагалися змусити його зізнатися в участі у озброєних групах, у тому, що він є російським агентом, та надати їм доступ до своїх акаунтів у соціальних мережах. Після тримання під вартою упродовж ночі у гаражі, чоловіка відвезли додому, щоб під охороною надати йому належного вигляду перед тим, як відвезти до старої будівлі СБУ, аби він дав свідчення «куратору». Близько 22:00 «куратор» сказав чоловікові, що йому дозволяють повернутися додому під «домашній арешт», і попередив його, щоб залишався там, інакше ризикує бути підданим подальшому насильству. Упродовж наступного тижня чоловіка неодноразово забирали до старої будівлі СБУ і допитували без адвоката. Нарешті він отримав від «куратора» вказівку зробити те саме зізнання прокурору. Краматорський міський суд 6 серпня помістив його до СІЗО на 60 днів за підозрою за статтею 258-3 (створення терористичної групи чи терористичної організації) Кримінального кодексу України. 12 серпня його адвокат подав скаргу до суду щодо жорстокого поводження. Однак, кримінальне провадження за статтею 365 (2) (перевищення влади або службових повноважень) Кримінального кодексу було зареєстровано Державним бюро розслідувань (ДБР) лише 21 серпня 2019 року, після того, як адвокат поскаржився в суді на бездіяльність слідчого СБУ. Станом на 15 листопада чоловік залишався під слідством у слідчому ізоляторі».⁶⁴

«50. УВКПЛ задокументувало випадок чоловіка, який хотів скористатися програмою «На тебе чекають вдома»⁶⁵, що розрахована на членів озброєних груп. Він зв'язався з СБУ, яка запевнила його, що він може повернутися до України з Російської Федерації без будь-яких наслідків, якщо він співпрацюватиме з владою. Проте, як тільки він 3 жовтня 2019 року пройшов через КПВВ «Мар'їнка», його відразу викрали невстановлені особи, як повідомляється, тому що його прізвище зазначено на веб-сайті «Миротворець». Його привезли до невстановленого місця, імовірно неподалік від Маріуполя, де на всю ніч прикували наручниками до поруччя. Його били у живіт і погрожували насильством, поки він не зізнався в участі у озброєних групах.

Упродовж кількох наступних днів його тримали у неофіційних місцях тримання під вартою. 8 жовтня 2019 року його доставили до Сєвєродонецького управління СБУ, де допитали без присутності адвоката. 10 жовтня Сєвєродонецький суд ухвалив узяти його під варту на 60 діб. 25 жовтня прокурор сказав йому, що він не може скористатися програмою СБУ і що єдина можливість вийти на волю – підписати угоду про визнання винуватості з подальшою згодою на «обмін». 4 грудня двоє співробітників СБУ намагалися змусити його погодитися на участь в одночасному звільненні. Він відмовився, і 11 грудня 2019 року, коли строк його перебування під вартою сплив, його було звільнено. Розгляд кримінальної справи щодо цього чоловіка триває, а він очікує на результат розгляду скарги, поданої ним на незаконне тримання під вартою до ДБР». ⁶⁶

Харківською правозахисною групою задокументовано декілька випадків, які стосуються фактів катування службовцями СБУ. **Наведемо два приклади.**

Приклад 1 ⁶⁷

23.01.2015 року до будинку мешканця Волноваського району Донецької області пана Г. в смт Новотроїцьке на чорному автомобілі – позашляховику марки «Форд» темного кольору без реєстраційних номерів – приїхали шестеро невідомих, як пізніше з'ясувалося, це були працівники Управління СБУ в Донецькій області. Вони, погрожуючи зброєю, побили його на місці затримання на очах у його доньки, забрали з дома гроші і цінні речі, зв'язали руки пана Г. та доставили його до відділу поліції в м. Волноваха, де помістили до підвального приміщення. Ці ж особи тримали чоловіка під вартою протягом десяти днів (до 2 лютого 2015 року) без процесуального оформлення його затримання, при цьому застосовували до нього жорстоке фізичне насильство: двічі на день його били, у тому числі особи в масках, зокрема, довідником «Жовті сторінки» по голові, катували електричним струмом, позбавляли можливості дихати за допомогою занурення його обличчя в воду, а 31.01.2015 року вивозили з будівлі та проводили імітацію розстрілу. Під впливом катувань пан Г. дав свідчення у пособництві терористичній діяльності, чого він в дійсності не скоював, які згодом лягли в основу його звинувачення за ст.258-3 КК України. Лише 02.02.2015 року його доставили до Управління СБУ в Донецькій області в м. Маріуполь, де був складений протокол його затримання за підозрою у вчиненні злочину. Після допиту його відвезли до хірургічного відділення міської лікарні.

Пізніше пан Г. подав заяву на незаконні дії з боку співробітників СБУ, за якою прокуратура Донецької області відкрила кримінальне провадження № 42017050000000627, в якому йому було надано статус потерпілого. Численні тілесні ушкодження, завдані пану Г. під час його незаконного ув'язнення, в тому числі, перелом ребра, підтверджується актом судово-медичної експертизи, проведеної в рамках кримінального провадження.

У ході судового розгляду його справи пан Г. заперечував свою причетність до інкримінованого йому злочину, поскаржився на незаконні дії співробітників СБУ, і 25.10.2017 року Орджонікідзевський районний суд м Маріуполя визнав пана Г. невинуватим у скоєнні злочин, і він був звільнений з-під варти в залі суду.

27.10.2017 року сусіди по дому повідомили пану Г. про те, що до його дому знову приїхав автомобіль, схожий на той, на якому раніше приїжджали співробітники УСБУ під час його затримання.

Побоюючись помсти з боку співробітників СБУ, він змушений був покинути місце свого проживання і виїхати на непідконтрольну органам влади України територію. Його повернення до місця проживання, становить реальну загрозу його життю та здоров'ю.

Приклад 2 ⁶⁸

16 січня 2015 року на блокпосту ЗСУ, розташованому у Станиці Луганській Луганської області, стався вибух невідомого пристрою, внаслідок якого загинув один військовослужбовець, а ще двоє отримали поранення.

10 лютого 2015 року, пенсіонера Миколу Рубана, який мешкав за території, підконтрольній т.зв. ЛНР, на блок-посту в селищі Станиці Луганській Луганської області, затримали бійці з Львівського батальйону «Торнадо» та батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Чернігів» під керівництвом співробітників СБУ. Одразу після затримання чоловіка роздягли до спідньої білизни, обшукали, і не знайшовши нічого, декілька разів вдарили, відібрали особисті речі (ювелірні вироби, телефон), після чого наділи кайданки, відібрали всі речі, насильно посадили в джип, наділи шапку на очі, щоб він не міг бачити, і повезли, як згодом з'ясувалось, в район «маслобійні» в Станиці Луганській. Будь-які процесуальні документи про його затримання або вилучення в нього речей чи документів не складались.

Літнього чоловіка помістили до підвального приміщення, де крім нього знаходилось ще вісім осіб. Через деякий час його вивели з підвалу («ями») і в положенні сидячи били залізною трубою по ногах і спині невідомі йому особи. Від нього вимагали зізнатись у вчиненні вибуху на військовому блокпосту, але він не зробив цього. Після побиття чоловіка відтягнули до «ями», він декілька разів втрачав свідомість. Після жорстокого побиття він перебував в хворобливому стані і не міг орієнтуватись у часі, тому він не може чітко пригадати послідовність подій, крім того, у підвалі він перебував у темряві і не міг спостерігати зміну дня і ночі. До того ж, під час перебування під вартою в нього виникли хвороби нервової системи, а також психіатричні захворювання. Очевидцем тримання старого в підвальному приміщенні була керівник справами Станично-Луганського селищної ради п. Х., яку декілька годин утримували в тому ж приміщенні разом із затриманим і яка випадково стала свідком жорстокого поводження з ним.

Вночі того ж дня чоловіка перевезли до селища міського типу Петрівка в тому ж Станично-Луганському районі, де тимчасово розташувався районний відділ внутрішніх справ.

Увечері 11.02.2015 року склали офіційний протокол затримання пана Рубана за підозрою у вчиненні вибуху на військовому блокпосту 16.01.2015 року, ніч старий провів у будівлі райвідділу міліції. 12.02.2015 року слідчий вручив йому письмове повідомлення про підозру у скоєнні терористичного акту, що призвів до загибелі людини. В той же день слідчий суддя Новопокровського районного суду Луганської області застосував до нього запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, з утриманням його у Старобільському СІЗО. Незважаючи на це, за усним розпорядженням співробітників СБУ конвой відвіз його до Сєверодонецького ІТТ, який містився на цокольному поверсі будівлі Сєверодонецького міського відділу ГУМВС України в Луганській області, щоб співробітники Управління СБУ в Луган-

ській області, яке також розташоване у м. Сєверодонецьку, могли мати безперешкодний доступ до нього і чинити на нього тиск, що було б набагато складніше при його триманні в СІЗО. Під час поміщення до ІТТ у пана Рубана були виявлені тілесні ушкодження.

У подальшому працівники СБУ шляхом обману (шляхом обіцянки здійснити його обмін на бійців ЗСУ, які перебувають в полоні НЗФ), змусили пана Рубана дати показання про його причетність до терористичної діяльності. Лише 20 лютого 2015 року затриманого перевели до визначеного в ухвалі слідчого судді законного місця його тримання під вартою – Старобільського СІЗО, де під час приймання в нього були виявлені тілесні ушкодження, завдані йому в день його затримання, 10.02.2015 року, і сліди від яких збереглися через 10 діб після його затримання.

22 квітня 2015 року виконувач обов'язків голови ММПЛ М. Божанік повідомив органи влади України про можливі порушення співробітниками правоохоронних прав осіб, які переслідуються в кримінальному порядку, серед них і пана М. Напевно, його відвідував в СІЗО хтось із представників моніторингової місії, але він не може точно пригадати цієї події.

8 травня 2015 року представник Уповноваженого ВРУ з прав людини в Луганській області п. В. Архіпов поспілкувався із паном Рубаном в СІЗО, в ході чого останній докладно розповів про обставини його побиття після затримання. Про результати спілкування із паном Рубаном п. Архіпов надав інформацію до Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини.

17 травня 2015 року другим слідчим відділом прокуратури Луганської області за повідомленням М. Божаніка було розпочато досудове розслідування у кримінальному провадженні № 4201513000000107 за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч.2 ст. 365 КК України (перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу, що супроводжувались насильством).

30 листопада 2015 року кримінальне провадження №4201513000000107 було закрито у зв'язку з відсутністю в діях працівників складу кримінального правопорушення.

В подальшому Микола Рубан був засуджений до 15 років позбавлення волі за статтею 258 КК України і в кінці 2019 року обміняний⁶⁹.

Слід зауважити, що домогтися розслідування незаконних дій, вчинених працівниками СБУ, майже неможливо. Наразі малоімовірно, що Генеральна прокуратура України розпочне такі кримінальні провадження. Усі злочини щодо незаконного позбавлення волі та жорстокого поводження з боку працівників СБУ, не були розслідувані. Крім того, СБУ заперечувала сам факт скоєння таких злочинів.

Складається враження, що Служба безпеки України отримала карт-бланш на будь-які засоби заради захисту територіальної цілісності та державного суверенітету України. Мусимо констатувати, що, на превеликий жаль, службовці СБУ брутально порушують права людини, здійснюючи дії, які кваліфікуються як міжнародні злочини: незаконні затримання, викрадення, насильницькі зникнення, утримання під вартою в незаконних містах позбавлення волі без рішення суду, катування та інші види жорстокого поводження.

Коли ми про це кажемо, наші опоненти заперечують. Вони стверджують, що все законно і правильно. Нам постійно закидають, що ми не патріотичні, що наші публікації використовує ворог. Проте ми певні, що фактичне використання цих старих радянських рудиментарних практик, які є практиками «руського мира», тягне країну назад до нього, і віддаляє нашу перемогу в цьому двобої з Росією. Виграти цю війну може тільки справді вільна демократична Україна. Залишаючись патерналістською авторитарною державою, ми не зможемо подолати таку ж саму російську державу, значно більшу за усіма параметрами.

02

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянемо дотримання прав людини під час розслідування СБУ злочинів проти основ національної безпеки та проведення судових процесів – за статтями 109, 110, 111, 112, 113, 114, 114-1 Кримінального кодексу (КК) України – у 2014-2019 роках. Оскільки кримінальних проваджень за статтями 112, 113, 114, 114-1 КК України було небагато, обмежимося розглядом злочинів, які кваліфікувалися за статтями 109, 110, 111.

Практика застосування статті 109 Кримінального кодексу України

Нагадаємо статтю 109 КК України:

Стаття 109. Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади.

01 Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої.

02 Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, – караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої.

03 Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої.

Стаття 109

Узагальнені дані щодо розслідування злочинів, кваліфікованих за статтею 109, взяті з сайту офісу Генерального прокурора, а щодо судових рішень за цією статтею – з Єдиного реєстру судових рішень. Вони зведені у таблицю:

Стаття 109 КК України	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
Обліковано кримінальних проваджень	62	40	44	48	59	29	282
Вручено підозр про скоєння злочину	31	17	10	26	17	9	110
Кількість проваджень, спрямованих до суду з обвинувальним актом	13	13	7	21	12	8	74
Кількість закритих проваджень	15	4	2	1	5	5	32
Кількість проваджень, щодо яких рішення про закінчення або зупинення не прийняте на кінець року	32	23	35	25	45	21	
Кількість винесених судових рішень	14	24	10	9	8	5	70

За цією статтею переслідували за заклики та дії на підтримку Новоросії та з метою створити «народні республіки» – Херсонську, Одеську, Харківську, Київську, Кіровоградську тощо, на підтримку ДНР та ЛНР, а також проти чинної влади. Так, наприклад, у чотирьох справах у Херсоні ідентичні вироки, у кожному з яких зазначено, що приблизно наприкінці літа – на початку осені 2014 року за прикриттям проведення масового протестного заходу у м. Херсон повинна була прийти група озброєних представників «ДНР» для захоплення влади у регіоні. Передбачалося, що підсудні до того ж повинні були надати гастролерам різного роду підтримку. Усі четверо херсонців розповсюджували листівки антиукраїнського змісту та газету «Новоросія», малювали на стінках будівель гасла, писали в соціальних мережах антиукраїнські тексти. Усі вони були в СІЗО від 2 до 6 місяців, визнали вину, підписали угоду зі слідством і були звільнені в залі суду за вироками з випробуванням.

Найчастіше розповсюджували тексти, гасла, фото, відео у соціальних мережах «Однокласники», «Вконтакте», «Фейсбук». І це не заважало відкривати кримінальні провадження за частиною 3 статті 109, де йдеться про ЗМІ. Часто висловлювання були доволі жорсткими, ось відповідні приклади (мовою оригіналу).

«Борются за свои права в украинском обществе каждый вынужден сам и обязательно с оружием... Новая украинская власть и все организации, приведшие эту власть к корыту, должны быть не просто запрещены, а тотально ликвидированы жестокими способами... Уже организованы и вооружены несколько групп для ликвидации Турчинова, а также руководителей силовых ведомств Украины. В существовании таких групп я убедился сам, лично побывав на их тренировочных базах в Закарпатских горах два месяца назад».

«Да и разговоры про то, что Новороссия должна вернуться в состав единой страны, обновленной или пророссийской, можно закрыть. Это разговоры либо подлецов, либо дураков. Только такой, как на видео Украина и может получиться. А значит, Россия должна бороться за то, чтобы никакой Украины на ее границах не было, а была Новороссия и Малороссия.»

«Для тех, кто не может смириться и хочет действовать!... Готовьтесь к походу на Киев для восстановления законной власти в стране или признания отсутствия любой власти.»

Требуем освобождения всех политзаключенных, которые были захвачены в плен Киевскими бандитами и привлечения к ответственности всех участников государственного переворота в стране!»

«За Новороссию, независимую, в составе СНГ...»

«Граждане Украины начинайте устраивать акции гражданского неповиновения, блокировать дороги, не давайте стрелять славянам по славянам!»

«А теперь официально: объявляю вознаграждение в размере 1500\$ за голову председателя СБУ Наливайченко»; «Призываю всех рвать повестки и не появляться в военкоматы. Уничтожим Порошенко, остановим войну!»; «Почему кровавые убийцы Порошенко и Наливайченко до сих пор сидят в своих кабинетах? Давайте все к оружию и вперед на Киев, на Порошенко! Замочить изверга и всю его банду!»; «Порошенко, мы тебя... замочим! Это лишь вопрос времени. Лучше беги с поста президента и вообще из Украины куда подальше».

Тим не менш, запобіжний захід у вигляді утримання під вартою в СІЗО обирався приблизно у половині справ, на момент винесення судового рішення у **18 справах** підсудні були під вартою в СІЗО. На наш погляд, утримання в СІЗО у випадках обвинувачення тільки за дописи в соціальних мережах, які б дурні та безглузді ці дописи не були, є надто жорстоким запобіжним заходом.

У **57 справах (81,4%)** винесений вирок з випробуванням, якщо підсудні були під вартою, вони були звільнені в залі суду. У **48 справах (68,57%)** підсудні підписали угоду зі слідством про визнання вини, яка була затверджена судом. Ухвалено два виправдальних вирок.

У **5 справах (7,1%)** суд застосував статтю 69 КК України і призначив покарання менше меншої межі, вказаній у статті 109. В одній справі присуджено штраф 8500 грн., ще у одній двох підсудних звільнено за закінченням терміну покарання після перерахунку перебування під вартою в СІЗО 1 к 2, у двох справах винесений вирок з випробуванням, у п'ятій справі трьом підсудним винесли 5 років 6 місяців, 5 років та 5 років 1 місяць позбавлення волі при тому, що тривалість перебування під вартою в СІЗО була визначена судом у розмірі 4 роки 10 місяців 17 днів кожному.

У решті **8 справах (11,4%)** були винесені вирок 2 роки; 4,5 роки; 6 років; 6 років 6 місяців та 6 років; 8 років; 8 років з конфіскацією майна; 12 років; 15 років та 14 років позбавлення волі, обидва з конфіскацією майна. Три розгляди були заочними, оскільки підсудні не були затримані і знаходилися в розшуку. У 7 справах з цих восьми підсудні обвинувачувалися також у скоєнні злочинів за іншими статтями КК – 110, 263, 258-5, 111. У 4 справах суд кваліфікував злочини як тяжкі, у 2 – як особливо тяжкі.

Отже, тільки в **11,4%** справах суд застосував покарання, яке передбачало реальне позбавлення волі. Розглянемо для прикладу справу №426/15638/18. Підсудний, мешканець міста Красний Луч (нині Хрустальний) Луганської області, який був обраний у 2010 році депутатом Краснолуцької місцевої ради, обвинувачувався у скоєнні злочинів, кваліфікованих за статтями ч. 1 ст. 109, ч. 2 ст. 110, ч. 1 ст. 268-3. Його умисні злочинні дії полягали у тому, що він погодився і був обраним депутатом першого скликання так званого парламенту самопроголошеної Луганської народної республіки, на першому його засіданні голосував

разом з іншими депутатами за прийняття так званого «Тимчасового основного закону конституції Луганської народної республіки» і в подальшому ухвалював низку «законів» так званої ЛНР. Він перебував у складі так званого парламенту так званої ЛНР з 18 травня по 17 листопада 2014 року. 6 липня 2018 року Лисичанський міський суд затвердив угоду від 26 червня 2018 року між прокурором та обвинуваченим про визнання вини у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених цими статтями, і призначив сумарне покарання, узгоджене сторонами, у виді 8 років позбавлення волі без конфіскації майна.

Отже, можна зробити висновок, що суди виправляли певну жорстокість СБУ під час попереднього слідства. В цілому судова практика була гуманною, якщо тільки бути певними, що підсудні, засуджені з випробуванням, не використовувалися примусово для обміну, тобто що звільнення не було викликане саме цієї необхідністю.

Ще один висновок: твердження про масові політичні переслідування опонентів Української держави є безпідставними. Мотиви кримінального переслідування за статтею 109, безперечно, є політичними, але цього замало для висновку, що конкретні заарештовані у період перебування під вартою могли бути названі політичними в'язнями. Для коректності такого висновку бракує інформації: читання тільки одного вироку замало, треба знати деталі кримінального провадження. Слід зауважити, що Європейський суд з прав людини не визнавав порушенням свободи вираження поглядів кримінальні переслідування за заклики до насильства. Масове визнання вини, каяття, вироки, які не передбачають позбавлення волі, не характерні для політичних переслідувань, що спостерігалися у 60–80-х роках минулого століття, до того ж кожен тодішній вирок був і незаконним, і несправедливим. Навпаки, судова практика у 2014–2019 роках була загалом адекватною.

Практика застосування статті 110 Кримінального кодексу України

У просторіччі стаття 110 КК України має назву «сепаратистська». **Ось її формулювання:**

Стаття 110. Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

- 01** Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, – караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з конфіскацією майна або без такої.
- 02** Ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої.
- 03** Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої.

Стаття 110

Стаття 110 є в підслідності Служби безпеки України (СБУ). Це найбільше застосована стаття у розслідуванні злочинів проти національної безпеки: протягом 2014–2019 років було відкрито близько тисячі кримінальних проваджень за цією статтею, судами першої інстанції ухвалено більше 500 вироків. Узагальнені дані щодо розслідування злочинів, кваліфікованих за статтею 110, взяті з сайту офісу Генерального прокурора, а щодо судових рішень за цією статтею – з Єдиного реєстру судових рішень, і зведені у таблицю:

Стаття 110 КК України	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
Обліковано кримінальних проваджень	258	205	88	131	146	130	958
Вручено підозр про скоєння злочину	90	68	38	80	70	67	413
Кількість проваджень, спрямованих до суду з обвинувальним актом	45	57	31	63	54	54	304
Кількість закритих проваджень	33	5	4	5	2	4	53
Кількість проваджень, щодо яких рішення про закінчення або зупинення не прийняте	176	141	54	61	85	72	589
Кількість винесених судових рішень	29	52	60	83	100	186	510

Аналіз вироків з реєстру судових рішень показує, що підсудних за статтею 110 можна умовно розділити на три великих групи. Перша – це колишні чиновники (керівництво органів місцевого самоврядування, депутати та службовці місцевих рад та інші), яких обвинувачують у організації референдумів 11 травня 2014 року або у сприянні їх проведенню. Переважно у цих справах запобіжний захід утримання під вартою не обирали та виносили вирoki з випробуванням. Друга група – найбільш чисельна – це розповсюджувачі сепаратистських видань, зокрема, газети «Новоросси́я» та листівок, а також дописувачі в соціальних мережах. Найчастіше ці справи також закінчувалися умовним терміном покарання. Запобіжний захід для обвинувачених цих двох груп іноді обирався у вигляді утримання під вартою, що навряд чи було виправдано, оскільки майже всі визнавали свою вину. Але були випадки, які суттєво відрізнялися від загальної картини, деякі приклади ми розглянемо окремо. Водночас СБУ взагалі не знайшла ознак злочину в діях двох офіцерів з керівного складу Бердичівської виправної колонії №70, які розповсюджували газету «Новоросси́я» серед засуджених, хоча розповсюдження газет антиукраїнського змісту на території установи закритого типу її керівниками є вочевидь неприпустимим і мало би отримати правову оцінку.

Третя група підсудних – це ті, хто брав у руки зброю у складі незаконних військових формувань, але не вчинив тяжких злочинів. У цій групі справ більше використовували утримання в СІЗО у якості запобіжного заходу, ніж у попередніх двох групах, суди виносили вирoki, що передбачали позбавлення волі на невеличкі терміни, частіше на 1 рік. Деякі вирoki вражають своєю м'якістю, що наводить на думку, що окремих підсудних звільнили для обміну на наших військовополонених та цивільних заручників.

Загалом стаття виглядає «гумовою», її застосовують для кваліфікації зовсім різних діянь. Так, наприклад, один і той же Київський районний суд м. Харкова з інтервалом у місяць, 18 вересня та 19 жовтня 2015 року, виносить два рішення за ч.1 статті 110 КК України. Перше – вирок з випробуванням щодо переселенця, інваліда другої групи, який у 2014–2015 роках продовжував працювати заступником директора державного підприємства «Донвуглереструктуризація» в Макіївці і тим *«забезпечував функціонування підприємства на користь самопроголошеної ДНР»*. Друге – 4 роки позбавлення волі раніше судимому чоловіку за патрулювання територій у складі батальйону «Восток» та інших незаконних військових формувань так званої ДНР.

Коротко розглянемо типові приклади з усіх трьох груп, а також справи, які випадують із загальної картини.

Мешканець Маріуполя у квітні–травні був заступником голови територіальної виборчої комісії з організації «референдуму» 11 травня 2014 року. Обвинувачений за ч. 2 статті 110 КК України, взятий під варту 21 червня 2014 року. Підписав угоду з обвинуваченням про визнання вини, яка була затверджена Приморським районним судом м. Маріуполя 14 жовтня 2014 року, звільнений в залі суду. Вирок – 5 років з іспитовим терміном 3 роки.

Володимир Проценко, Дебальцевський міський голова, обраний від Комуністичної партії України, був обвинувачений за ч.2 статті 110 у тому, що 5 травня 2014 року виніс на розгляд позачергової сесії Дебальцевської міської ради питання про надання приміщень для проведення «референдуму» 11 травня та підписав відповідне рішення. Перебував в СІЗО з січня 2015 року.

Проценко вини не визнав, пояснюючи, що пропозицію про виділення приміщень подав депутат від «Партії регіонів», текст рішення він не готував і не підписував. Свідки, зокрема від партії «Батьківщина», показали в суді, що на будівлі Дебальцевської міської ради висів український прапор, а Проценко мав проукраїнську позицію і не влаштував «Партію регіонів». 22 грудня 2015 року суддя Костянтинівського міського суду Андрій Міросєді, визнавши докази обвинувачення неналежними і врахувавши покази свідків, виправдав Проценка, який був звільнений в залі суду. 9 депутатів парламенту на чолі з Мустафою Найємом, незадоволені виправдальним вироком, просили Вищу кваліфікаційну комісію суддів притягти суддю до відповідальності, проте жодного юридичного аргументу не навели. Проценко не з'явився на апеляційний розгляд справи і 26 червня 2016 року був об'явлений в розшук. ВКК з нардепами не погодилась, Андрій Міросєді працює суддею й зараз.

Олександр Бабенко, голова Новоїдарської районної ради, обвинувачувався за ч. 1 статті 110 у тому, що 9 травня 2014 року на мітингу в селі Новоїдар закликав взяти участь 11.05.2014 в «референдумі про незалежність ЛНР» і агітував голосувати за створення «ЛНР». З 6 серпня 2014 року утримувався в СІЗО. Вини не визнав, показав, що на святковому мітингу був ведучим, але виступів за референдум або «ЛНР» не робив. Головний редактор газети «Вісник Новоїдарщини», де переказувався вітальний святковий виступ Бабенка, в суді заявив, що обвинувальні показання під час досудового розслідування *«його змусили дати, оскільки військовий комендант с. Новоїдар привіз його в наручниках в Половинкине Старобільського району, де до нього застосовувалися протиправні дії фізичного і психологічного впливу з боку збройних осіб»*. Через місяць після цього СБУ відкрила провадження за ч.2 ст.110 щодо самого журналіста, перевіряючи травневі публікації «Вісника». Інші свідки, учасники мітингу, в суді показали, що призовів до проведення референдуму або закликів до відокремлення території від України обвинувачений не робив, хоча один свідок заявив, що в виступі обвинуваченого були критичні слова щодо чинної київської влади. 26 червня був виправданий судом і звільнений з-під варті. Проте 18 вересня апеляційний суд скасував вирок, зауваживши, що захист не розкрив заздалегідь обвинуваченню своїх свідків, і направив справу на новий розгляд. 12 березня 2015 року обвинувачення було змінено, і Бабенко в той же день був узятий під варту: його додатково обвинуватили у підготовці та проведенні «референдуму» 11 травня, пробув у СІЗО до 20 жовтня 2016 року, коли був винесений вирок з випробуванням.

Антон Давидченко, який був лідером одеських рухів «Молодіжна єдність» і «Народна альтернатива», у лютому-березні 2014 року виступав в ефірі телеканалу «АТВ» і на мітингах в центрі Одеси, закликав до «федералізації» і проведення референдумів про вихід ряду областей зі складу України для створення «Новоросії». Затриманий 17 березня 2014 року, перебував в СІЗО більше 4 місяців. Визнав вини, підписав угоду з обвинуваченням, і 22 липня був винесений вирок за ч.1, ч.2 статті 110 – 5 років позбавлення волі з іспитовим терміном 3 роки. Звільнений в залі суду.

Олексій Грек, громадянин Молдови, протоієрей УПЦ Московського патріархату, служив в Ізмаїлі. Видавав газету «Откровение», в №18-19 якої (травень 2014 р.) містилися *«публічні заклики до фізичного знищення тих, хто підтримує українську владу»*, висловлювалася підтримка незаконних збройних формувань і т. і. Тираж був поширений на ринку Ізмаїла, в приході і в Інтернеті. Запобіжний захід не обирався. Дії Грека були засуджені Єпархіальною радою Одеської єпархії за агресивність. Грек визнав вини та підписав угоду з прокурором.

26 березня 2015 року ця угода була затверджена Ізмаїльським міськрайонним судом, вирок за ч. 1 статті 110 – 4 роки позбавлення волі з відстрочкою на 2 роки.

Юлія Смагіна, кухар, виховує малолітню дитину. 3 червня 2014 року до січня 2015 року поширювала через соцмережу «Вконтакте» заклики до створення «Харківської народної республіки» і виступала на підтримку «ДНР» і «ЛНР», загалом зробила 122 записи. Пред'явлено обвинувачення за ч.2 статті 110. Визнала вину. Тим не менш, утримувалася під вартою в СІЗО з 23 січня по 25 грудня 2015 року, коли їй Чугувський міський суд виніс вирок 1 рік 10 місяців позбавлення волі. З обчисленням 1 дня перебування в СІЗО як два дні позбавлення волі її термін покарання закінчився. На наш погляд, перебування 11 місяців Смагіної в СІЗО є невинуватим і було зайвою жорстокістю.

Менеджер з Москви **Володимир Безобразов**, громадянин Росії, обвинувачувався за ч. 2 статті 110 у тому, що, перебуваючи з родиною на відпочинку в Кароліна-Бугаз Одеської області, за попередньою змовою з невстановленими особами вербував в кафе місцевих мешканців їхати в Луганськ служити в ЛНР за оплату. Перебував в Одеському СІЗО з 19 червня 2014 року. Під час слідства визнав вину, але на суді заявив, що вини не визнає. Винесений 14 серпня Овідіопольським районним судом Одеської області вирок – 5 років позбавлення волі – був оскаржений в апеляційний суд, який 23 жовтня 2014 року вирок скасував і направив до першої судової інстанції на новий розгляд. В обвинуваченні зникла попередня змова з невстановленими особами і лишився тільки епізод в кафе. Безобразов підписав угоду про визнання вини з обвинуваченням, яка була затверджена Овідіопольським судом 6 березня 2015 року: 3 роки 3 місяці позбавлення волі з 2-річним іспитовим терміном. Далі наводимо опис подальших подій від правозахисника Красіміра Янкова, тоді працівника Human Rights Watch (зараз він очолює Харківське відділення Моніторингової місії Управління Верховного Комісара ООН з прав людини): *«Коли він вийшов із залу суду, до нього відразу під'їхав мікроавтобус, і люди в камуфляжі і в масках його туди заштовхали і відвезли. Його рідні і адвокат вважали, що він через кілька днів з'явиться в ЛНР після обміну. Але через кілька днів вони дізналися, що з незрозумілих причин обмін не відбувся. Ось так Володимир Безобразов виявився у Харкові. Потім його намагалися обміняти кілька разів. У жовтні 2015 року слідчі СБУ дали йому телефон – і він подзвонив своїй матері. Він прочитав їй підготовлену записку, в якій говорилося, що обміну більше не буде, нехай його мама, яка мешкає в Москві, звертається до представника омбудсмена в так званій ДНР, щоб його включили до обмінних списків. Його мама туди звернулася, але в офісі омбудсмена з прав людини в ДНР їй сказали: "Чому ми повинні вам допомагати? Ваш син для нас нічого не зробив. Ми його не знаємо. Ми зацікавлені у звільненні наших бійців і людей, які на нас працювали". Тобто ми маємо справу з людиною, яку затримали за проросійські погляди і підтримку на словах проросійських сепаратистів на сході України. Його намагалися представити затягим сепаратистом, який нібито здійснював незаконну діяльність на території України, щоб його потім обміняти на українських полонених в руках представників ЛНР і ДНР. Як виявилось, ця людина ні до чого не була причетна, він просто висловлював свою думку. І виставити його "обмінною монетою" у дуже брудній грі з обміну військовополонених не вдалося. Він виявився у повному правовому вакуумі».* (переклад мій – Є.З.) Отже, дій, за які притягнути до відповідальності Володимира Безобразова, він не вчиняв, а обміняти його не вдалося. 17 грудня 2016 року Безобразова вивезли з СІЗО і відпустили неподалік від контактної лінії. Він зміг дістатися до Донецька і вже потім повернутися до Москви. На наш погляд, Володимир Безобразов весь період перебування під вартою може вважатися політичним в'язнем.

Олена Івановська, голова Нижньо-Ольховської селищної ради в Луганській області, передавала телефоном в ЛНР відомості про дислокацію і переміщення українських підрозділів. Була затримана СБУ в кінці серпня 2014 року та обвинувачена за ч.2 статті 110 КК України. Запобіжний захід не обирався. Івановська підписала з обвинуваченням угоду про визнання вини, яку суд затвердив у вирокі – 5 років позбавлення волі з іспитивим терміном 1 рік.

Мешканець Краснограда, вишкомонтажник, 16 квітня 2015 року вирушив до Алчевську, щоб вступити до бригади «Призрак». Він отримав автомат АК-47, який фактично не застосовував, проте, як сказано у вирокі, *«своїм зовнішнім виглядом чинив психологічний тиск на представників влади України та місцевих мешканців з метою зміни меж території України для здійснення відділення Луганської області у непередбачені законом територіальні утворення»*. Він ремонтував військову та цивільну техніку бригади «Призрак» до 6 травня 2015 року, коли вирушив додому. Крім того, в цей період він придбав 2 гранати РГД-5 із запалом до них, одну гранату Ф-1 із запалом до неї та 90 патронів калібру 5,45мм, які перевіз до місця свого мешкання. Частина боєприпасів він продав, а решту зберігав вдома до 22 липня 2015 року, коли вони були вилучені під час обшуку. Обвинувачений у скоєнні злочинів за ч.1 статті 110 та ч.1 статті 263 КК України, запобіжний захід – утримання під вартою. Свою провину визнав повністю, у скоєному розкався, пояснивши, що злочини він скоїв *«через бажання самому подивитися, що дійсно там відбувається та через свою помилку»*. Вирок – 3 роки 6 місяців позбавлення волі з відстроченням на 2 роки.

Мешканець міста Суми **Роман Колісник** обвинувачувався за ч.1 статті 263 КК України у незаконному зберіганні зброї і за ч.1 статті 110 у публічних закликах до порушення територіальної цілісності України. Колісник багаторазово розповсюджував з груп соціальної мережі «Вконтакте» записи на кшталт *«Спасибо, что забрали Крым! Заберите же и нас... Не оставьте нас на растерзание фашистам с западных областей»*, *«Две Украины – вопрос времени»* тощо (загалом 38 записів). Під час обшуку в нього вилучили гранату. Колісник визнав винуватим частково: гранату він знайшов, а дописи не розповсюджував, а тільки «лайкав». Одна із свідків показала у суді, що він говорив їй, що поїде на Донбас воювати на стороні незаконних військових формувань. 21 жовтня 2015 року суд виніс за ч. 1 статті 110 покарання у виді позбавлення волі на два роки, за ч. 1 статті 263 – на три роки, шляхом часткового складання покарань суд остаточно призначив Коліснику 4 роки позбавлення волі, зарахувавши приблизно 5 місяців, проведених під вартою в СІЗО. Апеляційна та касаційна інстанції залишили вирок без змін.

Юрій Абакумов, депутат Красноградської районної ради Харківської області, був обвинувачений за ч. 1 статті 263 КК України у незаконному зберіганні зброї та за ч. 2 статті 110 у посяганні на територіальну цілісність держави. Перебував під вартою в СІЗО з 12 лютого 2015 року. Під час обшуку у нього в шафі з речами знайшли гранату «РГД-5» і 1 патрон калібру 7,62. До того ж, Абакумов мав дозвіл на мисливську рушницю, яка зберігалася разом з патронами у збройному сейфі, отже, тримання боєприпасів у білизні виглядало дивно. Також, за версією звинувачення, Абакумов обіцяв по телефону сприяти транспортом луганській диверсійно-розвідувальній групі у її переміщенні по Харківській області. Абакумов вини не визнав, він заявив, що гранату і патрон йому підкинули, а розмова по телефону була про евакуацію цивільної родини з ЛНР, а не про сприяння бойовикам транспортом. 4 лютого 2016 року суд виправдав Абакумова за статтею 110, а за ч.1 ст. 263 КК України призначив йому покарання із застосуванням ст. 69 КК України, нижче від нижчої межі, встановленої санкцією даної статті, у вигляді позбавлення волі строком на один рік і одинадцять місяців.

Враховуючи, що відбутий Абакумовим строк попереднього ув'язнення вже перевищив фактично призначене йому основне покарання, суд звільнив його з-під варти негайно. 31 травня 2016 року апеляційний суд підтвердив виправдальний вирок за статтею 110 і скасував вирок за статтею 263. Отже, пан Абакумов цілком обґрунтовано може вважатися політичним в'язнем в період майже річного перебування під вартою.

Підведемо підсумки. На наш погляд, є підстави говорити про можливі порушення права на свободу та особисту недоторканність, коли до обвинувачених за статтею 110 КК України, які не становили суспільної небезпеки і чий дії не мали тяжких наслідків, застосовували запобіжний захід у вигляді утримання під вартою в СІЗО під час досудового слідства. Щоб зробити обґрунтований висновок, мало бачити вирок в реєстрі судових рішень, треба вивчати всю справу. Але відносно щонайменше 52 обвинувачених, звільнених з-під варти в залі суду після оголошення вироку чи дещо раніше, право на свободу з великою ймовірністю було порушено.

Загалом можна зробити висновок, що судова практика за статтею 110 КК України була гуманною (якщо тільки не враховувати можливі звільнення з-під варти за вироками з випробуванням з метою обміну). У **437 справах (85,5%)** винесені вироки з відстрочкою виконання. У **316 справах (61,8%)** судом затверджено угоду з прокурором про визнання вини. Суди у **64 справах (12,5%)** застосували статтю 69 КК України – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. У **10 справах (1,96%)** обвинувачені виправдані. 1 вирок – штраф, 4 вироки – обмеження волі.

У **74 справах (14,48%)** призначений вирок передбачає реальне позбавлення волі, з них **47 вироків (9,2%)** – до 5 років (включно), **27 вироків (5,628%)** – більше, ніж 5 років. Детальніше: **11 вироків (2,15%)** – 2 роки позбавлення волі або менше, **19 вироків (3,72%)** – від 2 до 4 років позбавлення волі, у 17 справах – покарання від 4 до 5 років (включно), у 17 справах – від 5 до 8 років, у 10 справах – більше 8 років (у цих справах обвинувачені засуджені одночасно й за іншими статтями КК – 109, 111, 258-3, 263). У 8 справах додатково застосована конфіскація майна. Слід зауважити, що найбільш суворі вироки винесені в 11 справах у порядку спеціального судового провадження за відсутністю обвинуваченого (in absentia).

З погляду Європейського суду з прав людини, ключовим фактором при оцінці того чи іншого діяння, яке кваліфікується як злочин за статтею 110, є відповідь на питання – закликав обвинувачений до застосування насильства чи не закликав. У разі наявності призову до насильства і бойових дій чи терористичних актів – обмеження свободи вираження поглядів у вигляді кримінального переслідування не може априорі вважатися порушенням прав людини. Далі розгляд має перейти у площину оцінки пропорційності втручання держави. Водночас іменування уряду «хунтою», підтримка або участь в референдумах (у тому числі невизнаних), або навіть підтримка оголошених поза законом самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» або т.зв. «Новоросії», не пов'язана при цьому з прямими закликами до насильства або підтримкою бойових дій даних формувань, може бути визнана порушенням свободи вираження поглядів, якщо такі думки переслідуються в кримінальному порядку. Чи мало місце порушення свободи вираження поглядів, залежить від конкретних обставин і деталей кожної справи. Проте з огляду на судову практику, можна сказати, що твердження про масові політичні переслідування прихильників федералізації, розділення України, самопроголошених «народних республік» є безпідставними, хоча в декількох окремих справах кримінальне переслідування обґрунтовано можна вважати політичним.

Надаємо додаток з короткими даними про **510 винесених вироків**.

Практика застосування статті 111 Кримінального кодексу України

Загальний огляд кримінальних проваджень за статтею 111 КК України

Стаття 111 КК України карає за особливо тяжкий злочин – **державну зраду**:

01 Державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, – карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

02 Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання.

Стаття 111

Узагальнені дані щодо розслідування злочинів, кваліфікованих за статтею 111 КК України, взяті з сайту офісу Генерального прокурора, а щодо судових рішень за цією статтею – з Єдиного реєстру судових рішень. Вони зведені у таблицю:

Стаття 111 КК України	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
Обліковано кримінальних проваджень	54	19	38	59	118	94	382
Вручено підозр про скоєння злочину	30	11	16	25	31	31	144
Кількість проваджень, спрямованих до суду з обвинувальним актом	8	4	5	8	12	11	48
Кількість закритих проваджень	2	6	4	6	4	7	29
Кількість проваджень, щодо яких рішення про закінчення або зупинення не прийняте на кінець року	26	8	24	41	83	63	245
Кількість ухвалених судових рішень	1	3	6	3	7	14	34

Кількість вручених підозр про скоєння злочину за статтею 111 (144, **37,7%** від загальної кількості облікованих кримінальних проваджень) у відносному вимірі несуттєво відрізняється від кількості вручених підозр за статтями 109 (110, **39%**) та 110 (413, **41,1%**). Звертає на себе увагу, що обвинувальний акт спрямовано до суду лише у третині проваджень, у яких вручена підозра про скоєння злочину. Це значно менше, ніж за статтею 109 (**67,3%** обвинувальних актів від кількості проваджень, у яких вручена підозра) та статтею 110 (**73,6%**).

На наш погляд, це свідчить про слабкість правової позиції обвинувачення та можливі помилки в кваліфікації злочинів як державної зради і небажання визнати це (бо «органи не помиляються»). Ось і тягнуться роками розслідування, а обвинувачені продовжують перебувати в СІЗО. А коли таку справу передають на розгляд суду, то там виявляється необґрунтованість обвинувачення, проте, за загальною традицією українського судочинства, суди рідко наважуються виносити виправдальні вироки. Наведемо відповідні приклади, коли у державній зраді був обвинувачені військовополонені.

15 листопада 2017 року Куйбишевським районним судом Запорізької області було постановлено у заочному провадженні (in absentia) вирок військовослужбовцю Р. за ч.2 статті 409 та ч. 1 ст. 258-3 КК України та призначено покарання 9 років позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому на праві власності майна. За ч. 1 статті 111 суд виправдав Р. *«у зв'язку з відсутністю події кримінального правопорушення»*.

28 серпня 2014 військовослужбовець Р. під час виконання бойових завдань був захоплений в полон військовослужбовцями РФ, після чого разом з іншими полоненими був доставлений до будівлі Сніжнянського МВ ГУ МВС України в Донецькій області та переданий представникам терористичної організації «ДНР», де утримувався ними у подальшому. Приблизно 17-18 жовтня 2014 року Р. *«умисно, добровільно вступив до складу терористичної організації «ДНР» та зобов'язався дотримуватися правил поведінки, встановлених у терористичній організації, і виконувати визначені йому функції»*. Він підбурював шляхом умовлянь і погроз інших військовополонених також вступити до лав терористичної організації «ДНР», а коли вони відмовились, побив одного з них. На початку квітня 2015 року Р. вступив до так званої «Першої Слов'янської бригади» *«1-ї окрема мотострілецька бригада – військова частина 08801»*.

Суд кваліфікував дії Р. за ч. 2 ст. 409 КК України як відмову від несення обов'язків військової служби, а також за ч. 1 ст. 258-3 КК України як участь у терористичній організації.

Що ж стосується обвинувачення органу досудового розслідування у державній зраді у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту, то суд зауважив, що *«так звана «Донецька народна республіка» за своєю суттю являється терористичною організацією і не містить жодних ознак, притаманних державі. Крім того, вказане «утворення» не визнається як держава ані Україною, ані будь-якими іншими державами або міжнародними організаціями»*. Отже, твердження про те, що Р. перейшов на бік ворога, яким за конструкцією ч. 1 ст. 111 КК України може бути лише інша держава або державне утворення, є помилковим. На думку суду, інкриміновані Р. фактичні обставини протиправних дій за ч. 1 ст. 111 КК України, збігаються за своїм змістом та суттю з фактичними обставинами, встановленими за ч. 2 ст. 409 КК України, а також ч. 1 ст. 258-3 КК України. Суд дійшов висновку, що дії Р. не містять ознак державної зради і виправдав його за ч. 1 статті 111 КК України.

Другий приклад судового рішення виходить за межі періоду, що розглядається (2014–2019 роки), але він є показовим, тому ми наводимо його. 7 квітня 2020 року Шевченківським районним судом міста Києва було винесено обвинувальний вирок **Без'язикову Івану Миколайовичу**, полковнику ЗСУ, начальнику розвідки 8 армійського корпусу, за ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 258-3 КК України та призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк 13 років.

У вироку зазначено, що 16 серпня 2014 року полковник Без'язиков отримав завдання від начальника штабу сектору «Д» прибути в н. п. Степанівка Шахтарського району Донецької області, де мав провести переговори з представниками незаконних збройних формувань терористичної організації «Донецька народна республіка» з приводу можливого обміну полоненими. Факт отримання вказаного завдання не було перевірено належним чином. Завдання, згідно Статутів ЗСУ, повинно оформлюватися письмово, однак у суді цей письмовий документ не було досліджено безпосередньо. Крім того, не було перевірено, чи мав повноваження начальник штабу сектору «Д» приймати рішення визначати та надавати повноваження особі або групі осіб для проведення переговорів з терористами.

Тим більше, що Без'язиков І.М. мав доступ до державної таємниці, як зазначив у суді допитаний начальник сектору «Д», який дав завдання, – Без'язиков І.М. був носієм секретної інформації.

Водночас за весь час знаходження Без'язикова І.М. у полоні з 16 серпня 2014 року до 5 липня 2016 року, жодна відома йому секретна інформація не була використана бойовиками. Про це свідчить відсутність посилань на вказані факти у вироку.

При винесенні вироку суд взагалі не бере до уваги Женевську Конвенцію про поводження з військовополоненими, не дивлячись на те, що постійно вказує на доведеність факту його *«перебування у полоні на непідконтрольній українській владі території м. Донецька Донецької області»*.

Отже, з одного боку, суд визначає, що Без'язиков І.М. був полоненим і не заперечує, що з 16 серпня 2014 року він знаходився в будівлі СБУ м. Донецьк разом з іншими полоненими, де його допитували та застосовували до нього фізичне насильство, з 25 серпня 2014 року він знаходився в підвальному приміщенні будинку, що знаходився у парковій зоні у м. Донецьк і його вивозили до так званого офісу, який знаходився в будинку колишньої приватної фірми по вул. Щорса у м. Донецьк.

25 травня 2015 року Без'язикова І.М. *«невідомі особи перевезли спочатку до приміщення офісу, розташованого по АДРЕСА-7, де утримували у полоні близько місяця, в подальшому його перемістили до погребу, а далі підвалу Інституту фізкультури у м. Донецьк, де утримували окремо від інших полонених. У серпні 2015 року будівлю, у якій його утримували, захопило інше збройне формування, його перевезли до телецентру м. Донецька, де утримували у полоні до його звільнення 5 липня 2016 року»*.

Виходячи з обставин перебування Без'язикова І.М. у полоні практично 2 роки, йому інкримінується державна зрада та участь у терористичній організації протягом лише 9 місяців. Тому виникає питання, чому учасника терористичної організації, який, на думку суду, виконував певні завдання для бойовиків, ще більше року утримували в полоні?

Покази свідків, які судом було покладено в основу вироку, не підтверджують виконання Без'язиковим І.М. дій, які можуть свідчити як про державну зраду, так і про участь у терористичній організації. Тим більше, що більшість цих показів – покази з чужих слів, які вже мають певну інтерпретацію з обвинувальним нахилом.

Використані матеріали НСРД, взяті з інших кримінальних проваджень, дані з ресурсу «Стоптеррор», зазначені у вирокі посади, посадові обов'язки та функції зазначених у вирокі посадових осіб так званого розвідувального управління «ДНР», а також і сама структура «ДНР», наявність політичного та силового блоку, план злочинної діяльності та чіткий розподіл функцій учасників щодо його досягнення, є очевидно недопустимими доказами, тому що немає жодного передбаченого КПК доказу, яким можна обґрунтувати встановлення їх судом.

Взагалі суд дійшов висновків на підставі законодавства, яке набрало чинності вже після подій, які було інкриміновано Без'язикову І.М. Суд спирався на поняття «збройний конфлікт», уведений Законом України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року, тоді, як мав користуватися нормами законодавства, які діяли у 2014 році, а саме: Законами України «Про оборону України» та «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» і Указом Президента «Про часткову мобілізацію».

Можна було б сподіватись, що апеляційна інстанція виправить порушення та винесе справедливий та законний вирок. Але вже вісім місяців апеляційний розгляд ніяк не відбудеться. Чи не тому, що вирок першої інстанції має підлягати скасуванню?

Повернемося до розгляду рішень судів за ч.1 статті 111 КК України в 2014-2019 рр. З **34 винесених вироків** у 20 справах відносно 21 підсудного суд призначив покарання від 12 до 15 років позбавлення волі, в 4 справах була застосована також конфіскація майна (12 років – 11 вироків, 13 років – 4 вироків, 14 років – 5 вироків, 15 років – 1 вирок).

В одній справі винесений виправдальний вирок. Ще в трьох справах підсудні виправдані за статтею 111, але засуджені за іншими статтями КК: в одній справі вирок 3 роки позбавлення волі з випробувальним терміном (див. нижче опис справи А.), в другій – 3 роки 6 місяців (справа журналіста Руслана Коцаби), в третій – 9 років позбавлення волі з конфіскацією майна (справа військовослужбовця Р.).

У 6 справах суд затвердив угоду про визнання вини з прокурором. У двох таких справах підсудні були звільнені в залі суду у зв'язку з фактичним відбуттям покарання, у решті чотирьох справах було призначене покарання 4 (два вироків), 6 та 9 років позбавлення волі.

У 11 справах суд використав статтю 69 КК України – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, зокрема, в 6 справах, де була підписана угода про визнання вини. У результаті у 5 вироків покарання 4 роки позбавлення волі або менше, у двох вироків – 6 років позбавлення волі, у трьох – 7, 8 та 9 років позбавлення волі.

Вироки у 8 справах винесені в порядку спеціального судового провадження за відсутності обвинуваченого (in absentia).

У додатку наведені короткі дані про винесені вироків – дата вироку, назва суду, дані з резолютивної частини вироку.

Оскільки стаття 111 КК України є, на наш погляд, найбільш проблемною у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України з огляду на дотримання прав людини, є необхідним більш детальний розгляд винесених судом рішень. Звичайно, коректні висновки можна зробити тільки на основі розгляду матеріалів кримінального провадження в цілому, а не тільки одного вироку, проте аналіз вироків дає підстави для певних висновків щодо тенденцій, які можна спостерігати.

Отже, розглянемо детальніше винесені судами рішення. Їх можна поділити на такі групи:

- рішення, які стосуються подій, пов'язаних з анексією Криму (10 вироків);
- рішення щодо передачі іноземній державі відомостей, що складають державну або іншу передбачену законом таємницю (12 вироків);
- рішення відносно діянь, спрямованих на шкоду суверенітету та територіальній цілісності України (9 вироків)
- рішення відносно військовополоненого, який вступив до лав незаконних збройних формувань так званої «ДНР» (1 вирок – щодо військовослужбовця Р, розглянутий вище);
- інші рішення (2 вирок).

Окремо ми розглянемо кримінальні провадження за статтею 111 КК України, в яких обвинувачують журналістів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю.

Рішення судів, що стосуються наслідків анексії Криму

Таких рішень було винесено 10: 5 щодо військових, 5 щодо цивільних. Почнемо з цивільних.

4 вирок винесені в спеціальному судовому провадженні за відсутності обвинувачених (in absentia). Три стосувалися двох суддів Апеляційного суду АРК та судді Апеляційного господарського суду м. Севастополя, які продовжували працювати суддями в тих самих судах, тільки перейменованих, і за російським законодавством. Четвертий вирок винесений щодо депутатки Верховної Ради АРК, яка проголосувала за приєднання Криму до РФ і продовжувала бути депутатом вже «Державної Ради республіки Крим». Усі справи розглядав один і той же Святошинський районний суд м. Києва в другій половині 2019 року, вони дуже схожі, і позиція суду була однаковою: підсудні вчинили державну зраду, а саме, умисно на шкоду суверенітету та територіальній цілісності України надавали РФ як іноземній державі допомогу в проведенні підривної діяльності проти України. Колишнім суддям (вони звільнені за порушення присяги) призначено покарання 12 років позбавлення волі, депутатці – 14 років).

П'ятий вирок, винесений 19 листопада 2018 року Дніпровським районним судом м. Києва в звичайному судовому провадженні за присутності обвинуваченого, призначений **Василію Ганишу**, 1957 р. народження, колишньому заступнику голови Феодосійської міської ради та депутату Верховної Ради АРК, який 11 квітня, як стверджується у вирокі, «взяв участь у позачерговому засіданні незаконно створеного органу «Державна Рада Республіки Крим»... на якому одногосно 88 колишніми депутатами Верховної Ради Автономної Республіки Крим прийнято так звану «Конституцію Республіки Крим», як суб'єкта Російської Федерації».

Насправді ж, як стверджує пан Ганиш, він у голосуванні 11 квітня участі не брав, оскільки ще 6 березня, коли голосувалося питання проведення референдуму щодо приєднання до РФ, він єдиний був проти, тоді ж віддав свою картку для голосування і більше участі у роботі Верховної Ради АРК не брав. В суді Ганиш розповів, що «після закінчення ВНЗ він переїхав жити в Автономну Республіку Крим, де працював, обирався депутатом міської ради по мажоритарним спискам, депутатом Верховної Ради АРК. Будучи депутатом займався створенням шкіл, був одним із засновників Кримського відділення організації української інтелігенції та «Просвіти». Це було в 90-х роках. Своїми діями, будучи депутатом, всіляко допомагав кримськотатарському населенню. Коли він в 2000-х роках очолив податкову у Феодосії, одним із перших кроків було переведення всієї документації на українську мову, за що він отримав дуже жорстку критику з боку керівництва адміністрації податкової Криму та України, але в подальшому все налагодилось.

Все своє життя його діяльність була виключно проукраїнською. У Верховній Раді АРК він був заступником голови комітету з питань культури.»

Вирок суду – 12 років позбавлення волі – вражає своєю алогічністю та жорстокістю з огляду на те, що Василю Ганишу 63 роки, він пенсіонер, інвалід другої групи з важким серцевим захворюванням.

У п'яти вироків військовослужбовцям, які служили в АРК, у обвинувачення єдина правова позиція, яка полягає в тому, що якщо вони не прибули до визначених пунктів у визначені військовими формуваннями строки та не звільнились, то вважаються такими, що залишили військові частини, та зараховуються у розпорядження відповідних посадових осіб. Відповідна інформація щодо їх розшуку надається до правоохоронних органів. Вони скоїли кримінальне правопорушення, яке кваліфікується за статтею 408 КК України «Дезертирство». Якщо ж вони в Криму почали служити у військових частинах РФ, то це є складом злочину за ч. 1 статтею 111 КК України.

В усіх п'яти справах висувалося саме таке звинувачення.

Так, 16 червня 2016 року Вінницьким міським судом було винесено вирок А., яка проходила до 13 травня 2014 р. військову службу в Севастополі у в/ч А1656 на посаді старшого радіотелефоніста, за ч. 1 статті 408 КК України та призначено покарання 3 роки позбавлення волі. За ч. 1 статті 111 вона була виправдана.

А. в суді пояснила, що «внаслідок необхідності сплати кредитних зобов'язань за придбане житло та юридичного оформлення права власності, тобто неможливості покинути м. Севастополь, приблизно в 15 числах квітня 2014 року вона звернулась до командування військової частини – командира військової частини А1656 з рапортом про звільнення з військової служби з лав ЗС України. Даний рапорт перебував на розгляді, а їй було запропоновано продовжити службу в лавах ЗС РФ,

на що вона категорично відмовилась та не приймала присягу РФ... Також стороною обвинувачення її звинувачують, що вона не перевелась у військову частину А2656 м. Вінниця, але наказу на переведення взагалі не існує, такий наказ не видавався та під розпис їй не доводився, а відтак ніякого правового врегулювання саме переведення до нового місця служби не існувало... Тобто у період з квітня по грудень 2014 року та у подальшому по лютий 2015 року вона не являлась військовослужбовцем ані ЗС України, ані військовослужбовцем РФ, однак документів про звільнення у цей час вона не мала. У 20 числах січня 2015 року по телефону їй подзвонили та повідомили, що її звільнили». А. визнала вину у скоєнні злочину за статтею 408 КК України.

Як зазначено у вирокі, на думку суду, «У жодному із наданих стороною обвинувачення належних та допустимих доказах, які були дослідженні в судовому засіданні, не містяться будь-які відомості про те, що обвинувачена здійснювала умисні дії саме для надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, в чому вони виражалися, сторона обвинувачення не визначає, а отже не доведено обов'язкову ознаку – умислу.

Так, обвинувачена повідомила, що всередині квітня 2014 року звернулася із рапортом до командира військової частини про звільнення з лав ЗС України, так як на той час у неї вже була вислуга років і вона продовжила працювати у військовій частині понад граничний вік, їй було запропоновано залишитися у військовій частині для подальшого продовження служби вже в лавах ЗС РФ, на що вона відмовилася і залишилася на території АР Крим та займалася своїми справами та чекала звільнення, до служби вона вже не приступала».

Суд вважає, що «під час судового розгляду не здобуто та не надано безсумнівних доказів вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 ст.111 КК України, у зв'язку з чим обвинувачену слід виправдати за відсутності в її діях складу кримінального правопорушення».

За ч. 1 статті 408 КК України суд визнав А. винною та призначив покарання 3 роки позбавлення волі з випробувальним терміном 1 р. 6 міс. 22 вересня 2016 року Апеляційний суд Вінницької області залишив вирок без змін. 1 червня 2017 року Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних та кримінальних справ виключив один доказ з вироку у решті вирок та ухвалу Апеляційного суду залишив без змін.

На нашу думку, в діях А. немає й складу правопорушення за статтею 408, і вона мала би бути повністю виправдана.

16 січня 2017 року Дарницький районний суд міста Києва виніс вирок С. за ч. 1 статті 408 та ч. 1 статті 111 КК України із застосуванням статті 69 КК України у виді позбавлення волі на 8 років. Підполковника медичної служби С., 1977 року народження, начальника медичної служби та заступника начальника Центру медичної реабілітації санаторного лікування та спеціальної підготовки особового складу «Судак», обвинуватили за статтями 408 та 111 у тому, що він не приїхав до Миколаєва, як було призначено, а продовжував працювати на цій же посаді вже в установі, підпорядкованій РФ – «Судак» був реорганізований в «Центр спортивного клубу Армії». С. не визнав вину, давати показання, відповідати на запитання в суді відмовився. В останньому слові він сказав, що інкриміновані йому злочини не вчиняв.

Складав списки тих, хто хоче переїхати служити, куди включив і себе. 18 квітня 2014 року подав на ім'я начальника Центру рапорт про звільнення. 29 квітня поїхав до Києва, щоб з'ясувати питання звільнення, але потрапити на прийом до керівництва Військово-медичного департаменту Міністерства оборони України не зміг. На службу в ЗС РФ не вступав, жодної агітації не здійснював, не організував та не проводив реабілітаційних заходів з військовими РФ. Працював лікарем в цивільних установах.

Суд визнав усі докази сторони захисту, які підтверджували сказане С., недопустимими, і дійшов висновку, про те, що *«винність обвинуваченого «поза розумним сумнівом» знайшла своє повне підтвердження в ході судового розгляду кримінального провадження»*, хоча уважний читач може побачити, що доказів діянь С., які кваліфікуються як державна зрада, прокурором надано не було – подібно до схожої справи А., наведеної вище.

За два тижні Апеляційний суд м. Києва скасував цей вирок з суто процедурних підстав і спрямував справу на новий розгляд до Оболонського районного суду. Підсудність для слухання справ за статтю 111 має визначати Апеляційний суд, проте обвинувальний акт був спрямований до Дарницького районного суду, мінаючи Апеляційний суд, що є процедурним порушенням яке обумовлює скасування вироку. Розгляд справи в Оболонському районному суді досі триває, вже більше 3,5 років, що тільки підтверджує сумнівність обвинувачення. Згодом С. був змінений запобіжний захід, і він звільнився з СІЗО.

Решта вироків цієї групи є так само сумнівними, оскільки обвинувачені стверджують, що вони в ЗС РФ не служили, а переконливих доказів переходу на бік ворога обвинувачення не надало.

Рішення судів щодо передачі іноземній державі відомостей, які складають державну або іншу передбачену законом таємницю

Таких вироків винесено 12, а іноземною державою в усіх справах є Російська Федерація. В кожній справі фігурує громадянин РФ, якому спрямовується таємна інформація із збереженням конфіденційності джерела. В одній справі обвинуваченого виправдано. У 8 справах підсудні визнали вину повністю і розкаялися.

На нашу думку, у справах цієї категорії ключовим є питання: чи складають відомості, які передаються представнику іноземної держави, державну таємницю? Тільки в цьому випадку можна стверджувати, що державна зрада здійснюється у формі шпигунства. Задля відповіді на це питання необхідно чітко вказати, до якого пункту Зводу відомостей, що становлять державну таємницю (ЗВДТ) відносилася інформація, яка передавалася. Якщо ж інформація з обмеженим доступом, яка передавалася, відноситься до категорії службової, то таке правопорушення повинне кваліфікуватися за статтею 330 КК України, а не як державна зрада.

Тоді ця інформація має входити до переліків відомостей, що складають службову таємницю відповідного державного відомства, підприємства, установи, у розпорядженні яких вона знаходилася.

Інших варіантів у Законах «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» не існує: інформація, яка належить державним органам, може бути або відкритою, і тоді її можна вільно розповсюджувати, або службовою, або таємною (такою, що становить державну таємницю).

З огляду на це питання, не всі вироків цієї групи містять дані про звернення до експерта з питань державних таємниць, який надає висновок, чи становить передана представнику іноземної держави інформація державну таємницю, захищену певною статтею ЗВДТ.

Так, вирок, винесений 22 серпня 2019 року Голосіївським районним судом м. Києва у відомій справі, яка жваво обговорювалася суспільством, такого посилання не містить. У цій справі обвинувачувався заступник керівника протоколу прем'єр-міністра **Станіслав Єжов**, який також одночасно працював як перекладач прем'єр-міністра Володимира Гройсмана.

Станіслава Єжова затримали 20 грудня 2017 року. Наступного дня заступник начальника Головного слідчого управління СБУ Віталій Маяков повідомив, що *«затриманий інформував спеціальні служби Росії про зарубіжні поїздки і переговори прем'єр-міністра Володимира Гройсмана»*. Маяков пояснив, що кримінальне правопорушення, в якому підозрюють Єжова, децю відрізняється від розвідувальної діяльності: *«Ця форма державної зради, на відміну від шпигунства, не передбачає, щоб відомості, які передаються іноземним спецслужбам, обов'язково становили державну таємницю»*.

Суд вирішив слухати справу у відкритому режимі. 22 серпня 2018 року перед початком судового процесу Єжов заявив: *«Мене звинувачують у тому, що я працював на ГРУ Генштабу Російської Федерації, але серед усіх показів свідків і всіх матеріалів справи відсутні будь-які докази не лише роботи на ГРУ Генштабу, а навіть докази, пов'язані з Росією. Нічого не зібрано»*. Його адвокат Валентин Рибін зазначав, що у справі відсутні документи, які становлять державну таємницю.

Проте потім вони змінили позицію. Єжов визнав вину, покався. Він підписав угоду про визнання вини з прокурором, яку й затвердив суд. 3 липня 2019 року, вже під кінець процесу, суд відпустив обвинуваченого під цілодобовий домашній арешт із застосуванням електронного засобу контролю.

Суд застосував статтю 69 КК України і призначив покарання 3 роки 28 днів позбавлення волі. За законом Савченко суд зарахував у строк відбуття покарання Єжова строк його попереднього ув'язнення з 20.12.2017 року по 03.07.2019 року включно, з розрахунку 1 день попереднього ув'язнення за 2 дні позбавлення волі, що й становить 3 роки 28 днів. Суд змінив цілодобовий домашній арешт на особисте зобов'язання до вступу вироку в законну силу.

Як стверджується у вирокі, розслідування встановило, що в період з 16 червня по 20 грудня 2017 року обвинувачений передавав *«невстановленим досудовим розслідуванням особам – представниками Головного управління Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації відомості у сфері оборони, економіки та зовнішніх відносин України – документальні матеріали та відомості щодо планування, підготовки й здійснення закордонних візитів Прем'єр-міністра України, його контактів з іноземними партнерами, у тому числі конфіденційних, а також інших аспектів потенційного міжнародного, оборонного, економічного та політичного співробітництва України з відповідними іноземними державами, окремі*

відомості, які не підлягали оприлюдненню, і стали йому відомі у ході виконання службових обов'язків на посаді заступника керівника Протоколу Прем'єр-міністра України, а також під час здійснення функцій перекладача з іноземної мови під час зустрічей Прем'єр-міністра України з посадовими особами іноземних держав».

Саме таким чином, на думку органу розслідування, й надавалася «допомога в проведенні підривної діяльності проти України, створюючи умови для діяльності на території України іноземних розвідок, та шляхом здійснення підбору кандидатів серед урядових працівників України для вербування».

Зауважимо, що за такого підходу до кваліфікації державної зради у формі передачі інформації іноземній державі відсутні чіткі критерії, яка саме інформація допомагає іноземній державі в проведенні підривної діяльності проти України. І вирішують це питання працівники органу розслідування на власний розсуд, а не закон. На наш погляд, такий підхід є свавільним і тому неприпустимим, вимозі Європейського суду щодо ясності та передбачуваності закону, на якому ґрунтується обмеження свободи вираження поглядів, він вочевидь не відповідає. Серед вироків цієї групи є ще декілька, де як державна зрада кваліфікується передача інформації, яка, на думку слідства, а потім суду, шкодить обороноздатності, але не становить державну таємницю.

Наприклад, таким є вирок, винесений 15 жовтня 2019 року Крюківським районним судом міста Кременчук Полтавської області, в якому як державна зрада кваліфікований збір та передача представникам ФСБ РФ протягом 2014–2019 років «інформації щодо розвитку суспільно-політичної, соціально-економічної та військової ситуації, як в Полтавському регіоні, так і в Україні, у цілому». Зокрема, обвинувачений передав «представникам іноземної спеціальної служби файли «Звіт для ОМВК 2019.docx», «Моб.розп.; АТО (04 03 2019 г).docx»; «Список офіцерів запасу приписаних до інших військових комісаріатів.docx»; «Список офіцерів запасу приписаних до Кременчуцького ОМВК.DOCX»; «Список солдат сержантів приписаних до Кременчуцького ОМВК.DOCX»; «Список солдат сержантів приписаних до інших військових комісаріатів.docx», які містили інформацію щодо осіб, які працюють в ПАТ «Джей Ті Інтернешнл Україна» та перебувають на військовому обліку у військових комісаріатах України, зокрема, учасників бойових дій, а також список офіцерів запасу, солдат, сержантів, які стоять на військовому обліку в ПАТ «Джей Ті Україна» та мають мобілізаційне розпорядження». За висновками державного експерта з питань таємниць заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України, «за сукупністю даних визначених у відомостях, інформація, яка міститься у переданих представникам іноземної спеціальної служби документах, становить службову інформацію Збройних Сил України, підпадає під дію пунктів 3.2 та 3.37 Переліку відомостей Збройних Сил України, що становлять службову інформацію, затвердженого наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 22.11.2017 № 408». Колегія суддів, враховуючи «характер і високу ступінь суспільної небезпеки вчиненого ним злочину проти основ національної безпеки України», призначила покарання у виді 12 років позбавлення волі. Отже, за п'ять років спілкування з представниками ФСБ, деталі якого у вирокі не конкретизуються, обвинувачений передав документи, які визначені як захищена службова інформація, нічого більше обвинуваченому не інкриміновано. На наш погляд, кваліфікація діянь обвинуваченого за статтею 111 КК України є помилковою.

Сумнівною виглядає кваліфікація за статтею 111 КК України діянь сільського директора школи у вирок, винесеному 25 вересня 2014 року Каланчацьким районним судом Херсонської області. Він обвинувачувався у тому, що розповідав по телефону в березні 2014 року своєму другові, офіцеру управління зв'язку штабу Чорноморського флоту РФ, дані *«щодо базування і передислокації військових частин та з'єднань ЗС України на території Херсонської області, ступеня їх бойової готовності, чисельності особового складу, виду та кількості озброєння»*. Обвинувачений вини не визнав, сказавши, *«що всі його розмови зі своїм товаришем мали побутовий характер і та інформація, яку він йому розповідав, була відома усім»*. Цікаво, що суд, визначивши покарання у виді 12 років позбавлення волі, звільнив обвинуваченого з-під варти під особисте зобов'язання до вступу вироку в законну силу.

Остання справа цієї категорії, про яку необхідно згадати, – та, в якій винесений єдиний повністю виправдальний вирок. У цій справі виявилось, що обвинувачений у зборі таємної інформації та передачі її ФСБ РФ усі свої діяння вчиняв під контролем працівників СБУ, і що інформація, яка передавалася, була маніпулятивною і вводила в оману. Проте це не завадило іншим працівникам СБУ, які стежили за обвинуваченим, затримати його і застосувати при цьому спеціальні засоби та фізичну силу й проводити одразу слідчі дії без виклику адвоката. Майже два роки до винесення вироку обвинувачений утримувався під вартою в СІЗО.

Рішення судів щодо діянь, спрямованих на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та обороноздатності України

9 рішень судів цієї категорії різноманітні: вони стосуються підтримки сепаратистських рухів, самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік» та агресії РФ, виступів проти мобілізації та інших дій.

Так, лідер русинських сепаратистів Петро Гецько, який видавав себе за прем'єр-міністра віртуальної держави «Республіка Підкарпатська Русь» та координатора так званих «Мережевого Русинського Руху» та «Русинського Фронту» отримав у заочному провадженні (in absentia) 12 років позбавлення волі. У вирок, винесеному 30 вересня 2019 року Мукачівським міжрайонним судом Закарпатської області, зазначається, що Гецько звертався *«від імені русинів Закарпаття до Президента РФ з проханням здійснити миротворчу операцію, відновити та визнати державність Республіки Підкарпатська Русь»*. У низці своїх виступів та інтерв'ю він говорив про насильницьку зміну влади у Закарпатті.

Два мешканці Тернополя вербували людей для поповнення незаконних військових формувань в так званих ДНР та ЛНР, пропонуючи велику винагороду, публікували фейкові новини в соціальних мережах про «звірства фашистів», здійснювали й інші дії. За вироком їм призначене покарання 15 та 14 років.

Івано-франківський журналіст Руслан Коцаба в січні 2015 року публічно виступив проти мобілізації. 12 травня 2016 року в Івано-Франківському міському суді був оголошений вирок у його справі Руслана Коцаби, який обвинувачувався у вчиненні злочинів, передбачених ч.1 статті 111 КК України «Державна зрада» та ч. 1 статті 1141 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань».

Суд визнав Коцабу невинуватим у пред'явленому обвинуваченні в державній зраді та виправдав його за статтею 111 КК України за відсутністю складу злочину. Водночас суд визнав доведеною вину за статтею 1141 і призначив йому покарання у вигляді позбавлення волі на строк 3 роки 6 місяців. Детальніше ця справа розглядається в окремій публікації.

Одна справа дещо відрізняється від інших справ цієї категорії: у вирокі стверджується, що підсудний, майор, військовий льотчик, *«був завербований своїм близьким родичем за завданням представників спецслужб Російської Федерації і отримав від них завдання здійснити угон закріпленого за ним літака СУ-24 МР»*. Що він намагався здійснити свій злочинний намір під час розвідувального польоту поблизу кордону з РФ, але не довів його до кінця. *«Про маршрут даного польоту, який відноситься до таємної інформації, а також неможливість виконання уgonу літака повідомив представників спецслужб Російської Федерації»*. Підсудний не визнав вини. Він пояснив, що його дружину з дитиною викрали та перевезли до РФ, і він погодився на угон літака за умови, що їх повернуть додому, але вчиняти угон не збирався, навмисно висуваючи росіянам вимоги, які неможливо виконати. Суд призначив покарання у виді 12 років позбавлення волі. Обґрунтованість вироку викликає сумніви.

Також сумнівним видається вирок у справі, у якій підсудний погодився на викрадення і перевезення громадянина РФ до Росії для передачі ФСБ. Але здійснити цей намір не вдалося, тому що він був затриманий СБУ. Якщо кваліфікація дій обвинуваченого за статтею 146 КК України є коректною, то чому ці дії кваліфікуються як «державна зрада», не дуже зрозуміло.

Ще одна справа уявляється попросту вигаданою, настільки дивно вона виглядає. Вирок у цій справі винесений 27 грудня 2019 року Красногвардійським районним судом Дніпропетровської області. За фабулою цієї справи якийсь експерт Федерального інформаційного центру «Аналітика та Безпека» в Москві розробив *«довготривалий план (алгоритм) послідовних дій, направлених на шкоду суверенітету та інформаційній безпеці України, якому з метою дотримання вимог конспірації зазначеної протиправної діяльності було надано умовну назву «Вектор»*. За своїм характером та змістом вказаний план являв чіткий послідовний алгоритм дій різних груп осіб, між якими було розподілено конкретні злочинні ролі та покладено обов'язки з виконання відповідних заходів, об'єднаних єдиним злочинним умислом щодо організації підривної діяльності проти України». Згідно з цим планом *«на об'єктах інфраструктури та у громадських місцях визначених міст Російської Федерації спеціально залучені громадяни України з числа учасників АТО повинні були під виглядом будівельників виконати заздалегідь визначений комплекс заходів, який за своїм характером повинен бути схожим на проведення підготовки до виконання будівельно-ремонтних робіт, однак при відповідному висвітленні та коментарях у ЗМІ мав би ознаки підготовки до вчинення злочину проти національної та громадської безпеки Російської Федерації*. Зокрема, вказаний комплекс заходів передбачав відвідування залученими громадянами України під виглядом будівельників громадських місць та об'єктів інфраструктури (станцій метро, залізничних вокзалів, аеропортів тощо) міст Російської Федерації, їх фіксацію технічними засобами (фотографування, відеозйомка), здійснення телефонних розмов з конкретними обумовленими абонентами, виконання інших заходів, що у сукупності під виглядом підготовки до будівельно-ремонтних робіт мали б ознаки підготовки до вчинення вибуху. Згідно із визначеним злочинним планом, у подальшому, після викриття вказаної діяльності громадян України правоохоронними органами Російської Федерації, вона була б висвітлена у засобах масової інформації Російської Федерації як протиправна, а також

така, що була спрямована на спричинення тяжких наслідків у вигляді загибелі людей та завдання матеріальної шкоди, та послугувати підставами для звинувачення України представниками Російської Федерації у підготовці терористичних актів або диверсій проти Російської Федерації».

Далі у вироку описується майже детективна історія, як цей російський експерт завербував двох громадян України, чоловіка та жінку, для виконання цього плану, а ті, у свою чергою, запропонували трьом колишніх учасників АТО поїхати до Росії працювати будівельниками за добру оплату. Ті погодились, поїхали, але в останній момент здогадались про злочинний умисел, зв'язалися з українською спецслужбою, яка й присікла задуманий злочин. Завербовані чоловік і жінка визнали вину, розкаялися, підписали угоду з прокурором про визнання вини й були звільнені з-під варти в залі суду, у зв'язку з фактично відбутим строком призначеного покарання – 2 роки 4 місяці 11 днів позбавлення волі.

Інші справи

До цієї категорії справ ми включили дві справи, які розглядалися in absentia та про які багато писали. Один вирок стосується колишнього президента України Віктора Януковича, другий вирок – Олега Белавенцева, росіянина, віце-адмірала ВМФ ЗС РФ у відставці, який називав себе під час здійснення анексії Криму «представник президента РФ в Криму». Останнє викликає питання, як можна було притягнути до відповідальності громадянина РФ за статтею 111 КК України, коли в статті чітко вказано, що державна зрада – це діяння, умисно **вчинене громадянином України?**

Висновки

Аналіз кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених за статтею 111 КК України у 2014–2019 роках, показує, що вони дуже повільно розслідуються: повідомлення про підозру пред'явлено тільки у **37,7%** від загальної кількості облікованих кримінальних проваджень, а обвинувальний акт спрямовано до суду тільки у **33%** проваджень, в яких вручена підозра. До того ж, тільки **7,6%** проваджень закрито, а кількість проваджень, щодо яких рішення про закінчення або зупинення не прийняте, складає **64,1%**.

У судах першої інстанції за шість років винесено **34 вироки**. Аналіз цих рішень показує, що кваліфікація вчинених злочинів як державна зрада, часто була сумнівною і навіть некоректною. Суди намагалися іноді виправляти ці помилки досудового слідства. Так, у 4 справах обвинувачення за статтею 111 визнано недоведеним, і підсудні були виправдані за цією статтею.

Судова практика показала, що передача інформації іноземній державі або організації трактувалася як допомога в проведенні підривної діяльності проти України і в тих випадках, коли передана інформація не становила державну таємницю. На наш погляд, кваліфікація передачі інформації як державна зрада можлива тільки у випадку передачі таємної інформації, оскільки дискреція у кваліфікації злочину для інформації, яка не становить державну таємницю, є надто великою.

З 8 вироків, винесених у спеціальному судовому провадженні за відсутності обвинуваченого (in absentia), на наш погляд, тільки один можна визнати коректним, решта 7 є вразливими і навряд чи витримають розгляд у Європейському суді з прав людини заяв про порушення права на справедливий суд, якщо такі заяви будуть добре обґрунтовані.

Кримінальні провадження за статтею 111 КК України щодо журналістів

Нам відомо про чотири кримінальних провадження, в яких журналістів обвинувачували в державній зраді у зв'язку з виконанням ними професійних обов'язків. Розглянемо ці провадження окремо.

Справа Руслана Коцаби

Івано-франківський журналіст Руслан Коцаба розмістив 17 січня 2015 року в інтернеті у відеохостингу «YouTube» на своїй особистій сторінці відеозвернення до Президента України під назвою «Інтернет-акція: «Я відмовляюся від мобілізації»». У вказаному зверненні Коцаба представився журналістом каналу «112 Україна» (хоча угода з каналом на той момент закінчилася) та публічно закликав «всіх адекватних людей» відмовитись від мобілізації як такої, що оголошена всупереч чинному законодавству України. Слід зауважити, що Коцаба був знятий з військового обліку в 2006 році, коли досягнув 40-річного віку, і не підлягав мобілізації. Він міг бути мобілізований тільки за власною заявою, якої до райвійськкомату не подавав.

Відеозвернення було проголошене у той самий день, коли Верховна Рада України ухвалила закон «Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію» від 15.01.2015 №113-VIII. Чергова хвиля часткової мобілізації розпочалась 20 січня 2015 року.

Після того Коцаба дав інтерв'ю низці ЗМІ України та Росії, де висвітлював свою позицію, проголошену в відеозверненні. Так, він взяв участь у передачі «Прямим текстом» під назвою «Мобілізація і всі тривоги, пов'язані з нею» на телеканалі «ZIK», що вийшла в ефір 22 січня, де підтвердив власну позицію щодо публічного заклику до відмови від мобілізації та вказав, що розмістив на своїх сторінках в інтернеті зразки заяв про відмову від мобілізації для їх поширення та використання серед співвітчизників. 22 січня Коцаба взяв безпосередню участь по «Скайпу» у програмі «Время покажет» російського телеканалу «Первый канал», де прокоментував своє відеозвернення, підтвердивши заклики до відмови від мобілізації, та охарактеризував події, що відбуваються на сході країни, як громадянську війну.

23 січня Коцаба вже прилетів до Москви, де в цей же день взяв участь у студії телеканалу «Россия 1» у прямому ефірі програми «Специальный корреспондент». Окремі учасники передачі звинувачували українську владу у свідомому знищенні українського населення під час бойових дій та заперечували присутність російських військ на Донбасі. 25 січня вже в Івано-Франківську по «Скайпу» був у програмі «Центральное телевидение» російського телеканалу «НТВ», в якій коментував своє відеозвернення «Я відмовляюся від мобілізації» і наголосив потенційним мобілізованим, що, можливо, їм доведеться вбивати таких самих українців, які живуть в іншому кінці України.

Перебуваючи в Москві, Коцаба домовився з журналістом російського каналу «НТВ» про підготовку репортажів з участю тих жителів с. Черемхів Коломийського району Івано-Франківської області, які висловлюються проти мобілізації та не бажають йти воювати, а також репортажів аналогічного характеру в Івано-Франківську. Було обумовлено, що репортажі протестного характеру він буде готувати нібито з власної ініціативи, а не на замовлення російського каналу, і розмістить їх на «YouTube» з наданням дозволу на їх використання необмеженому колу користувачів. За цю роботу Коцаба мав отримати матеріальну винагороду. 1 лютого Коцаба знімав репортажі в селах Черемхів та Коршів Коломийського району і потім завантажив їх на «YouTube».

7 лютого Коцаба був затриманий, йому було вручено підозру про обвинувачення у державній зраді та перешкоджанні законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ч. 1 статті 111 та ч. 1 статті 114-1 КК України).

Раніше, в травні-червні 2014 року, Коцаба як спеціальний кореспондент каналу «112» їздив до зони АТО, де зняв багато сюжетів про добровольчий батальйон «Айдар» і про війну. Був в самопроголошеній ЛНР один раз упродовж тижня, отримавши акредитацію від прес-служби Луганської ОДА. Він зняв та 20 червня розмістив на відеохостингу «YouTube» відеоролик під назвою «Руслан Коцаба з Луганської ОДА», в якому звинуватив українських військових у вбивстві мирного населення поблизу Луганської ОДА та назвав бойовиків «ЛНР» та «ДНР» «військовими» та «героями». На думку Коцаби, захоплення Луганської ОДА було здійснено місцевими мешканцями аналогічно тому, як під час Революції гідності було місцевими мешканцями захоплено приміщення Івано-Франківської ОДА, однак захоплення ОДА в Івано-Франківську чомусь названо «крайні форми революційно-патріотичних настроїв громадян», до яких згодом застосовано амністію, а особи, що захопили Луганську ОДА – «ополченці» і «злочинці».

Після повернення з зони АТО, в кінці червня 2014 року Коцаба дав інтерв'ю каналу «112 Україна» та 13 липня 2014 року російському каналу «Россия 24» з приводу його перебування у м. Луганськ, в ході яких у черговий раз звинуватив українських військових у вбивстві мирного населення, відзначив та вихваляв високу дисципліну місцевих ополченців «ЛНР», їх мотивацію, а також заперечив присутність чеченців між ними.

12 травня 2016 року був оголошений вирок. Суд визнав Коцабу невинуватим у пред'явленому обвинуваченні в державній зраді та виправдав його за статтею 111 КК України за відсутністю складу злочину. Водночас суд визнав доведеною вину за статтею 114-1 і призначив йому покарання у виді позбавлення волі на строк 3 роки 6 місяців, застосувавши статтю 69 КК України, зарахував у вирок 1 день перебування в СІЗО за 2 дні вироку, тобто з 3,5 років Коцабі залишилося бути під вартою близько року.

На нашу думку, дії Руслана Коцаби, безперечно, заслуговують на моральний осуд. Його репортажі є однобокими та маніпулятивними. Чого варте лише твердження, що на сході переважно гинуть вихідці із Західної України! Важко повірити, що він, заперечуючи участь чеченців в бойових діях на боці самопроголошених ЛНР та ДНР, не брехав. Так само, в січні 2015 року він не міг не знати про участь російських військовослужбовців строкової служби у бойових діях на сході України і про використання бойовиками самопроголошених республік російського озброєння, але він промовчав, коли при ньому це заперечували учасники телепередач в Москві. Якби він відповідно до стандартів чесної журналістики добросовісно висвітлював події в зоні військового конфлікту, дані про учасників бойових дій та їх озброєння мали бути йому відомі. Отже, він діяв скоріше не як журналіст, а пропагандист, який навмисно перекручує інформацію, тобто мав злий умисел.

Але замість того, щоб публічно спростувати його необґрунтовані твердження у відвертій розмові, його обвинуватили у скоєнні серйозних злочинів і позбавили волі, з 8 лютого він перебував у СІЗО. Це викликало критику західних політиків та громадських організацій, як наприклад, всесвітньо відомої «Міжнародної амністії», яка назвала Коцабу в'язнем сумління, тобто людиною, яку позбавили волі за вираження власних поглядів, хоча вона не скоїла жодного правопорушення.

За стилістикою кримінальне переслідування Руслана Коцаби є типовим політичним переслідуванням: безпідставне обвинувачення в державній зраді, тривале утримання в СІЗО. Проте нам важко погодитись з кваліфікацією «Міжнародної Амністії». Якби в українському законодавстві були більш витончені форми кваліфікації дій журналістів, що мають злий умисел, як правопорушення, то Коцаба цілком заслуговує на таку кваліфікацію.

Чи є адекватною кваліфікація дій Коцаби як злочин за статтею 114-1? Вирок виглядає немовби переконливо. Проте проблемним питанням залишається сам факт наявності статті 114-1 в Кримінальному кодексі України. На той момент де факто у нас на південному сході був збройний конфлікт, де юре – антитерористична операція. Якби замість вочевидь неадекватного визначення дій українських збройних сил та інших військових формувань як АТО в країні був би режим воєнного стану – не треба було б вводити поняття «особливого періоду», і введення статті 114-1 до КК було б непотрібним. І, з великою ймовірністю, Руслан Коцаба не закликав би до відмови від мобілізації. Бо він таки всім своїм попереднім життям довів, що він був патріотом України, як стверджував на суді. Він – активний учасник громадського руху з 1988 року, активіст «Меморіалу», екологічних організацій, учасник усіх трьох українських революцій – студентського голодування 1990 року, Помаранчевої, Революції Гідності. На нашу думку, навесні 2014 року він щиро вважав війну громадянською та братовбивчою, але потім не міг не розуміти головну причину цієї війни: бажання керівництва Російської Федерації розвалити українську державу або, як мінімум, не дати нам нормально жити й розвиватися. Коцабу підвело його постійне бажання шокувати публіку, любов до провокації, й він сам не помітив, як перетворився на чужого, який ображає загиблих. Проте він не відчував цієї метаморфози й повадився провокативно, хизуючись визначенням його як в'язня сумління. Хоча слід визнати, що покарання тривалим позбавленням волі є надто жорстоким і неадекватним його діям, і за міжнародними стандартами він має бути визнаним політичним в'язнем: по-перше, мотиви його кримінального переслідування політичні, по-друге, в діях держави є ознаки порушення права на свободу (стаття 5 Європейської конвенції) та свободи вираження поглядів (стаття 10).

Стаття 5 порушується в Україні майже в кожному кримінальному провадженні, коли обирається запобіжний захід у вигляді утримання під вартою, і справа Коцаби не є виключенням. Щодо статті 10 зауважимо таке. Взагалі кажучи, Європейський суд вважає позбавлення волі крайньою межею покарання за скоєння злочину. Перша частина статті 114-1 проголошує, що «перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період карається позбавленням волі на строк від 5 до 8 років». На нашу думку, ця норма не відповідає критеріям Європейського суду з прав людини щодо ясності, чіткості та передбачуваності закону, на підставі якого обмежується свобода вираження поглядів. Зокрема, журналісту важко передбачити, що його покарають за цією статтею за професійну діяльність, оскільки Європейський суд стабільно визнає порушенням статті 10 Конвенції позбавлення волі журналіста за виконання ним своїх професійних обов'язків, вважаючи таке втручання в свободу вираження поглядів непропорційним.

Отже, держава мала би припинити кримінальні переслідування проти журналістів із позбавленням їх волі за те, що вони пишуть (кажуть, знімають) за відсутності тяжких наслідків. А щодо Коцаби – його, як політичного в'язня, бажано якомога скоріше звільнити.

Такий коментар до вироку був оприлюднений нами за тиждень після оголошення. А 14 липня 2016 року колегія суддів Апеляційного суду Івано-Франківської області проголосила ухвалу, якою закрила кримінальне провадження за статтею 114-1 КК України за відсутністю в діянні Коцаби складу злочину та звільнила його з-під варти в залі суду.

1 червня 2017 року ухвалою Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ було частково задоволено касаційну скаргу прокурорів, рішення суду апеляційної інстанції скасовано з процесуальних підстав та призначено новий розгляд кримінального провадження в суді апеляційної інстанції. Причина в тому, що *«судом апеляційної інстанції безпідставно було відмовлено в задоволенні клопотання сторони обвинувачення щодо дослідженні в судовому засіданні доказів, зокрема, і звукозапису судового засідання районного суду в частині допиту обвинуваченого та всіх свідків. Апеляційний суд безпосередньо не дослідив показання свідків і надав цим показанням протилежну оцінку ніж ту, яку дав цим доказам суд першої інстанції.»*

Отже, суди почали розглядати обвинувачення за обома статтями КК заново. Прошло вже більше 3,5 років, змінилося законодавство, тепер суди керуються поняттям «збройний конфлікт», а не АТО, а розгляд кримінального провадження щодо Руслана Коцаби все триває. Зараз справу слухає Коломийський міськрайонний суд Івано-Франківської області.

Справа Андрія Захарчука

Андрій Захарчук – молодий український журналіст, який ще у 2012 році, у 22 роки, почав працювати в Петербурзі в інформаційному агентстві «Невские новости», пізніше – ще й в російському Федеральному агентстві новин. У січні-лютому 2015 року він побував у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, робив репортажі, багато фотографував. Після того приїхав до Миколаєва, де знову багато знімав, зокрема, Інгульський та пішохідний мости, Суднобудівний завод імені 61 комунара і ДП «Миколаївський бронетанковий завод», співробітники служби безпеки якого і затримали журналіста під час фотозйомки. Ці два заводи є стратегічними об'єктами, що входять в Державний концерн «Укроборонпром».

10 лютого Захарчук був затриманий СБУ, його обвинуватили у державній зраді і наступного дня запроторили в СІЗО. У журналіста вилучили ноутбук, планшет і фотоапарат. Прокурор повідомив, що в техніці журналіста було виявлене листування, що підтверджує його приналежність до російського інформаційного агентства. Що Захарчук, власне, і не приховував.

Слідство інкримінувало журналісту роботу на державу-агресора. Було підкреслено, що Федеральне агентство новин є пропагандистським виданням, яке перекручує факти щодо України, створює помилкову думку про події в Україні і розпалює сепаратистські настрої серед українців. Тож підозра, яку оголосили 11 лютого Захарчуку, була «обґрунтованою».

На нашу думку, навпаки, звинувачення є непереконаливим. Законодавство не забороняє працювати в російських медіа. Проведення фотозйомки на вулицях також не заборонене. Сам підозрюваний заявив, що зроблені фотографії він не відправляв до Росії і не збирався цього робити. За його словами, він не знав, що неможна фотографувати бронетанковий завод й Інгульський міст. Обвинувачення не надало жодного факту публікації Захарчуком матеріалів, спрямованих проти України, збору ним інформації, спрямованої проти національної безпеки України. Таких фото, які знімав Захарчук, в Інтернеті сотні. Отже, виглядає так, що обвинувачення вважає криміналом сам факт співробітництва з російським Федеральним агентством новин.

Буквально за 10 діб Захарчук погодився на участь в обміні разом із бойовиками на українських військовополонених і таким чином 21 лютого звільнився із СІЗО та покинув Україну.

До того ж, працівники СБУ пізніше заявили, що звинувачення з нього не знято, а просто йому змінили запобіжний захід, і що він буцімто переходить від слідства. З березня в інтерв'ю радіо «Свобода» Захарчук сказав: *«Мені дали папір підписати, що я хочу на обмін. Сказали, що іншого вибору в мене немає».* Що тавро зрадника батьківщини є для нього неприйнятним і дуже прикрим. А твердження СБУ просто смішні. *«Щоб мене включити в списки на обмін, повинна бути підписана амністія, що з мене всі обвинувачення знімаються. Я таку заяву підписав. Працівники СБУ самі відвезли мене до Краматорська, де був обмін. Виходить, вони самі допомогли мені втекти до Росії?»*

Справа Василя Муравицького

1 серпня 2017 року СБУ затримала 36-річного житомирського блогера і журналіста Василя Муравицького та провела у нього вдома обшук. Він звинувачується у підготовці та розповсюдженні матеріалів антиукраїнського змісту за дорученням інформаційного ресурсу «Росія сьогодні». Обраний запобіжний захід – утримання під вартою. Муравицькому інкримінують вчинення злочинів за чотири статтями КК України: ч. 1 статті 111, ч.2 статті 110; ч.2 статті 161 (навмисні дії, спрямовані на розпалювання етнічної, расової чи релігійної ворожнечі) та ч.1 статті 258-3 (участь у терористичній групі чи організації).

У повідомленні СБУ (на жаль, воно видалене з сайту Служби) стверджується, що її співробітники припинили в Житомирській області діяльність, яка загрожує інформаційній безпеці держави. Встановлено, що журналіст, який згадується як «інформаційний найманець», «з 2014 року по жовтень 2016 року видавав тенденційні пропагандистські публікації під управлінням російських інформаційних агентств», отримуючи теми і бажаний контент поштою або кур'єром, а іноді йому дозволяли самому вибрати тему. Нібито він отримував оплату через міжнародні онлайн-платіжні системи. Його матеріали публікувалися на шести веб-сайтах, що знаходяться у віданні Російської Федерації та угруповань, що діють на непідконтрольних уряду територіях України. СБУ стверджує, що автор в першій публікації підписався своїм справжнім ім'ям, але пізніше повністю перейшов до псевдоніму. *«Мовні та судово-психологічні експертизи текстів підтвердили їх маніпулятивний вплив на свідомість читачів і спонукання аудиторії до проведення конкретних дій по нанесенню шкоди суверенітету і незалежності України».* За твердженням СБУ, експертиза виявила, що семантично-лінгвістичний контент *«також містить заклики до національної ворожнечі всередині країни і між Україною та сусідніми дружніми країнами».*

«Українські новини» опублікували повідомлення про підозру, яку пред'явлено Муравицькому. Він підозрюється у тому, що готував публікації, у яких негативно висвітлюється діяльність чинної державної влади і збройних формувань, та обґрунтовував правомірність і законність приєднання Криму до Росії, створення терористичних організацій «Донецька народна республіка» і «Луганська народна республіка».

Крім того, за даними слідства СБУ, Муравицький висловлював ідеї щодо необхідності незаконного приєднання окремих регіонів України до Польщі та Румунії.

Міжнародне інформаційне агентство «Росія сьогодні» фінансується державою і є частиною російської пропагандистської машини, яка свідомо поширює брехню про події в Україні (наприклад, про трагічну пожежу в Одесі 2 травня 2014 року та воєнні дії на Донбасі). Але це саме по собі не робить договір з агентством доказом державної зради. Цей договір навіть не можна назвати незаконним. Чи є у обвинувачення справжні докази вини, лишається незрозумілим.

Інтерв'ю Муравицького для підтримуваного Кремлем сайту News Front можна легко знайти на YouTube. Вони дуже спірні і містять численні маніпулятивні і цілком нечесні твердження. Але цього замало, щоб визнати ці публікації доказами інкримінованих Муравицькому злочинів. Щодо цього кримінального переслідування та його правової оцінки можна повторити те, що сказано вище про справу Коцаби: публікації Муравицького, на наш погляд, мають виразний пропагандистський характер, ігнорують та перекручують факти, і це робилося умисно.

Але реакція держави у вигляді тривалого тримання під вартою та домашнього арешту є непропорційною, докази державної зради й інших інкримінованих злочинів не проглядаються. Але висновки робити рано, слід дочекатися вироку. Розгляд справи судом триває вже більше трьох років, і кінця не видно, що само по собі свідчить про сумнівність обвинувачення.

Неважко побачити, що кримінальні переслідування українських та російських політв'язнів, які стверджують, що Крим – це Україна та виступають проти збройної агресії Росії, містять ті ж самі обвинувачення у державній зраді. Ця дзеркальність свідчить про певну схожість ставлення двох держав до своїх опонентів.

Позбавлення волі Муравицького викликало численні протести західних правозахисних організацій, які захищають свободу слова – «Репортерів без кордонів», Нью-Йоркського комітету захисту прав журналістів та багатьох інших, які вимагають звільнення Муравицького та припинення поділу журналістів на патріотичних та непатріотичних. «Міжнародна амністія» визнала Муравицького в'язнем сумління.

27 червня 2018 року суд змінив утримання під вартою на цілодобовий домашній арешт, потім поступово пом'якшував режим домашнього арешту, а 2 липня 2020 року змінив домашній арешт на особисте зобов'язання.

Справа Кирила Вишинського

Журналіст Кирило Вишинський з 2014 року очолював агенцію «РИА Новости – Україна», що була зареєстрована раніше як незалежна юридична особа.

15 травня 2018 року в офісі РІА-Новини та квартирі Вишинського співробітники СБУ провели обшуки. Під час обшуків знайдено паспорт громадянина РФ, який вручили Вишинському 2015 року. Також знайдено російські державні нагороди, серед яких два ордени та медалі. Кирилу вручили повідомлення про підозру за ст. 111 Кримінального кодексу. 16 травня 2018 року Кирила Вишинського доставили в Херсон, де суд обрав йому запобіжний захід – утримання під вартою.

Як повідомляє Вікіпедія, навесні 2014 року Вишинський працював у Криму, де з підконтрольними йому журналістами виготовляв матеріали, які виправдовували тимчасову анексію Криму Росією. За цю діяльність Вишинський закритим указом президента Росії нагороджений орденом «За повернення Криму». Також нагороджений російським орденом «За заслуги перед вітчизною» за так зване «об'єктивне висвітлення подій в Криму». За даними СБУ, після повернення до Києва Вишинський з кількома іншими журналістами розгорнув активну діяльність з інформаційної підтримки терористичних організацій «ЛНР» та «ДНР». Щомісяця Вишинський отримував для проведення такої своєї діяльності 53 тис. євро, у цілому СБУ оцінює щомісячне фінансування Вишинського з боку РФ у 100 тисяч євро. Кошти заходили через територію Сербії, а туди – із РФ. Для трансферу грошей та маскуванню їх російського джерела, Вишинський зареєстрував кілька юридичних осіб.

У виданні «Детектор-Медіа» так описані статті Вишинського: «На сайті «РИА Новости» за 2014 рік є декілька матеріалів Вишинського у співавторстві із **Захаром Виноградовим** (екскерівником «РИА Новости» в Україні, родом з Одеси).

У серпневих замальовках із Донецька вони захоплювалися бойовиками, називаючи їх *«удивительными ополченцами»*, які готові *«без суеты и лишних эмоций принять достойную смерть защитника своего крова»*. Автори майстерно вплели у свій текст романтичні образи ватажків «ДНР» **Олександра Бородая** та **Олександра Захарченка** й навіть небо над Донецьком вони бачили не українським, а «новоросійським». Цього ж року Виноградов і Вишинський легітимізують та піарять одіозних осіб через інтерв'ю. Записують розмову із призначеним «ДНР» «мером Макіївки», де хвалять його управлінські вміння. Згодом цей тандем авторів ще опублікує розмови з **Ігорем Гужвою**, який нині переховується від українського суду в Австрії, й **Леонідом Кожарю** — ексрегіоналом, міністром МЗС України часів Януковича. Заголовком останнього інтерв'ю можна охарактеризувати творчість Виноградова-Вишинського: *«Враждовать с Россией – это абсурд»*. У 2017 році Захару Виноградову СБУ заборонила в'їзд в Україну.

Суд у справі Вишинського розпочався 4 квітня. За повідомленням Укрінформу, прокуратура звинуватила його в розміщенні у період 2014–2018 років **72 статей** «антиукраїнського спрямування».

За версією обвинувачення, ці матеріали містили *«недостовірну, необ'єктивну, упереджену інформацію щодо України, української влади і армії і спростовували російську агресію проти України»*. Також звинувачення вважає, що ці матеріали *«виправдовували можливий вихід окремих регіонів Донецької та Луганської областей зі складу України»*.

Вишинський заперечував: *«За чотири з гаком роки моєї роботи на чолі редакції «РИА Новости – Украина» не було жодного судового позову, вимоги спростувати викладену інформацію або докору в необ'єктивності. Тому я вважаю бездоказовими звинувачення СБУ, що з першого дня моєї роботи головним редактором, тобто з березня 2014 року, я систематично і цілеспрямовано публікував на сайті необ'єктивну і недостовірну інформацію – цьому просто немає доказів»*.

Про які саме статті йшлося, детальних відомостей немає. Хоча адвокат Вишинського **Андрій Доманський** заявляв, що мова про матеріали не його підзахисного, а інших авторів, які були опубліковані в розділі «Думка».

У липні виникла ідея обміняти Вишинського на Олега Сенцова. Спочатку Вишинський відмовлявся від обміну, вважаючи, що це буде означати визнання вини, а він вини не визнає, але потім погодився. 28 серпня 2019 року суд змінив запобіжний захід на особисте зобов'язання, і 7 вересня Вишинський вилетів до Москви в межах обміну.

Висновки

На жаль, ці справи показують, що будь-які критичні висловлювання на адресу дій українських владоможців в СБУ можуть вважати державною зрадою. Це буде мати безсумнівний охолоджуючий вплив на журналістську діяльність і сприятиме посиленню самоцензури. Мусимо констатувати, що баланс між інтересами національної безпеки і дотриманням прав людини Українська держава вирішує на користь національної безпеки. А це тільки на користь російському агресору. Держава скочується на суто радянську стилістику, коли таким чином переслідує журналістів. Виходить так, що під час війни не можна взагалі критикувати уряд. Не можна писати в російські видання, бо ризикуєш на визнання злочинцем. Хоча має бути зрозумілим, що необхідно якраз у Росії доводити українську позицію, використовуючи усі належні засоби.

Законодавство не забороняє співпрацю з російськими ЗМІ. Але водночас треба дотримуватися стандартів журналістської діяльності, а не бути пропагандистом і писати замовні брехливі матеріали. Проте приклад кримінального переслідування Захарчука доводить, що гарантій проти обвинувачення у державній зраді немає. Питання, де в Україні закінчується свобода вираження поглядів і починається державна зрада, залишається відкритим, межа між ними не визначена.

Тому не дивно, що двох обвинувачених обміняли, а розгляд судами справ ще двох обвинувачених триває вже більше 3,5 років.

Проведення цієї межі є дуже складним завданням. Частина суспільства позитивно сприймає переслідування українських журналістів, які фактично перетворилися на пропагандистів та виступають в Україні промоутерами ідей держави-агресора. Справді, в умовах збройного конфлікту важко терпіти таку пропагандистську діяльність. Але обвинувачення в державній зраді є неадекватним правовим засобом. На нашу думку, доречно вводити в українське законодавство поняття «злого умислу» і процедури, які встановлюють його наявність подібно тим, які існують в США, не забуваючи при цьому позицію Європейського суду з прав людини щодо пропорційності обмеження свободи вираження поглядів.

03

РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ЗЛОЧИНІВ
ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

У 2013 році у провадженні СБУ було лише **4 кримінальних справи** щодо вчинення терористичних актів. У 2014–2019 роках для кваліфікації злочинів терористичної спрямованості слідчі СБУ найбільше застосовували статтю 258 КК України (терористичний акт) та статтю 258–3 КК України (створення терористичної групи чи терористичної організації). Так, за даними сайту офісу Генерального прокурора України за статтею 258 у 2014–2019 роках обліковано **5644 кримінальних провадження**, вручено повідомлення про підозру в **130 провадженнях**, направлено до суду з обвинувальним актом **65 проваджень**. За статтею 258–3 обліковано **1875 кримінальних проваджень**, вручено повідомлення про підозру у **932 провадженнях**, направлено до суду з обвинувальним актом **301 провадження**.

Більшість злочинів, кваліфікованих відповідно до статті 258, стосується дій членів незаконних збройних формувань у контексті захоплення контролю над частинами територій Донецької та Луганської областей та подальшого збройного конфлікту. До 2018 року уряд України не визнавав прямо наявність збройного конфлікту на сході України, офіційно оголосивши це проведенням антитерористичної операції. Відповідно багато злочинів, скоєних у контексті збройного конфлікту на сході України, видаються неправильно кваліфікованими як терористичні злочини відповідно до національного законодавства, і це пояснює таку велику кількість кримінальних проваджень за статтею 258, в яких фактично не проводилося розслідування.

Наприклад, у 2016–2017 роках адвокати Харківської правозахисної групи надали багато запитів щодо порушення кримінальних проваджень, змушуючи СБУ порушити **263 кримінальних провадження** стосовно фактів смерті або поранень цивільних осіб на підконтрольній уряду території, знищення житла та іншого майна через обстріли тощо. Незважаючи на ці запити, слідчі дії не були проведені та розслідування виявилось неефективним. Слідчі відмовлялися надати постраждалим від злочинів офіційний статус потерпілих, таким чином не надаючи їм та їх адвокатам доступ до матеріалів справи на стадії досудового розслідування. Крім того, не здійснювалися необхідні слідчі заходи, такі як обстеження місця злочину, збирання свідчень очевидців, і, у випадку отримання запитів щодо проведення необхідних слідчих дій, вони або не реагували, або проводили лише окремі слідчі дії (часто шляхом перенаправлення цих запитів іншим органам розслідування).

Крім того, не було проведено спеціальних слідчих дій, які стосувалися бойових дій (тобто встановлення напрямку, дистанції та впливу обстрілів; видів використаної зброї/військового транспорту тощо). У результаті, вичерпавши усі національні засоби правового захисту у **136 таких справах**, адвокати ХПГ відправили індивідуальні звернення до ЄСПЛ проти України та Росії, обґрунтовуючи порушення Україною статей 2 або 3 ЄКПЛ бездіяльністю з боку держави.

Велика кількість кримінальних проваджень за статтями 258 та 258-3 КК України вимагає багато часу для їх ретельного дослідження, тому ми обмежимося цими загальними зауваженнями.

Актуальним є аналіз кримінальних проваджень відносно фінансування тероризму (стаття 258-5) та фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (стаття 110-2), який подається нижче.

Практика застосування статті 258-5 КК України

Ця стаття формулюється таким чином:

Стаття 258-5. Фінансування тероризму

- 01** Фінансування тероризму, тобто дії, вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення окремого терориста чи терористичної групи (організації), організації, підготовки або вчинення терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, створення терористичної групи (організації), – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років та з конфіскацією майна.
- 02** Ті самі дії, вчинені повторно або з корисливих мотивів, або за попередньою змовою групою осіб, або у великому розмірі, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди, – караються позбавленням волі на строк від восьми до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.
- 03** Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою чи в особливо великому розмірі, або якщо вони призвели до інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк від десяти до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.
- 04** Особа, крім організатора або керівника терористичної групи (організації), звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо вона добровільно до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину.

Стаття 258-5

Примітка

01 Фінансування тероризму визнається вчиненим у великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

02 Фінансування тероризму визнається вчиненим в особливо великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Узагальнені дані щодо розслідування злочинів, кваліфікованих за статтею 258-5, взяті з сайту офісу Генерального прокурора, а щодо судових рішень за цією статтею – з Єдиного реєстру судових рішень, і зведені у таблицю:

Стаття 258-5 КК України	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
Обліковано кримінальних проваджень	48	93	72	60	45	192	510
Вручено підозр про скоєння злочину	4	8	7	14	14	13	60
Кількість проваджень, спрямованих до суду з обвинувальним актом	2	5	2	7	11	4	31
Кількість клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності	1	1	1	4			7
Кількість закритих проваджень	4	29	13	2	5	17	70
Кількість проваджень, щодо яких рішення про закінчення або зупинення не прийняте на кінець року	43	84	66	47	33	25	298
Кількість вироків, винесених судами першої інстанції	1	4	4	7	8	10	34

Вражає невеличка кількість повідомлень про підозру, порівняльно з кількістю облікованих кримінальних проваджень – **11,8%**, по роках: 2014 – **8,3%**, 2015 – не більше **8,6%**, 2016 – не більше **9,7%**, 2017 – не більше **23,3%**, 2018 – не більше **31,1%**, 2019 – не більше **6,8%**.

Винесені судами вирокі доволі сурові. 11 вироків передбачають реальне позбавлення волі, з них 1 вирок – арешт на 5 місяців, 2 вирокі – 5 років позбавлення волі без конфіскації майна та 8 вироків з конфіскацією майна: 1 вирок – 15 та 14 років, 3 вирокі – 10 років, 3 вирокі – 8 років, 1 вирок – 5 років 1 міс. позбавлення волі. 13 вироків, які передбачають 5 років позбавлення волі, винесено з іспитовим терміном: у 10 з них іспитовий термін 3 роки, у 3 – іспитовий термін 2 роки.

У двох вироків винесено покарання – штраф з конфіскацією майна: 20000 та 5900 НМДГ, у 8 вироків – штраф без конфіскації майна розміром 50000, 25000, 20000, 15000, 11800, 8800, 3000, 2500 НМДГ. Нагадаємо, що в цих рішеннях мається на увазі, що НМДГ дорівнює 17 грн.

Водночас у **23 справах (67,6%)** судом затверджено угоду з прокурором про визнання вини. Суди у **25 справах (73,5%)** застосували статтю 69 КК України – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (у **15 справах** з цих 25 суд затвердив угоду з прокурором).

Водночас у **21 справі** на час слідства та суду був обраний запобіжний захід – утримання під вартою, у **8 справах** запобіжний захід не обирався.

5 справ розглядалися судами у спеціальному судовому провадженні відповідно до статті 323 КПК України за відсутності обвинуваченого (in absentia). Присутність захисників у цих справах була суто формальною (окрім однієї справи): про них згадується тільки в частині перерахування учасників процесу.

Огляд рішень судів за статтею 258–5 показує, що їх можна поділити на чотири групи.

У першій групі (6 вироків) підсудні каралися за підтримку терористичних організацій ДНР та ЛНР шляхом перерахування чи пересилці власних коштів чи інших предметів. Так, інженер Запорізької АЕС перерахував своєму другу-сепаратисту в ЛНР 3350 грн., інший обвинувачений перерахував 3250 грн., а ще один – 30 тис. грн. з власних збережень. Ще один обвинувачений придбав ліки та речі та переслав «Новою поштою» дві посилки вагою 10 та 7,5 кг.

Одна справа, на наш погляд, потрапила в цю категорію через непорозуміння. Вирок у ній винесено 17 листопада 2017 року Комінтернівським районним судом Одеської області, затверджено угоду з прокурором про визнання вини та призначено обвинуваченому покарання із застосуванням статті 69 КК України за ч. 1 статті 258-5 КК України – 5 років позбавлення волі з іспитовим терміном 2 роки – за таке діяння.

«У травні 2014 року, більш точна дата досудовим розслідуванням не встановлена, обвинувачений ОСОБА_1, будучи обізнаним щодо факту проведення на території Луганської області антитерористичної операції та про участь ОСОБА_3 у збройному опорі законним діям працівників правоохоронних органів України та Збройних Сил України на території Луганської області і наміри ОСОБА_3 продовжувати свою злочинну діяльність, перебуваючи за місцем реєстрації та колишнього проживання ОСОБА_3 за адресою: АДРЕСА_2, діючи з метою матеріального забезпечення окремого терориста – ОСОБА_3, отримав від його матері ОСОБА_4, яка не була обізнана про його злочинні наміри, наступні предмети: ремінь, портупею, куртку та штани камуфльовані (кольору флектарн-д), флягу.

В подальшому, ОСОБА_1 з метою матеріального забезпечення ОСОБА_3, відправив за власні кошти вищезазначені предмети через можливості поштового оператора «Нова пошта» з відділення № 13, яке знаходиться за адресою: м. Одеса, вул. Семена Палія (колишня назва – Дніпропетровська дорога), буд. 82 на ім'я ОСОБА_3 у м. Лутугіне Луганської області, яке на той час не було підконтрольне українській владі.

Перебуваючи з травня 2014 року у складі «спецвзводу Луганського народно-визвольного батальйону «Заря» Міноборони терористичної організації «Луганська народна республіка» ОСОБА_3 використовував вищезазначені передані ОСОБА_1 військову форму і амуніцію при здійсненні збройного опорі законним діям працівників правоохоронних органів України та Збройних Сил України, задіяних у проведенні АТО на території Луганської області та вчиненні інших злочинних дій на боці НЗФ терористичної організації «ЛНР».

Таким чином, ОСОБА_1 обґрунтовано обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 1 ст. 258–5 КК України, а саме фінансуванні тероризму, тобто дій, вчинених з метою матеріального забезпечення окремого терориста.»

У другій групі 7 вироків, вони винесені за створення фінансових установ для обслуговування мешканців тимчасово окупованих територій. Ось, наприклад, фрагмент такого вироку:

«Крім цього, у серпні 2015 року ОСОБА_1 у м. Луганську, усвідомлюючи, що «ЛНР» вчиняє терористичні акти на території України, веде збройне протистояння правоохоронним органам і Збройним Силам України, спрямовані на зміну меж території та державного кордону в незаконний спосіб, вирішив фінансово забезпечувати злочинну діяльність вказаної терористичної організації. У подальшому ОСОБА_1, знаючи про дефіцит готівки на фінансовому ринку тимчасово окупованої території Луганської області, відсутність банківських установ України та проблеми із забезпеченням учасників терористичної організації «ЛНР» необхідними готівковими коштами, умисно створив на території м. Луганська фінансову установу терористичної організації «ЛНР» – небанківську комерційну фірму «РОСФИНГРУПП», яка знаходиться у вказаному обласному центрі на вулиці Градусова, 4/132. Водночас ОСОБА_1 з метою створення уявного фінансового добробуту і стабільності на тимчасово підконтрольній терористичній організації «ЛНР» території та для власного збагачення, заснував і очолив роботу фірми «РОСФИНГРУПП» під видом компанії по наданню фінансових послуг: переказу, видачі учасникам терористичної організації «ЛНР» готівкових коштів з їх банківських рахунків, обміну валют, забезпечення діяльності пунктів по обміну валют, надання інших фінансових та інформаційних послуг з утриманням від цього прибуткових відсотків».

Іноді проблеми дефіциту готівки вирішувалися без створення юридичної особи. Так, 6 лютого 2018 року Білокуракинським районним судом Луганської області винесено вирок, яким затверджено угоду обвинуваченого з прокурором та призначено покарання у виді штрафу 255 тис. грн (15000 НМДГ) без конфіскації майна. У вирокі зазначено наступне.

«У обвинуваченого ОСОБА_1 з метою створення уявного фінансового добробуту і стабільності на тимчасово підконтрольній терористичній організації «ЛНР» території, для власного збагачення, виник злочинний умисел, направлений на організацію на тимчасово окупованій території організованої схеми з надання фінансових послуг: видачі учасникам терористичної організації «ЛНР» готівки в українській і російській валютах з їх банківських рахунків, відкритих у банківських установах України, обміну валют, з утриманням прибуткових відсотків за надані послуги.

Для реалізації злочинного плану ОСОБА_4 узяв на себе роль підшукання на тимчасово окупованій території Луганської області осіб, які не в змозі виїхати на територію підконтрольну Україні з тимчасово непідконтрольній Українській владі території, та самостійно отримати, зняти кошти зі своїх банківських карток. Надалі ОСОБА_4 збирав у вказаних клієнтів картки та за допомогою мешканця смт. Біле, Лутугинського району, Луганської області, ОСОБА_5 (який не обізнаний про злочинну діяльність останнього), на власному автотранспорті, слідуючи маршрутом м. Лутугине Луганської області – м. Харків, систематично здійснював перевезення та передачу вказаних банківських карток ОСОБА_1. Надалі ОСОБА_1 через банкомати українських банків у місті Харкові отримував готівку.

Після отримання готівки, ОСОБА_1 передавав її ОСОБА_5, який зворотнім маршрутом здійснював її доставку до м. Лутугине для передачі ОСОБА_4, забезпечення подальшої незаконної роботи фінансової схеми, видачі готівки клієнтам та особистого фінансового збагачення останнього.

За вказані послуги ОСОБА_1 у змові з представником терористичної організації «ЛНР» ОСОБА_4 у рівномірних частках отримують від клієнтів десять відсотків від загальної суми знятих коштів з банківських карток останніх. Згідно відомостей, отриманих під час досудового розслідування, з лютого 2015 року по вересень 2017 року ОСОБА_1 з карткових рахунків клієнтів фінансової схеми, зняв коштів на загальну суму 11 597 542 (одинадцять мільйонів п'ятсот дев'яносто сім тисячі п'ятсот сорок дві) гривні, які знято через банкомати українських банків у місті Харків. Тобто ОСОБА_1 перебуваючи у злочинній змові з представником терористичної організації «ЛНР» ОСОБА_4 заробляв дванадцять – десять відсотків від загальної суми знятих коштів, а саме 503 028 грн, з яких 251 514 грн. останній передав ОСОБА_4.

Таким чином, з лютого 2015 року ОСОБА_1, усвідомлюючи, що ОСОБА_4 є представником терористичної організації «Луганська Народна Республіка», вчинив протиправні дії з метою його фінансового забезпечення готівковими коштами на загальну суму 251 514 грн. Органом досудового розслідування вищевказані дії ОСОБА_1 вірно кваліфіковані за ч.1 ст.258-5 КК України, як фінансування тероризму, тобто дії, вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення окремого терориста, з корисливих мотивів».

11 вироків третьої групи карають за «вчинення фінансування діяльності терористичної організації шляхом створення на тимчасово окупованій території суб'єкта господарської діяльності та сплати ним непередбачених чинним законодавством так званих «податків» до «бюджету» самопроголошених республік, які надалі використовуються їхніми представниками для втілення злочинних цілей».

Наприклад, 5 лютого 2018 року Білокуракинським районним судом Луганської області винесено вирок, яким затверджено угоду обвинуваченого з прокурором та призначено покарання у виді штрафу 425 тис. грн (25000 НМДГ) без конфіскації майна, обвинувачений звільнений з-під варти в залі суду. Як зазначено у вирокі,

«У жовтні 2014 року (більш точну дату в ході досудового розслідування встановити не надалось можливим) у громадянина України ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_5... виник злочинний умисел, спрямований на фінансування діяльності зазначеного псевдодержавного утворення – терористичної організації «ЛНР». Забезпечуючи виконання плану дій, з метою отримання прибутку ОСОБА_1, 7 жовтня 2014 року Головою «ЛНР» призначено виконувачем обов'язків генерального директора державного підприємства «Лутугинський науково-виробничий валковий комбінат» (код ЄДРПОУ 00187369, Луганська область, м. Лутугине, вул. Заводська, буд. 2), а в подальшому 26 березня 2015 року «головою Ради міністрів ЛНР» призначений генеральним директором даного підприємства, поновив фінансово-господарську діяльність підприємства на неконтрольованій українською владою території Луганської області з виробництва прокатних валків та протиправно (без дозволу органу управління державним підприємством – Державного агентства управління державними корпоративними правами та майном України) провів так звану «державну реєстрацію» ДП «ЛНВВК» в податкових органах т.зв. «ЛНР» за кодом ЄДРЮО 61201066, за адресою м. Лутугине, вул. Заводська, 2.

Крім того, для здійснення безготівкових платежів підприємством в «Державний банк ЛНР» (МФО 400008, м. Луганськ, вул. Т.Шевченка,1) відкрито поточний рахунок.

Згідно податковій звітності так званого Державного комітету податків та зборів «ЛНР», 01.12.2015 ДП «Лутугинський науково-виробничий валковий комбінат» сплачено «податок з обороту» на суму 500000.00 (п'ятсот тисяч) рублів РФ (згідно офіційного курсу НБУ гривні до рубля РФ складає 139337,866 грн.)».

Інші діяння обвинуваченому не інкриміновано.

10 вироків четвертої групи карають також за фінансування терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» шляхом сплати «так званих податків» в «бюджети» самопроголошених республік, але ми їх виділили в окрему групу, оскільки у цих справах йдеться про ввезення до самопроголошених республік продуктів харчування, напоїв та непродовольчих товарів (в одній справі – вивезення товарів на підконтрольну територію).

Практика застосування статті 110-2 КК України

Стаття 110-2 введена у КК України Законом № 1533-VII від 19.06.2014 і формулюється так:

Стаття 110-2. Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України

- 01** Фінансування дій, вчинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років та з конфіскацією майна.
- 02** Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до семи років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років та з конфіскацією майна.
- 03** Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені повторно або з корисливих мотивів, або за попередньою змовою групою осіб, або у великому розмірі, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди, – караються позбавленням волі на строк від шести до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.

Стаття 110-2

04 Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою чи в особливо великому розмірі, або якщо вони призвели до інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк від восьми до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.

05 Особа, крім керівника організованої групи, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні нею злочину добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого наділена законом правом повідомляти про підозру, про відповідну незаконну діяльність або іншим чином сприяла її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину.

Примітка

01 Фінансуванням дій, передбачених у цій статті, є дії, вчинені з метою їх фінансового або матеріального забезпечення.

02 Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, визнається вчиненим у великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

03 Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, визнається вчиненим в особливо великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Узагальнені дані щодо розслідування злочинів, кваліфікованих за статтею 110–2, взяті з сайту офісу Генерального прокурора, а щодо судових рішень за цією статтею – з Єдиного реєстру судових рішень, і зведені у таблицю:

Стаття 110–2 КК України	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
Обліковано кримінальних проваджень	3	5	8	25	146	330	517
Вручено підозр про скоєння злочину	–	3	5	10	70	116	204
Кількість проваджень, спрямованих до суду з обвинувальним актом	–	1	–	6	54	60	121
Кількість клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності	–	2	1	–	–	34	37
Кількість закритих проваджень	–	1	1	1	2	11	16
Кількість проваджень, щодо яких рішення про закінчення або зупинення не прийняте на кінець року	2	2	7	19	85	28	143
Кількість вироків, винесених судами першої інстанції	–	1	–	2	5	10	18

Звертає на себе увагу швидке зростання кількості відкритих кримінальних проваджень у 2018–2019 роках. Кількість вручених повідомлень про підозру відстає, ще більше відстає кількість ухвалених судами вироків – лише **14,9%** від кількості обвинувальних актів, спрямованих до судів.

Лише **один вирок з 18** передбачає реальне позбавлення волі на 8 років з конфіскацією майна. Він винесений у спеціальному судовому провадженні за відсутністю обвинуваченого (in absentia). **16 вироків** передбачають покарання з випробуванням, 1 вирок – штраф. Детальніше: винесено **7 вироків** у виді покарання на 5 років позбавлення волі з іспитовим терміном 3 роки (один з них передбачає додаткове покарання – позбавлення на 1 рік права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю) та **9 вироків**, які передбачають позбавлення волі на 3 роки з іспитовим терміном 1 рік (5 вироків), 2 роки (4 вироків), 3 з них містять додаткове покарання – позбавлення на 1 рік права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю). **Один вирок** – штраф 15000 НМДГ, тобто 255 тис. грн.

Такі вироків були наслідком укладення угоди обвинуваченого з прокурором про визнання вини в **12 справах (66.6%)**, у **6 справах** з цих 12 суд застосував статтю 69 КК України – призначення покарання нижче нижньої межі санкції.

Коментар

Наскільки коректно стверджувати відносно підприємців, які ведуть бізнес на не-підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей, що сплата податків в самопроголошених республіках є складом злочину за статтями 258-5 та 110-2, оскільки означає фінансування тероризму?

Не треба пояснювати, що підприємництво нерозривно пов'язано з власністю, тобто певними матеріальними цінностями (станками, обладнанням, інструментами, нерухомістю, грошима, тощо), які використовуються задля створення нових благ: виготовлення продукції, виконання робіт та надання послуг. Той, хто по-справжньому важко працював на цій ниві, чесно став господарем власності, не може кинути зароблене напризволяще. Тут доречно навести диспозицію, використану законодавцем у ст. 13 Конституції і ст. 319 ЦК України, запозичену з Конституції Німеччини – *«власність зобов'язує»*. Слід враховувати, що підприємці юридично і морально відповідають ще й за людей, які працюють на їхніх підприємствах. Як відомо, підприємництво несе на собі значну частку соціального навантаження. Державні органи повинні розуміти, що злочинно перетворювати тимчасово окуповані території на мертву зону, ще й радіти, що там вимерли українці, а все те, що називається власністю й створено руками людини і навіть природою, втратило свої властивості та якості й не підлягає відновленню. Добре відомо, що ті, хто оголосив про створення республік, на рівні своїх документів встановили таке: якщо не буде пройдено реєстрацію й не сплачуватимуться податки, громадян України спочатку очікуватиме тимчасове адміністрування їх бізнесу, а потім і його абсолютна втрата.

На необхідність корегування національного кримінального законодавства вказує й ст. 13 Міжнародної конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму (прийнята 09.12.1999 р., ратифікована Україною 12 вересня 2002 р.): *«Жодний із злочинів, зазначених у статті 2, не розглядається для цілей видачі або взаємної правової допомоги як злочин, пов'язаний з податками»*. Таким чином, той, хто дійсно фінансує тероризм, має **самостійно, без примусу, вчинити активну дію**, яка проявляється у вигляді збору, передачі, переказу, пересилання чи переправлення іншим шляхом коштів адресату для організації, підготовки і вчинення окремим терористом, терористичною групою або терористичною організацією терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, створення терористичної організації. Треба враховувати, що слово **тероризм** походить від латинського **terror** – **«жах»**. У широкому сенсі тероризм використовує (або загрожує застосуванням) насильство для досягнення політичної, релігійної, ідеологічної або іншої мети. Для того, щоб переконатись, що таке жах, відчувати його на власній шкірі, добре було б в якості експерименту, щоб той, хто на практиці застосовує відповідні норми кримінального законодавства, пересік лінію розмежування і деякий час пожив на окупованій території.

Доцільно згадати про повідомлення для засобів масової інформації Олександра Тимофєєва, який в самопроголошеній ДНР обіймав посаду міністра доходів і зборів (позивний «Ташкент», він хоч і відійшов від справ, але підхід залишився незмінним). Ця особа визнала, що збирання податків на початковому етапі відбувалося із застосуванням збройних підрозділів та легкої бронетехніки. Також Тимофєєв вказував і на невідворотність стягнення податків і значні штрафи за їх несплату.

Таким чином, підприємства, активи яких зосереджені на тимчасово окупованій території Донецької і Луганської областей, опинилися в умовах повної правової невизначеності – з одного боку співробітники та майно таких підприємств перебувають в небезпеці, до працівників будь-якої миті може бути застосована груба сила з боку незаконних формувань у випадку відмови співпрацювати з ними, з іншого боку українська влада не здійснює заходів, спрямованих на роз'яснення позиції держави щодо функціонування підприємств на непідконтрольній території. Вона веде себе абсолютно асиметрично, а в багатьох випадках ще більш образливо і зухвало, ніж поведуться на непідконтрольній території.

Начебто правоохоронні органи держави повинні враховувати вищезазначені обставини й припинити порочну практику безпідставного відкриття щодо безвинних громадян кримінальних проваджень за ст. 258-5 КК України. Але на зміст законів СБУ не звертає ніякої уваги. Очевидно, законодавцю треба терміново корінним чином переробити зазначену норму таким чином, щоб у слідства не було жодної спокуси зловживати правом.

Пропонується ч.5 ст. 258-5 КК України викласти в такій редакції: *«Особа не підлягає кримінальній відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо з неї, або з організації, з якою вона перебуває в трудових, службових, засновницьких, інших професійних відносинах, окупаційною адміністрацією тимчасово непідконтрольних територій України стягувалися податки, інші обов'язкові збори та платежі, що не вважається злочином відповідно до статті 13 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, прийнятої ООН 09.12.1999 р. Дане положення не розповсюджується на осіб, зайнятих виробництвом, випробуванням, реалізацією, поширенням іншим чином зброї та боєприпасів»*.

Ще раз наголосимо, чому сплату податків, інших обов'язкових платежів, які встановлені окупаційною владою, ні в якому разі не можна кваліфікувати як злочин:

- 01** На законодавчому рівні в Україні не заборонено займатися підприємницькою діяльністю на тимчасово окупованій території. В цій частині держави працювало і продовжує працювати достатньо багато промислових підприємств – ПАТ «Єнакієвський металургійний завод», ПРАТ «Макіївкокс», ПРАТ «Єнакієвський КХЗ», ПРАТ «Алчевський металургійний комбінат», підрозділи Укрзалізниці й інші.
- 02** Нормативними актами України передбачена можливість поставки товарів через лінію розмежування як з території, підконтрольної уряду України, так і з тимчасово окупованих територій. Переміщення транспортних засобів і вантажів здійснюється відповідно до Тимчасового порядку здійснення контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів і вантажів вздовж лінії розмежування у Донецькій та Луганській областях.
- 03** Відповідно до абзацу другого статті 64 Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року окупаційна держава *«може поширювати на населення окупованої території дію положень, які є необхідними для виконання нею зобов'язань, що покладаються на неї відповідно до цієї Конвенції, підтримання ефективного управління територією, забезпечення безпеки окупаційної держави, особового складу та власності окупаційних сил та адміністрації, а також об'єктів та комунікаційних ліній, які ними використовуються»*.
- 04** На тимчасово окупованій території, зокрема, самопроголошеної ДНР, незаконними владними структурами було ухвалено (мовою оригіналу) «Временное положение о налоговой системе ДНР», яким передбачено обов'язкову сплату податків на даній території, а також «Уголовный кодекс ДНР», яким встановлено кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків.
- 05** Самопроголошені ДНР/ЛНР мають воєнізовані формування, незаконні правоохоронні органи, незаконну судову систему, місця тримання ув'язнених, що вказує на наявність достатніх засобів для примушування до виконання вимог незаконних владних структур.

А для чого, власне, відкриваються кримінальні провадження за статтями 258-5 та 110-2? Доводилося неодноразово почути таке пояснення.

Зазвичай кримінальне провадження відкривається не проти когось з підозрюваних, а лише за фактом начебто правопорушення. Таке провадження є такою собі рибальською сіттю. Вона закидається в те місце, де за вдалих обставин вдасться пожитись чимось цінним. Рано чи пізно на лінії розмежування обов'язково з'явиться наївний і недосвідчений підприємець середньої руки (оперативники зробили своє попереднє заключення: гроші в такого повинні водитись). Ще краще, коли частина будинків, споруд, земельних ділянок у таких підприємців знаходяться не на окупованій, а саме на підконтрольній уряду території України. Тоді забрати майно набагато простіше. Як тільки працівники СБУ вручають постанову про оголошення підозри, то одразу підозрюваного позбавляють волі.

Згодом, через два-три дні суд санкціонує тримання під вартою в СІЗО до закінчення слідства. Ну, а що роблять з людиною, коли вона залишається в камері наодинці зі слідчим та його підручними, яких достатньо і всередині СІЗО, пояснювати не треба. Винаходи по веденню слідства, віднайдені ще царем Іваном Грозним, потім розвинуті та модифіковані в 37-му році, ще ніхто не забув, вони передаються з покоління до покоління. Тому після всіх випробувань, які випадають на долю підозрюваних, що перебувають в СІЗО, аби якнайшвидше припинити фізичні та моральні знущання, укладається угода зі слідством на його умовах. Підкріплюється документ значною сумою відкупних, яка є секретним додатком до угоди. В межах України подати підприємця на звільнення від катувань коштує від 150 000 до 250 000 доларів США. Таким нехитрим шляхом окремі працівники СБУ на робочому місці займаються грабунками й відвертим бандитизмом.

Можна навести багато конкретних прикладів. Розглянемо тільки один.

Слідчим відділом Головного управління СБУ у місті Києві та Київській області в середині серпня 2017 року відкрите кримінальне провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 258-5 КК України. Доручили розслідування слідчому Б.

Що ж було з'ясовано? Виявилось, що підприємство Х, керівний склад якого проживає на окупованій території і основне виробництво також знаходиться там, продовжує здійснювати фінансово-господарську діяльність, реалізує на платній основі результати роботи серед місцевого населення й сплачує те, що квазівлада за лінією розмежування називає податками. Раз так, вважає слідчий, отже має місце фінансування тероризму, і, як наслідок, злочинців треба засудити за ст. 258-5 КК України. Деякі інші службовці СБУ аналогічні дії кваліфікують за статтею 110-2 КК України.

Б. знав, що йому треба робити: затаївся і став очікувати на жертву. Засновники і керівництво підприємства Х. не очікували на підступність: займались евакуацією бізнесу з окупованої території України (держава, звісно, не допомагала, а стояла осторонь). У важких умовах адміністрація виводила активи з окупованої території, і як ощадливі відповідальні господарники гроші вкладали в основні фонди, інші товарні та матеріальні цінності. Для роботи побудували в Білій Церкві поліклініку, потрібні для роботи об'єкти інфраструктури. У міру можливості навіть придбали для працівників житлові приміщення, щоб майже всім колективом переїхати до нового місця, відчувати себе більш-менш комфортно і займатись господарюванням, від якого користь всім, і державі не в останню чергу.

Нарешті момент нападу був обраний. 28 вересня 2017 року Б. на чолі групи оперативників (десь осіб п'ятнадцять) розпочали затверджену керівництвом операцію. Як водиться, з собою прихватили чергових на все згодних понятих. В домоволодінні родичі підприємця знайшли тимчасовий прихисток від вибухів в Калинівці. Вони в ніч трагедії виїхали звіттія разом з малими дітьми. В літній кухні хвора старенька жінка. Але грабіжникам з СБУ немає ніякої справи до погорільців, хворих, малих та стареньких. Пред'явили отетерілим громадянам під ніс папір про обшук і горохом розкотились по всім кімнатах. Кожен тягнув, що хотів, не соромлячись, відчували себе як риби в воді. Не забули з гаражу горілку винести. Поцупили в залі планшета. Його було куплено сину підприємця, який трагічно загинув в Харцизську. В планшеті зберігались фото дитини, інша цінна приватна інформація, яка стосується лише сім'ї, пам'яті про дитину, яка загинула.

На цьому загін СБУ не зупинився. В цей же день поїхали до офісу підприємця в Білій Церкві. Перед початком обшуку за планом розкарячили охоронну електронну систему слідкування за об'єктом, щоб ніхто не побачив, що і куди поділось. Вилучили всю електронну техніку, забрали медикаменти. Загалом вкрадено медикаментів й інших матеріальних цінностей на 90 000 грн.

На допиті, який учинили свідкам, як водиться, били, лякали, знущались: застосовували весь потужний арсенал засобів розкриття злочину. Пригрозили людям, якщо будуть зайве базікати, у двір ненароком може влетіти граната, або зроблений влучний випадковий постріл, або знайдеться інший спосіб покарати. Одному зі свідків, Т., комерційному директору харцизького підприємства, який вивозив в Україну майно підприємства, довелось на окупованій території побувати в катівнях Безлера. Коли він порівнював торттури, якими піддавали його в Горлівці, захопленій терористами, і в Києві в ІТТ СБУ, що в Аскольдовому провулку, то його висновок був однозначним: в Горлівці було легше, там били сильно, але київські кати набагато жорстокіші. Коли свідків випустили з СІЗО на волю, від усяких посередників посипались пропозиції, як можна владнати справу.

Справу таки владнали, і ті, хто вже переїхав, були змушені повернутися назад, до Харцизьку.

04

ДІЯЛЬНІСТЬ СБУ В СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ МІГРАЦІЇ

В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, окупації АР Крим і м. Севастополь, війни на сході України і створення квазідержавних утворень, т. зв. ЛНР і ДНР під фактичним контролем РФ, вкрай загострилося питання безпеки українських та іноземних громадян, які стали жертвами переслідувань Російської Федерації та її сателітів.

Багато хто з росіян, жертв переслідувань російською владою, намагаються знайти притулок в Україні, а українці, яких переслідує РФ, сподіваються на захист української держави. Але чи є Україна безпечною країною?

Відповідно до параграфу 52 доповіді УВКБ ООН «Обговорення питань міжнародного захисту, пов'язаних з розвитком ситуації в Україні – Оновлення III» від 24 вересня 2015 року Україна не повинна розглядатися як «безпечна країна походження». УВКБ ООН роз'яснює: *«За нинішніх обставин УВКБ ООН не вважає належним визнання України «безпечною країною походження». Держави повинні вилучити Україну зі списків «безпечної країни походження». Відповідно, УВКБ ООН закликає уряди не застосовувати прискорені процедури із зменшенням процесуальних гарантій (зокрема, без припинення виконання) до заяв про міжнародний захист громадянами України або звичайними мешканцями України; і не піддавати цих осіб різним умовам прийому, ніж інші заявники на міжнародний захист»⁷⁰.*

Так само, Україна не розглядається як «безпечна третя країна». УВКБ ООН у п. 54 зазначеного документу стверджує: «УВКБ ООН не вважає за доцільне, щоб держави призначали або підтримували призначення України як так званої «безпечної третьої країни». Позначення країни як «безпечної третьої країни» може призвести до того, що запит про міжнародний захист не розглядається по суті, але оголошується неприйнятним, або обробляється в прискореній процедурі з обмеженими процесуальними гарантіями... УВКБ ООН просить держави розглядати заяви про притулок від громадян третіх країн, які раніше проживали в Україні або слідували транзитом через Україну, з застосуванням справедливих та ефективних процедур з повним набором процедурних гарантій»⁷¹.

У Додатку 1 до Директиви 2013/32 / ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 26 червня 2013 року про загальні процедури надання та скасування міжнародного захисту (нове видання) надається визначення безпечної країни походження: «Країна розглядається як безпечна країна походження, в якій, на основі правової ситуації, застосування закону в рамках демократичної системи та загальних політичних обставин, можна продемонструвати, що загалом і послідовно немає переслідувань, як визначено у Статті 9 Директиви 2011/95/ ЄС, немає жодних катувань або нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання та немає загрози через невибіркове насильство в умовах міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту. Під час здійснення цієї оцінки враховуються, зокрема, ступінь захисту від переслідувань або поганого поводження:

- відповідні закони та положення країни та спосіб, яким вони застосовуються;
- дотримання прав і свобод, закріплених у Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та / або Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та / або Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти катувань, зокрема прав, відступ від яких не може бути зроблено відповідно до пункту 2 статті 15 згаданої Європейської конвенції;
- повага до принципу неповернення відповідно до Женевської конвенції;
- забезпечення системи ефективних засобів захисту від порушень цих прав та свобод»⁷².

На превеликий жаль, на нашу думку, Україна не відповідає критеріям ЄС, як безпечна країна походження. Хоча українське законодавство загалом відповідає міжнародним стандартам у цій сфері, правозастосувальна практика залишається далекою від таких стандартів. У річній аналітичній доповіді правозахисних організацій «Права людини в Україні – 2017» наводяться дані про вбивства, насильницькі зникнення, невибіркове насильство під час конфлікту з РФ, застосування катувань та поганого поводження тощ⁷³.

Ст. 3 Конституції України (КУ) визнає життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку людини найвищою соціальною цінністю, а відповідно до ст. 25 КУ «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами»⁷⁴. Незважаючи на ці конституційні гарантії, Україна не є спроможною ефективно захистити своїх громадян від переслідувань російською владою. Це також стосується й росіян – шукачів притулку, яких переслідує РФ.

Система надання притулку в Україні демонструє цілий комплекс системних порушень прав людини:

- 01 Викрадення і незаконна видача в країну походження;
- 02 Відмова у можливості подати заяву про притулок в Україні та зловживання з процедурою подачі заяви;
- 03 Передача конфіденційної інформації державним органам країни походження;
- 04 Безпідставна відмова у наданні притулку;
- 05 Порушення процедури оскарження;
- 06 Невиконання рішень суду і багатократні оскарження судових рішень з боку ДМСУ;
- 07 Порушення права на свободу та особисту недоторканність в екстрадиційних справах через безальтернативність тимчасового арешту, застосування практики повторних арештів, незаконного збільшення терміну екстрадиційного арешту;
- 08 Дискримінація іноземців-учасників АТО та ООС, пов'язана з відсутністю їхнього визначеного статусу.

Більшість із перерахованих вище системних порушень пов'язані або з незаконною діяльністю співробітників СБУ, або з формуванням нелюдяної державної політики в галузі надання притулку, яку *de facto* формує саме СБУ.

У червні 2015 року Україна приєдналася до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень і зобов'язана дотримуватися усіх її норм. За статтею 2 цієї Конвенції *«насильницьким зникненням вважається арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону»*⁷⁵. За міжнародним правом насильницьке зникнення є злочином, а за певних обставин навіть злочином проти людяності. У ч. 2 статті 1 Конвенції зазначено: *«Жодні виключні обставини, якими б вони не були, чи то стан війни або загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи інший надзвичайний стан, не можуть слугувати виправданням насильницького зникнення»*⁷⁶. В українському законодавстві незаконне позбавлення волі або викрадення людини є тяжким кримінальним злочином (ст. 146 ККУ)⁷⁷. Натомість ми змушені констатувати, що СБУ здійснює насильницькі зникнення вже протягом тривалого періоду⁷⁸. Зокрема, нам відомо про три випадки викрадення співробітниками СБУ і незаконної видачі РФ осіб, які бажали звернутися, або звернулися за статусом біженця в Україні.

Викрадення опозиціонерів спецслужбами РФ з території України практикувалися і до Євромайдану. Так, 20 жовтня 2012 року біля офісу УВКБ ООН був викрадений Леонід Розважжаєв. У ГУ МВС України в Києві заявили, що жодних заяв про зникнення даної людини не надходило.

Свою причетність до перевезення Розвазжаєва в Росію заперечила ДПСУ. Проте є обґрунтовані підозри вважати, що українські спецслужби сприяли викраденню⁷⁹.

Олександр Шумков, учасник Євромайдану, військовослужбовець, який співпрацював з Військовою прокуратурою у питаннях розшуку дезертирів, був затриманий працівниками ФСБ 6 вересня 2017 року на території РФ за підозрою в «скоєнні злочину» за ч.2 ст. 282.2 КК РФ – участь в екстремістських організаціях, утримується в брянському СІЗО. Своєму адвокату Олександр повідомив, що потрапив до Росії в результаті провокації. За версією родини Шумкова, Олександра було знерухомлено невідомою речовиною на території Сумської області України і таємно доправлено до РФ співробітниками російських спецслужб. Державна прикордонна служба заявляє, що кордон Олександр Шумков перетнув добровільно. Найбільш імовірно, що російські спецслужби виманили Шумкова на територію РФ для подальшого переслідування⁸⁰. На думку родичів Шумкова, викрадення відбувалося за участю українських спецслужб⁸¹. Цим вони пояснюють і той факт, що Шумков не був обміняний разом з іншими українськими в'язнями Кремля.

Амінат Бабаєва була затримана 9 вересня 2016 року прикордонниками на пункті перетину кордону в аеропорту «Харків», хоча жодних законних підстав для затримання не було. Вона була депортована з Туреччини у зв'язку з тим, що її колишній чоловік підозрювався в участі у військових діях в Сирії на боці ІДІЛ. Бабаєва стверджувала, що вже два роки не бачила свого колишнього чоловіка. В Стамбулі вона викладала дітям арабську мову та Коран. Її друзі звернулися до Харківської правозахисної групи (ХПГ) з проханням про правову допомогу, але адвоката ХПГ до Бабаєвої в порушення закону не допустили. Співробітники СБУ, які приїхали до аеропорту, вмовляли Бабаєву погодитися на повернення до Росії, потім до Білорусі. Після втручання керівництва МВС Бабаєву впустили до країни. Вона поселилася в готелі і в понеділок 12 вересня звернулася до Харківського регіонального відділення міграційної служби для подання заяви про отримання притулку, звідки невідомі особи викрали її, силоміць посадили до машини та повезли. В одному з викрадачів Амінат впізнала співробітника СБУ на ім'я Артур, який розмовляв з нею в аеропорту. Артур забрав в неї планшет і не повернув. Бабаєву привезли до пункту перетину кордону з Росією «Гоптівка» і передали російським прикордонникам. Її речі залишилися в готелі. На сайті СБУ було опубліковане повідомлення, що у зв'язку з підозрою в тероризмі щодо Бабаєвої було застосоване примусове повернення, і вона добровільно перетнула кордон України з РФ⁸².

Через деякий час Амінат Бабаєва знову приїхала до України. У серпні 2020 року співробітники СБУ в передмісті Києва затримали її з трирічною дитиною. Про це правозахисників повідомив чоловік А.Бабаєвої, батько її дитини, громадянин РФ Алі Алієв. А.Алієв і А.Бабаєва перебувають у релігійному шлюбі. Їхня дитина є громадянином України. За словами А.Алієва, його дружина була викрадена співробітниками СБУ, які не представилися, із помешкання, де вони проживали. А.Бабаєва на той момент перебувала на території України нелегально, їхня спільна дитина народжена в Україні і має українське громадянство.

А.Бабаєва з дитиною була вивезена співробітниками СБУ на українсько-білоруський кордон і видворена за межі України без надання можливості проконсультуватися з адвокатом та оскаржити рішення про видворення в суді.

Психологічним тиском співробітники СБУ домоглися від неї письмової згоди на добровільний виїзд за межі України⁸³.

У квітні 2017 року представники українських компетентних органів, ймовірно, ДПСУ або СБУ, незаконно передали до РФ вихідця з дагестанського міста Буйнакськ Ахмеда Ісакова. До Харкова він був депортований з Туреччини. Після того як він виїхав з Росії, Ісаков певний час мешкав в Україні. Згодом він виїхав до Туреччини, де, за непідтвердженими відомостями, проживав за фальшивим паспортом громадянина України. Одразу після прибуття до Харківського аеропорту в нього було виявлено фальшивий український паспорт, Ісаков був затриманий. У проханні написати заяву про притулок йому було відмовлено і, без належних законних процедур, він був примусово відправлений до Росії без можливості оскаржити до суду це рішення. В Росії він був взятий під варту, проти нього порушено справу за незаконне зберігання зброї⁸⁴.

Проти **Володимира Єгорова**, члена партії «Яблуко», в 2016 році було порушено кримінальну справу за заклики до екстремістської діяльності за пост у соціальній мережі «Вконтакте» (ч. 2 ст. 280 КК РФ), в якому він різко висловився про президента Росії Володимира Путіна. 13 червня 2017 року Єгоров перетнув кордон з Україною з внутрішнім паспортом РФ і написав заяву про притулок на КПП Сеньківка. ДМС в Чернігові оформила документи і видала довідку особи, що шукає притулок в Україні. 5 липня 2017 року співробітники СБУ викрали його з місця тимчасової роботи, завезли додому за речами і вивезли на нейтральну смугу біля КПП Сеньківка. Єгорову заборонили в'їзд в Україну на три роки. Після цього на запит Громадського телебачення СБУ офіційно відповіла, що рішення про примусове повернення чи примусове видворення і заборону в'їзду не приймала⁸⁵. Єгоров в'їхав до Білорусі, де зник 27 липня, а згодом був знайдений у тимчасовому ізоляторі рідного м. Торопець Тверської області, РФ. Як виявилось, він був затриманий білоруським КДБ, йому оформили «дрібне хуліганство» і через 3 дні вивезли до РФ⁸⁶. Правозахисний центр «Меморіал» визнав Єгорова політв'язнем⁸⁷. Після завершення досудового розслідування і передачі матеріалів справи до суду Єгорова звільнили з-під варті 16 листопада 2017 року.

В Росії громадяни, які сповідують салафітський варіант Ісламу, зазнають постійних гонінь з боку російських спецслужб. Їхні мечеті закриваються, імамів і віруючих заарештовують і ув'язнюють за звинуваченнями в екстремізмі та тероризмі, багатьох віруючих викрадають, піддають тортурам, страчують без суду і слідства, а їхні тіла видають за бойовиків, нібито загиблих в сутичках із силовиками РФ. Так, наприклад, у звіті Міжнародного товариства «Меморіал» згадується випадок у Дагестані з братами Гасангусейновими, які були застрілені силовиками, і яких після вбивства правоохоронці намагалися видати за бойовиків. У цьому звіті також міститься багато іншої інформації про вбивства, насильницькі зникнення та катування в'язнів на Північному Кавказі⁸⁸.

У звіті Держдепартаменту США за 2016 рік говориться про **480 випадків насильницьких зникнень** на Північному Кавказі⁸⁹. Численні факти катувань та вбивств мусульман-салафітів в Росії зафіксовані російськими ЗМІ, а також правозахисними організаціями – як російськими, так і міжнародними. Зокрема, незалежне російське видання «Кавказский узел» веде хроніку терору в Дагестані⁹⁰.

Українські правозахисники записали та опублікували в ЗМІ інтерв'ю з Мухаммедом (його прізвище не зазначається з міркувань безпеки), який ще 2010 року був викрадений та підданий катуванням з боку ФСБ та місцевих інгуських поліцейських.

За свідченнями Мухаммеда, який отримав притулок у Фінляндії, тільки з його селища протягом попередніх 10 років т.зв. «ескадронами смерті» було викрадено близько **100 осіб**: переважно вони були вбиті або вважаються зниклими безвісти. **Всього з цієї сотні живими повернулося п'ятеро**⁹¹.

Системне та масове порушення фундаментальних прав людини щодо осіб, які належать до цієї категорії визнано також у звітах міжнародних правозахисних організацій Amnesty International, Human Rights Watch, а також у рішеннях Європейського суду з прав людини проти Росії (справи *Gaysanova, Dalakov, Abakarova, Kagirov*⁹² і багатьох інших).

У 2014–2015 роках збройний спротив режимові Путіна в автономіях Північного Кавказу почав вщухати внаслідок відтоку активних опозиціонерів до Іраку та Сирії. Частина кавказьких партизан переїхала до так званої Ісламської держави Іраку і Леванту (ІДІЛ), а частина поповнила ряди Вільної армії Сирії. Відтоді, за нашими спостереженнями, ФСБ Російської Федерації було запущено нову технологію переслідування нелояльних до режиму Путіна мусульман-салафітів. Ті, хто виїжджає за межі Росії, щоб уникнути переслідувань, тепер оголошуються в міжнародний розшук через Інтерпол за стандартним обвинуваченням за ст. 208 КК РФ «Організація незаконного збройного формування або участь у ньому». Йдеться про участь у збройних угрупованнях на території Росії, а також за її межами. Російський журналіст **Орхан Джемаль**, який спеціалізувався на висвітленні ситуації з російськими мусульманами, виявив у Туреччині близько 30 мешканців села Гімри (автономна Республіка Дагестан), які були ФСБ заочно звинувачені в тероризмі та причетності до ІДІЛ⁹³. Законодавство РФ передбачає кримінальну відповідальність за участь у незаконному збройному формуванні за межами Росії лише у випадку, коли це формування діє всупереч інтересам Росії. Ця зміна до КК РФ була внесена 2 листопада 2013 року Федеральним законом № 302-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації»⁹⁴, що підтверджує, зокрема, тезу про довготривалу підготовку гібридної війни проти України.

РФ переслідує мусульман «нетрадиційних течій» також за іншими «антитерористичними» статтями: 205.1 КК РФ «Сприяння терористичній діяльності», 205.3. «Проходження навчання з метою здійснення терористичної діяльності», 205.5 КК РФ «Організація діяльності терористичної організації і участь в діяльності такої організації».

Нам відомо про 10 таких справ (Тимур Тумгоєв, Руслан Акієв, Магомед Ілієв, Шарпудін Шарпудінов, Шахбан Ісаков, Руслан Мейрієв, Альберт Богатирьов, Аріф Джабаров, Іслам Бельтоєв, Алі Бакаєв). Усі вони – мусульмани, оголошені в розшук Національним центральним бюро Інтерполу МВД РФ за запитом ФСБ. Частина цих осіб перебуває у СІЗО різних міст України під тимчасовим або екстрадиційним арештом, до частини на даний момент застосовані інші запобіжні заходи. Також, варто відмітити, що згідно до офіційної відповіді ГПУ у період часу з 2014 року по 2017 рік до Росії було екстрадовано 36 осіб⁹⁵.

За даними Медійної ініціативи з прав людини, протягом 2014–2016 років Україна продовжувала видавати РФ громадян Росії не лише за загальнокримінальними статтями (вбивства, незаконний обіг наркотиків, шахрайство, крадіжки). Дві особи були видані за вищезгаданими «антитерористичними» статтями, які в Росії перетворилися на інструмент політичних переслідувань, зокрема, громадян України. Хто ці двоє – невідомо⁹⁶.

Тим часом, усім із перелічених громадян Росії, яких Україна мала намір видати РФ, – інкримінуються статті, за якими обвинувачуються українці в тимчасово окупованому Криму, і яких Україна визнає політичними в'язнями⁹⁷.

Зокрема, згадана вище стаття 205.5 КК РФ, є статтею обвинувачення проти 25 утримуваних в Криму та Росії кримських мусульман. **Руслана Зейтулаєва** за цією статтею вже було засуджено до 12 років позбавлення волі в колонії суворого режиму, а ще трьох кримських мусульман – до 5 років позбавлення волі. Ця стаття була введена до російського законодавства тим самим сумнозвісним Федеральним законом від 02.11.2013 № 302-ФЗ і є вкрай маніпулятивною. Досвід справ кримських мусульман свідчить, що необов'язково вчиняти чи планувати насильницькі дії, аби російський суд визнав особу винною у терористичній діяльності⁹⁸. Загалом, більшість осіб, яких Україна вважає в'язнями Кремля, в РФ обвинувачуються в тероризмі, екстремізмі або в участі в незаконних збройних формуваннях.

Таким чином, Українська держава визнає, що за цими статтями незаконно переслідують українських громадян з політичних мотивів, але водночас готова видавати осіб, яких переслідують в Росії за цими ж статтями. Це свідчить про подвійні стандарти української політики. Ба більше, аналізуючи перебіг екстрадиційних справ, можна дійти висновку, що у їх видачі є зацікавленість українських компетентних органів. У ході захисту перелічених осіб, а також адвокаційної роботи у цій сфері, співробітники Харківської правозахисної групи виявили низку системних порушень прав людини і, намагаючись розібратися в джерелах проблем, підняли це питання на рівні Комітету з прав людини національних меншин та міжнародних відносин⁹⁹. У ході засідання Комітету, подальших засідань створеної робочої групи, а також зустрічей з представниками різних компетентних органів, у співробітників правозахисних організацій та народних депутатів, членів Комітету склалося чітке уявлення щодо позиції різних учасників даного процесу. На нашу думку, таку позицію держави у цій сфері формує Служба Безпеки України. Якщо інші компетентні державні органи готові подекуди йти на поступки, то СБУ не дає їм цього робити у міру своїх можливостей¹⁰⁰.

Усі затримані в Україні за екстрадиційними запитами Росії громадяни звинувачені в участі у незаконних збройних формуваннях або у терористичній діяльності на території Росії чи поза її межами. Показово, що справи проти всіх цих громадян РФ були порушені після того, як вони виїхали за межі Росії. Аналіз матеріалів справ, порушених проти цих осіб, свідчить, що інкриміновані їм дії вони буцімто вчинили вже після того, як їх не було на території Росії. Наприклад, **Руслан Мейрієв** проживав на території Автономної республіки Крим з 2013 року, а йому інкримінують в Росії дії, які він нібито вчинив під час перебування в Україні. Згаданий вище біженець у Фінляндії Мухаммед заявив, що з нього вибивали свідчення в тому числі стосовно начебто «терористичної діяльності» Руслана Мейрієва. Мейрієву вчасно вдалося виїхати за межі Кавказу, а згодом і за межі РФ. За свідченнями місцевих жителів, катування – це повсякденна практика¹⁰¹.

Магомед Ілієв, Тимур Тумгоєв та Зелімхан Белхароєв на батьківщині звинувачені саме в участі в незаконних збройних формуваннях ІДІЛ на території Сирії. Російська влада не надала українській стороні документів, які б підтверджували ці звинувачення. Закордонні паспорти цих громадян РФ свідчать, що вони перебували на законних підставах у Туреччині та Єгипті в час, коли вони нібито вчиняли інкриміновані їм дії. Окрім того, адвокат Тимура Тумгоєва надав апеляційному суду у Харкові свідчення його сестер, які досі проживають в російській автономії Північна Осетія – Аланія, про безпідставне переслідування Тумгоєва

на релігійному ґрунті за приналежність до течії в Ісламі, яку влада Росії вважає ворожою.

Ще кількох росіян-втікачів з Кавказу ФСБ звинувачує у причетності до збройного спротиву російській владі в цьому регіоні, а саме в причетності до організації «Імарат Кавказ», яка визнана терористичною¹⁰². Проте доказів причетності цих громадян до «Імарат Кавказ» російська влада також не надала, російські слідчі стверджують, що мусульмани з Кавказу воювали одночасно в інтересах ІДІЛ та інших угруповань, ворожих «Ісламській державі», зокрема, таке звинувачення було висунуто Белхароєву. Відомо, що «Імарат Кавказ» знаходиться у стані війни з ІДІЛ і підтримує Вільну армію Сирії¹⁰³.

Більшість російських мусульман, що знаходилися під екстрадиційною перевіркою у 2015–2016 роках, СБУ прив'язала до спільного терористичного угруповання, незважаючи на те, що відповідно до висунутих в Росії обвинувачень, вони належали до терористичних організацій, що воювали між собою на території Сирії: одні обвинувачуються в участі в ІДІЛ, а інші в участі в «Імарат Кавказ»¹⁰⁴.

12 вересня 2018 року в невідомому пункті на українсько-російському кордоні співробітники СБУ передали співробітникам ФСБ РФ громадянина цієї країни Тимура Тумгоєва. Він був затриманий напередодні співробітниками національної поліції за порушення правил перебування на території України та переданий співробітникам СБУ. Тумгоєв звертався до Державної міграційної служби із проханням про притулок як особа, що переслідується в країні походження за релігійні переконання. Він отримав відмову, яку оскаржив в українському суді. Відмова також була отримана в суді першої інстанції та в апеляційному суді. Проте дії співробітників Нацполіції та СБУ, а саме неповідомлення про екстрадицію його адвоката, позбавили Тумгоєва передбаченої українським законодавством можливості розглянути його касаційну скаргу, хоча провадження в касаційній інстанції вже було відкрито і визначений склад суду. Таким чином, Тумгоєва було екстрадовано до Росії з порушенням його прав – до країни, де його життю загрожує небезпека. Екстрадиція до РФ Тимура Тумгоєва, відбулася попри те, що він після звільнення з-під екстрадиційного арешту вступив до лав добровольчого об'єднання вихідців з республік Північного Кавказу РФ. Його участь у батальйоні імені Шейха Мансура підтвердив в Генеральній прокуратурі України командир цього підрозділу Муслім Чеберлоєвський, а також інші бійці та офіцери Української добровольчої армії, до складу якої входить згаданий батальйон. Участь Тумгоєва в бойових діях проти проросійських сепаратистів Донбасу істотно погіршило його ситуацію в РФ – до сфабрикованої справи щодо його участі в незаконних збройних формуваннях на території Сирії додалися реальні факти участі в батальйоні імені Шейха Мансура, яке в Росії спецслужбами сприймається як «незаконне збройне формування». На запит Генпрокуратури України про місце утримання Тумгоєва, Генпрокуратура РФ повідомила, що на 17 вересня він перебував під вартою в СІЗО міста Білгород неподалік українсько-російського кордону. Від родичів Тумгоєва стало відомо, що під час етапування Тумгоєва з Белгорода до СІЗО міста П'ятигорськ на Північному Кавказі Росії, його було жорстоко побито. На момент підготовки звіту відомо від адвоката Андрія Сабініна, що Тумгоєв утримується СІЗО міста Владикавказ (столиця російської автономії Північна Осетія-Аланія). Саме відділення ФСБ в цій автономії порушило справу проти Тумгоєва за звинуваченням в участі в незаконному збройному формуванні на території Сирії. Генпрокуратура України заявила, що проведе перевірку законності екстрадиції Тумгоєва. Про її результати наразі невідомо.

У Росії Тумгоєв був засуджений до 18 років позбавлення волі в колонії суворого режиму. Під час слідства та судового процесу його неодноразово били та піддавали тортурам, про що правозахисників повідомили члени його сім'ї. Він подав скаргу до ЄСПЛ на жорстоке поводження і порушення права на справедливий суд. Після того, як Верховний Суд Росії залишив вирок суду першої інстанції без змін, Тумгоєва етапували до колонії в Саратові. Як свідчать члени його родини, весь час від моменту прибуття в колонію, Тимур Тумгоєв за надуманими, нерідко сфабрикованими звинуваченнями утримувався в карцері та приміщенні камерного типу. У листопаді 2020 року його відправили до невідомої на момент написання звіту колонії для подальшого поміщення на 1 рік до внутрішньої в'язниці. Про це правозахисників повідомила родина Тумгоєва.

Верховна Рада України невдовзі після екстрадиції Тумгоєва ухвалила закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які брали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України)¹⁰⁵. Він має на меті упорядкувати перебування учасників АТО/ООС – негромадян України та спростити набуття ними офіційного статусу на території України.

Проте ухвалення цього закону не стримує співробітників СБУ від незаконних дій. 2 грудня 2020 року співробітники СБУ затримали за місцем проживання у передмісті Києва громадянина РФ Руслана Акієва, бійця добровольчого батальйону імені шейха Мансура, який воював в зоні Антитерористичної операції/Операції об'єднаних сил на Донбасі. Співробітники СБУ не дозволили адвокату Акієва зустрітися із ним, позбавили можливості оскаржити рішення Генпрокуратури про екстрадицію до суду, а потім таємно вивезли його на кордон із Молдовою і передали спецслужбам цієї країни¹⁰⁶.

За нашими спостереженнями, СБУ чинить тиск на інші компетентні державні органи у питаннях надання притулку цим особам щодо обрання запобіжного заходу, екстрадиційної перевірки тощо. У квартирі у Вінниці, яку знімали Ілієв і Мейрієв, слідчі СБУ нібито знайшли пістолет, цей факт вони використали у висновку СБУ щодо неможливості надання притулку в Україні Мейрієву та Ілієву. Проте обвинувачення висунуто не було ані у створенні терористичного угруповання, ані в незаконному зберіганні зброї. Зі слів Мейрієва та Ілієва відомо, що під час перебування в СІЗО їх викликали на допити в СБУ і переконували визнати незаконне зберігання зброї, тоді вони будуть засуджені в Україні і уникнуть екстрадиції в РФ. Мейрієв та Ілієв таку пропозицію відкинули, себе винними у зберіганні зброї не вважають. На їхню думку, пістолет був підкинутий під час обшуку, який СБУ проводила без їхньої присутності.

Одним з типових зловживань і способів тиску на біженців, що сповідують Іслам, з боку СБУ є спроба впливу на ДМСУ при розгляді заяв на статус біженця. Поширена практика листів від СБУ до ДМСУ із грифом «для службового користування». На них регулярно посилаються юристи ДМСУ на судових засіданнях під час розгляду скарг шукачів притулку на рішення про відмову у статусі. Найбільш поширена ця практика щодо членів партії «Хізб ут-Тахрір». Правозахисник Ільмір Імаєв звертався із запитом до СБУ з проханням аргументувати у відкритому судовому засіданні або письмово прохання не надавати статус біженця втікачам. Проте у відповіді було зазначено, що ці відомості становлять таємницю і не підлягають розголошенню.

Така практика поширюється і на інших біженців-мусульман. Відомо, що СБУ звернулася із аналогічним листом до ДМСУ по справі громадянина РФ, інгуша Руслана Мейрієва. Як повідомив він правозахисникам, спочатку СБУ у листах до ДМС стверджувала, що він нібито є підозрюваним у кримінальному провадженні, згодом – що Мейрієв проходить по такій справі як свідок. ДМСУ втретє відмовила йому в статусі біженця, посилаючись на лист СБУ¹⁰⁷.

Зацікавленість СБУ в екстрадиції мусульман до РФ можна пояснити трьома причинами.

01 Ісламофобія

Безумовно одним із важливих чинників, які ускладнюють отримання притулку мусульманами в Україні, є ісламофобія співробітників українських державних органів, особливо СБУ. Тому є численні непрямі свідчення. Найбільш показовими є наступні. Представники ДМСУ посилаються на висновок СБУ під час судових засідань у справах про оскарження відмов в наданні притулку іноземцям, яких переслідують за підозрою в членстві в партії «Хізб ут-Тахрір» (ХТ). У ньому, як заявляють представники ДМСУ, стверджується, що ця партія є «екстремістською», а її члени становлять небезпеку для української держави. Така позиція СБУ має свою історію. Члени «Хізб ут-Тахрір» з числа етнічних кримських татар, які після анексії Криму виїхали на материкову частину України, стверджують, що співробітники кримського главку СБУ перешкоджали легальній діяльності членів цієї партії до березня 2014 року. Зокрема, їм чинили перешкоди під час проведення масових заходів, а ті, які все ж таки відбувалися, фіксувалося на відео співробітниками СБУ. Окремі співробітники дозволяли собі образливі висловлювання та навіть застосування сили щодо мусульман-членів ХТ. Найбільш відомий серед таких співробітників СБУ (а після березня 2014 року ФСБ Росії) – **Артур Шамбазов**¹⁰⁸. Він фігурує у справі про застосування катувань щодо викраденого російськими спецслужбами українця Олександра Костенка. За різними оцінками, від **95%** до **98%** співробітників кримського управління СБУ зрадило присязі і перейшли на службу до ФСБ Росії після анексії півострова¹⁰⁹. Непрямим свідченням упередженості співробітників СБУ щодо мусульман є, за свідченням членів ХТ, арешти саме тих їхніх однопартійців у Криму, чия участь співробітники СБУ фіксували до березня 2014 року на масових заходах. Співробітники СБУ, запрошені на засідання комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, всі відповіді щодо причин порушення прав мігрантів розпочинали із розлогих заяв про загрозу ісламського екстремізму, намагаючись сформувані у присутніх образ ісламської загрози, яка виправдовує будь-які порушення щодо шукачів притулку-мусульман. На одному з таких засідань 2016 року співробітник СБУ вдався до відвертої дезінформації, розповівши про організовану злочинну групу з вихідців з кавказьких автономій Росії. Її нібито викрили співробітники цієї української спецслужби. Під тиском фактів цей офіцер СБУ був змушений визнати, що вся група складалася з однієї особи, а справи всіх членів групи були закриті за винятком одного – інгуша **Руслана Акієва**. Але й щодо нього ці звинувачення були спростовані в суді. Восени Дніпровський районний суд Києва не визнав Акієва винним у створенні або членстві у злочинному угрупованні та засудив його на незначний термін за незаконне зберігання зброї. Отже, існують численні факти виявлення негативного, упередженого ставлення співробітників СБУ до шукачів притулку, що сповідують Іслам¹¹⁰.

02 Неформальна співпраця спецслужб

Серед старшого покоління співробітників СБУ більшість генералітету закінчили Вищу школу КДБ ім. Дзержинського. Після розпаду Радянського Союзу між спецслужбами країн колишнього СРСР зберігалися міцні зв'язки, як на робочому, так і особистому рівнях. У нашому розпорядженні є численні непрямі докази неформальної співпраці спецслужб колишнього СРСР¹¹¹.

03 Корупційні чинники

Немає жодних доказів, що співробітники СБУ беруть хабарі за видачу особи, підозрювану в тероризмі або участі в незаконних збройних формуваннях. Проте серед мусульман, яких переслідує РФ за цими статтями, а також у середовищі російських адвокатів, які їх захищають, поширена думка, що за кожен «голову» ФСБ надає значну винагороду. Оскільки діяльність спецслужб є закритою, а зацікавленість є доведеною, неможна відкидати і корупційну складову в екстрадиційних справах¹¹². Крім того, вже розслідуються справи про хабарництво в СБУ у безпосередньо пов'язаній сфері – щодо надання притулку в Україні¹¹³.

Генеральна прокуратура України свої рішення щодо екстрадиції російських мусульман обґрунтовує тим, що відповідно до чинного законодавства не повинна перевіряти обставини звинувачень щодо осіб, розшукуваних через «Інтерпол». Але відповідно до ч.2 ст. 589 КПК *«у видачі особи іноземній державі відмовляється у разі, якщо злочин, за який запитано видачу, не передбачає покарання у виді позбавлення волі за законом України; якщо компетентний орган іноземної держави не надав на вимогу центрального органу України додаткових матеріалів або даних, без яких неможливе ухвалення рішення за запитом про видачу (екстрадицію) (ч. 4); видача особи (екстрадиція) суперечить зобов'язанням України за міжнародними договорами України (ч.5); б) наявні інші підстави, передбачені міжнародним договором України (ч 6)»*. Ці положення КПК передбачають вивчення змісту звинувачень і запит додаткових матеріалів від органів іноземної держави, тому що те, що може становити склад злочину в іноземних країнах, не становить його в Україні. Таким чином, прокуратура України ігнорує міжнародні зобов'язання України не видавати розшукуваних осіб, якщо є загроза їх життю та здоров'ю, якщо вони переслідуються з політичних, релігійних, етнічних мотивів тощо. Екстрадиційна перевірка мусить включати аналіз таких підстав для відмови у видачі, так само, як і процедура надання статусу біженця, або особи, що потребує додаткового захисту.

Подібна ситуація склалася і в роботі ДПСУ та ДМСУ. Відповідно до українського законодавства діяльність цих органів спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра внутрішніх справ, але, ґрунтуючись на досвіді нашої роботи з захисту прав біженців, мусимо зазначити, що у конкретних справах у сфері надання притулку діяльність цих органів неформально координує СБУ. Співробітники ДПСУ всупереч міжнародним зобов'язанням України у більшості випадків відмовляють прохачам притулку у прийнятті заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, на кордоні, та у пропуску на територію України, а ДМСУ часто відмовляє у прийманні документів або не обґрунтовано відмовляє у статусі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, на підставі неякісної перевірки.

Така ситуація стосується не тільки російських мусульман, яких переслідує путінський режим, а й інших категорій шукачів захисту.

Система притулку в Україні демонструє цілий комплекс системних порушень прав людини.

Першим з них є випадки незаконної відмови у доступі шукача притулку до процедур визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Більшість з них трапляється у пунктах пропуску через державний кордон та пов'язана із загальною відмовою у пропуску особи на територію України. Особливо це стосується громадян Сирії, Сомалі, Афганістану та Іраку, яких прикордонники не пропускають на територію України, а відповідно їй позбавляють права на звернення за захистом, при тому, що в цих країнах наявні збройні конфлікти, що дає підстави для визнання їх щонайменше особами, які потребують додаткового захисту. Але така доля часто спіткає і мусульман-біженців з Росії. Недопускання шукачів притулку на територію країни є одним з проявів ісламофобії. Рішення про недопускання приймає СБУ, а реалізує його Державна прикордонна служба України. Характерним прикладом такої дискримінаційної політики є згадана вище історія **Амінат Бабаєвої**. Іншим прикладом такої практики є справа російки з Дагестану **Асіят Абдулкарімової**.

У серпні 2017 року Абдулкарімова зі своїми сімома неповнолітніми дітьми прибула в аеропорт «Бориспіль» рейсом з Арабської республіки Єгипет через Туреччину для зустрічі з її чоловіком, який перебуває в процедурі отримання статусу біженця. Службовими особами прикордонної служби їй було відмовлено у в'їзді в Україну з посиланням на рішення уповноваженого органу на заборону в'їзду в Україну. Абдулкарімова звернулася із заявою про захист, але ДМС України їй відмовила в розгляді заяви. 16 серпня Абдулкарімову з її неповнолітніми дітьми було відправлено з аеропорту «Бориспіль» до Каїра, де вона була спочатку затримана на кілька днів, а згодом примусово відправлена до Москви¹¹⁴.

Адвокат направив запити до СБУ та міграційної служби щодо причин заборони в'їзду до України та відмови у розгляді заяви про надання статусу біженця. У жовтні того ж року СБУ надала копію постанови від 29 березня 2017 року про заборону Абдулкарімовій в'їзду в Україну¹¹⁵. Своє рішення спецслужба мотивувала загрозою національній безпеці з боку Абдулкарімової. Депутатський запит щодо причин недопуску на територію України подав депутат Верховної Ради Дмитро Лінько. У наданій на цей запит відповіді СБУ назвала причину свого рішення щодо Абдулкарімової: вона є родичкою осіб, підозрюваних в терористичній та екстремістській діяльності. Її рідний брат Магомед Абдулкарімов та племінник Магомед (нині покійний) внесені до списку Росфінмоніторингу (список осіб, що обґрунтовано підозрюються в причетності до екстремістської або терористичної діяльності). Таким чином, СБУ послалося на рішення органів державної влади іноземної держави, яка в той час здійснювала і продовжує здійснювати агресію проти України.

Оскільки інформація, викладена в рішенні СБУ (загроза нацбезпеці), на думку Абдулкарімової, не відповідає дійсності, рішення про заборону в'їзду в Україну було оскаржено до адміністративного суду. Судовий розгляд її справи триває. На прохання СБУ суд розглядає справу у закритому режимі.

Також іноді трапляються випадки незаконної відмови у прийнятті заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Здебільшого це стосується тих осіб, яким вже один раз було відмовлено ДМС України, але в їх справах з'явилися нові обставини, які ДМС повинна розглянути під час нової процедури. Існують підстави припустити, що відповідна вказівка була дана в регіони з центрального апарату ДМС України.

Також час від часу постає питання, чи не **передається інформація про шукачів захисту державним органам країни походження**. Якщо працівники ДМС України, цілком ймовірно, не підтримують прямих зв'язків з міграційними службами країн СНД, то під час направлення запиту до СБУ щодо підстав, які унеможливають визнання заявника біженцем або особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, існують підстави підозрювати такі неформальні зв'язки та витік інформації, з огляду на численні факти, які наводяться у цій доповіді.

В особливо вразливому стані опиняються ті шукачі захисту, які утримуються під тимчасовим або екстрадиційним арештом.

По-перше, положення ст. 583 КПК України **не передбачають будь-яку альтернативу застосуванню тимчасового арешту**.

По-друге, внаслідок застосування тимчасового арешту до 40 діб та екстрадиційного арешту до 12 місяців, на практиці в екстрадиційних справах стосовно шукачів захисту завжди порушуються положення п. 2 ч. 3 ст. 197 КПК України щодо максимального строку тримання особи під вартою під час досудового розслідування, оскільки особа тримається 12 місяців (максимальний строк екстрадиційного арешту) плюс 40 днів (максимальний строк тимчасового арешту), бо весь цей час триває розгляд її заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та оскарження негативного рішення ДМС України та судів.

Із системного тлумачення цієї норми та норм п.6 ст. 183, ч.1 ст. 583, ч. 9 ст. 583, ч.1 ст. 584 КПК України та §1(f) статті 5 ЄКПЛ вбачається, що тимчасовий арешт та екстрадиційний арешт є спеціальними видами запобіжних заходів і в разі їх послідовного застосування до однієї затриманої особи становлять одне безперервне позбавлення особи свободи, час якого має відраховуватись від моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою (ч.1 ст. 209 КПК України).

З позиції Європейського суду з прав людини затримання і наступне тримання особи під вартою з будь-яких підстав є одним **безперервним позбавленням особи свободи**, про що він висловлювався, зокрема, в таких справах:

Справа Polonskiy v. Russia: "Суд вважає, що особа, яка стверджує порушення пункту 3 статті 5 Конвенції щодо тривалості його тримання під вартою, скаржить-ся на тривалу ситуацію, яка повинна розглядатися як єдине ціле, а не розділятися на окремі періоди в порядку, запропонованому Урядом" (§132)¹¹⁶.

Справа Solmaz v. Turkey: «Суд зазначає, що, у даному випадку тримання заявника під вартою почалося, коли він був заарештований 23 січня 1994 року для цілей пункту 3 статті 5 Конвенції до його засудження» (§34). Отже, Суд вважає, що, у даному випадку, численні, послідовні періоди тримання під вартою заявника слід розглядати як єдине ціле» (§36)¹¹⁷.

Також в Україні є поширеною практика повторних арештів, яка порушує право особи на свободу та особисту недоторканність і не відповідає міжнародним зобов'язанням України. Яскравою ілюстрацією цієї проблеми є справа Карпенко проти України, що знаходиться в Європейському суді з прав людини та вже була комунікована. Пан Карпенко, громадянин Російської Федерації, був затриманий в Україні з метою екстрадиції. Після першого затримання відбулось ще 4 арешти: кожного разу після рішення апеляційного суду про недотримання прокуратурою процесуального законодавства та необхідність звільнення затриманого з-під арешту в залі суду Карпенко був знову затриманий прокуратурою за новим клопотанням про застосування до нього екстрадиційного арешту. Всі п'ять разів обставини справи затриманого не змінювались, а клопотання прокуратури базувалось на тих самих аргументах. Кожен арешт Карпенка далі був схвалений слідчим суддею та далі скасований апеляційним судом, щоб процес затримання зрештою почався спочатку. Така практика спостерігалася також й у інших справах щодо екстрадиційних арештів: Зелімхана Белхароева, Шахбана Ісакова, Аріфа Джабарова та інших.

Такі повторні арешти є справжнім знущанням з людей, яких випускають на волю в залі суду, або з СІЗО і знову заарештовують на виході з суду.

Причиною таких порушень є свавільне тлумачення КПК прокуратурою та слідчими суддями. На практиці, якщо слідчий суддя звільнить затриману особу з-під екстрадиційного арешту, вона може бути повторно заарештована на підставі ч.13 статті 584 КПК: *«Звільнення особи з-під екстрадиційного арешту слідчим суддею не перешкоджає повторному його застосуванню з метою фактичної передачі особи іноземній державі на виконання рішення про видачу, якщо інше не передбачено міжнародним договором України»*. У даній статті йдеться про повторний арешт для фактичної передачі особи, тобто після завершення екстрадиційної перевірки і ухвалення рішення про її видачу. Також для фактичної передачі мають бути завершені всі процедури щодо відмови у притулку в Україні аж до апеляційної інстанції. Натомість через неточність формулювань ч. 13 статті 584 КПК, прокурори і слідчі судді надають набагато ширше тлумачення даної статті і застосовують повторний арешт за тими самими обставинами одразу після звільнення особи з-під варти. Це відбувається навіть у випадку звільнення з-під варти судом вищої інстанції – апеляційним судом, що взагалі руйнує логіку судової системи.

Таке тлумачення статті створює одразу три практичні проблеми: по-перше, фактично нівелюється значення судового рішення як обов'язкового до виконання, оскільки рішення слідчого судді про звільнення особи з-під арешту не має жодного значення для повторного арешту особи; по-друге, порушується принцип ієрархії судових органів, у випадках, коли слідчий суддя ухвалює рішення про екстрадиційний арешт, після рішення про звільнення апеляційним судом, де факто скасовуючи рішення суду вищої інстанції; по-третє, особа, що затримується за цією статтею, стає заручником безкінечного кола арештів та звільнень у разі, якщо прокуратура буде затримувати особу та подавати клопотання про арешт одразу ж після звільнення такої особи з-під попереднього арешту.

Ця практика, а також неточність формулювання українського кримінального процесуального законодавства містять суттєві порушення Європейської конвенції з прав людини – її статей 5 та 13, які встановлюють право особи на свободу та особисту недоторканність й на ефективний засіб правового захисту.

Вони також суперечать прецедентам Європейського суду, які говорять про неприпустимість широкого інтерпретування державами такого базового права як право на свободу¹¹⁸, а також необхідності побудови законодавства про затримання осіб за принципом правової визначеності¹¹⁹, коли наслідки дії закону є передбачуваними, тобто особа, вчинивши певну дію, має ясно усвідомлювати, які це матиме для неї наслідки¹²⁰.

Крім вищезазначених проблем, шукачі захисту, які знаходяться під тимчасовим або екстрадиційним арештом зіштовхуються з фізичною неможливістю звернутись із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, адже не в усіх обласних центрах, де знаходяться слідчі ізолятори, в яких утримуються особи під тимчасовим або екстрадиційним арештом, наявний один з 13 міжрегіональних підрозділів ДМС України, які уповноважені приймати та розглядати заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

До того ж, положення ч. 1 ст. 7 Закону України «Про біженців...» вимагають особистого подання такої заяви, що для особи, яка тримається під вартою, просто неможливо. На практиці ця колізія призводить до того, що захисник шукача захисту неодноразово подає заяву свого клієнта до ДМС України, отримує відмову у її прийнятті, оскаржує її до ДМС України в адміністративному порядку, або до суду, та тільки після цього до шукача захисту, який тримається в СІЗО, виїжджає працівник ДМС України.

Існує багато свідчень співпраці СБУ з авторитарними режимами інших країн.

В Азербайджані панує авторитарний режим Ільхама Алієва, який є президентом республіки з 2003 року. Тривалі переслідування зробили слабкою формальну політичну опозицію. В останні роки спостерігається сильний тиск на громадянські свободи, що залишає громадянам та громадським об'єднанням мало можливостей для публічного вираження своїх поглядів¹²¹. Влада активізувала придушення критиків режиму, які втекли з країни.

Відомий азербайджанський журналіст і дисидент **Фікрат Гусейнов** був затриманий Державною прикордонною службою України в міжнародному аеропорту «Бориспіль» 14 жовтня 2017 року. Під час посадки на рейс до Дюссельдорфа виявилось, що пана Гусейнова оголошено в міжнародний розшук на запит Республіки Азербайджан. 17 жовтня його було заарештовано Бориспільським міськрайонним судом на 18 діб з метою подальшої екстрадиції. Слід зауважити, що суд дав 18 діб тимчасового арешту відповідно до Європейської конвенції про видачу правопорушників, а не як зазвичай – 40 діб відповідно до ст. 583 КПК. Влада Азербайджану заявляла, що Фікрат Гусейнов у 2008 році покинув країну нібито з метою організації нелегальної міграції окремих громадян з Республіки Азербайджан. Журналіста підозрювали у тому, що він підробив документи щодо переслідування певних осіб через їх ідеологічні, політичні погляди, соціальну приналежність та представив ці відомості іноземним міграційним органам. У результаті, деякі особи отримали статус біженця в різних європейських країнах. Насправді, Фікрат Гусейнов покинув Азербайджан після того, як його викрали, жорстоко побили та поранили ножом у ший. Викрадачів не було знайдено. Він отримав статус біженця, а згодом і громадянство Королівства Нідерландів.

За тиждень до затримання, Фікрат Гусейнов без проблем прилетів до України. Метою його візиту було відкриття української філії опозиційного азербайджанського супутникового телеканалу «Turan.TV».

Журналіст заявив, що весь час в Україні за ним стежили спецслужби. 27 жовтня Фікрат Гусейнов був звільнений з-під варти Шевченківським районним судом м. Києва на поруки народного депутата Миколи Княжицького та директора адвокаційного центру УГСПЛ Бориса Захарова.

Одразу із залу суду прокурор Рустам Сутко поїхав до Київського СІЗО, де раніше утримувався журналіст, та незаконно забрав його паспорт. Лише через два місяці, під час продовження запобіжного заходу прокуратурі вдалося домогтись від суду додаткового обов'язку для Фікрата Гусейнова: «здати на зберігання паспорт громадянина Королівства Нідерландів».

Майже одразу, дипломатичними каналами стало відомо, що Комісія з контролю за файлами Інтерполу видалила запис про розшук Фікрата Гусейнова у зв'язку із явним політичним переслідуванням. Однак, Національна поліція, прокуратура та суди залишались байдужими до цих повідомлень і відмовлялись зробити необхідні запити.

Протягом шести місяців жодних значимих дій у справі не відбувалось. Фікрат Гусейнов був змушений залишатися в Україні, а прокуратура Київської області, відповідальна за екстрадиційну перевірку, не квапилася. За цей час було відправлено лише два запити до ДМС України для з'ясування, чи звертався журналіст із заявою про надання статусу біженця в Україні або за набуттям українського громадянства. І лише 2 квітня 2018 року слідчий суддя Печерського районного суду міста Києва відмовив у черговому продовженні запобіжного заходу щодо Фікрата Гусейнова. Ця новина виявилася настільки неочікуваною для присутнього в суді прокурора Сергія Остапця, що він забрав паспорт журналіста у секретаря судового засідання і покинув будівлю суду. На жаль, ані звернення самого Гусейнова, ані заява про злочин від народного депутата Миколи Княжицького не допомогли повернути незаконно вилучений паспорт. Гусейнов знов був змушений залишатись в Україні, без жодного обмеження, накладеного судом.

Незважаючи на такі грубі порушення закону з боку прокуратури, за кілька днів до суду знову надійшло клопотання про обрання запобіжного заходу журналісту у вигляді особистого зобов'язання не відлучатись з Києва без повідомлення прокурора та здати на зберігання до прокуратури свій паспорт. Але слідчий суддя не зміг розглянути це клопотання за одне засідання та оголосив перерву. Після закриття судового засідання адвокат Дмитро Мазурок підійшов до секретаря та забрав своє посвідчення та паспорт Фікрата Гусейнова. Незважаючи на протести прокурора, суд відмовився втручатися і покривати чергове порушення закону з боку прокуратури. Саме це дозволило журналісту Фікрату Гусейнову законно залишити Україну наступного дня. Він перетнув кордон із Польщею і благополучно дістався Нідерландів. У цій історії ми знову зіткнулися з неформальною співпрацею азербайджанських спецслужб з СБУ та прокуратурою.

Історія азербайджанського блогера, громадянина Росії **Елвіна Ісаєва** підтвердила: СБУ співробітнічає зі спецслужбами авторитарних режимів, зокрема Азербайджану. Пан Ісаєв прибув до України, начебто рятуючись від переслідування російської та азербайджанської влади. ЄСПЛ застосував правило 39 свого регламенту, заборонивши Росії видавати його в Азербайджан за запитом влади цієї країни. В Україні він звернувся до правозахисника Бориса Захарова з проханням організувати йому нелегальний виїзд з України до ЄС, а пропозицію допомоги у поданні заяви на статус біженця він відхилив.

Після відмови Б.Захарова сприяти в незаконних діях Елвін Ісаєв зник. За свідченням джерела в СБУ, насильницьке зникнення Ісаєва було організовано цією українською спецслужбою. Згодом Ісаєв «знайшовся» в Азербайджані¹²². Невдовзі з нього були зняті всі звинувачення. Європейський суд з прав людини 9 липня 2020 року припинив справу Ісаєва проти Азербайджану та України з огляду на відсутність бажання заявника її продовжувати¹²³. Сукупність фактів та інформація джерел в СБУ дає підстави правозахисникам вважати, що насильницьке зникнення Ісаєва було спецоперацією спецслужб України та Азербайджану з метою евакуації агента, після невдалої провокації правозахисників.

У Білорусі панує авторитарний режим Олександра Лукашенка. Білорусь – єдина країна Європи, що не є членом Ради Європи. Вищою мірою покарання в республіці є смертна кара. Громадяни Білорусі не можуть вільно реалізовувати свої громадянські та політичні права, свобода слова жорстко обмежується¹²⁴. Сотні людей були заарештовані за участь у різноманітних мирних акціях протесту, десятки з них були засуджені і визнані в'язнями сумління¹²⁵. На міжнародній арені Білорусь є союзницею РФ. Вона є залежною від Росії, фактично промінявши частку свого суверенітету на дешеві енергоносії. Білорусь визнала анексію АР Крим Росією. В Україні ситуація з біженцями з Білорусі дуже схожа на ситуацію з біженцями з РФ. Невизначеність статусу іноземних добровольців, недружнє ставлення компетентних державних органів релевантне і для білорусів. Ці фактори створюють небезпеку для білоруських шукачів притулку в Україні. Крім того, саме Білорусь використовується як транзитна територія біженцями і російськими спецслужбами. Вже згадувалося, що український політв'язень **Павло Гриб** був виманений саме на територію Білорусі, а російський політв'язень Володимир Єгоров саме у Білорусі був затриманий КДБ і переданий до РФ.

Білоруський доброволець, боєць ДУК ПС **Тарас Аватаров** був засуджений у Білорусі до 5 років позбавлення волі за *«незаконне придбання, зберігання, перевезення та носіння вибухового пристрою і переміщення через митний кордон вибухового пристрою, вчиненому з приховуванням від митного контролю»*¹²⁶. Тарас Аватаров офіційно був затриманий на мінському залізничному вокзалі, проте його мати Людмила Поспех, коментуючи своє звернення до Президента України, стверджує, що Аватарова викрали в Києві спецслужби Росії і передали співробітникам КДБ Білорусі, які посадили його в авто і відправили спочатку в Гомель, а звідти поїздом до Мінська. За її словами, сина супроводжували на всьому шляху до залізничного вокзалу в білоруській столиці. На підставі розмов з сином вона вважає, що саморобний вибуховий пристрій, за який засуджений її син, йому підкинули на кордоні Білорусі та України¹²⁷. Важко уявити, як це можна було організувати без сприяння співробітників українських спецслужб.

У серпні 2016 року двоє білоруських добровольців, які воювали на боці України у зоні АТО, попросили притулку в Польщі. Від самого уродженця Гомеля Рудольфа Єгоренка відомо, що він та його земляк, мешканець Мінська Дмитро Белогорцев, які брали участь у бойових діях на сході України 2014 року у складі добровольчого батальйону «Донбас», після звільнення із батальйону звернулися до ДМС України, проте отримали відмову, яку безрезультатно оскаржували в судах. Оскільки вони не мали джерел існування в Україні та зрозумілих перспектив набуття легального статусу в Україні, а вдома за участь у АТО їм загрожувало кримінальне переслідування, Єгоренко і Белогорцев нелегально перейшли українсько-польський кордон і звернулися за притулком у Республіці Польща¹²⁸. Нині вони отримали в Польщі статус біженця. Про це повідомив Єгоренко особисто.

18 червня 2019 року колишнього білоруського політв'язня **Олександра Францевича**, який пішов до Державної міграційної служби, щоб продовжити посвідку на тимчасове проживання в Україні, викрали люди, що назвали себе офіцерами СБУ, і вивезли на кордон із Білоруссю. Він не виходив на зв'язок до 3 години ночі. Потім зателефонував матері з-за кордону і сказав, що його депортували до Білорусі. За словами Францевича, на виході з установи його перестріли співробітники СБУ. Не називаючи своїх прізвищ, вони показали йому «Рішення про примусове повернення з України»: Олександр протягом трьох років заборонено з'являтися у нашій державі через те, що його *«діяльність суперечить інтересам забезпечення національної безпеки України, її суверенітету, територіальної цілісності і конституційного ладу»*. Дорогою до кордону його тричі побили і душили, телефон відібрали¹²⁹.

З початком масових протестів у Білорусі після фальсифікації результатів виборів Президента цієї країни, Україна оголосила про готовність приймати звідти втікачів. За словами адвоката Олексія Скорбача, українське міграційне відомство не чинить перешкод шукачам притулку з Білорусі.

З Таджикистану у пошуках захисту за кордон виїхали десятки членів і співчувачих заборонених опозиційних організацій, таких як Партія ісламського відродження Таджикистану і «Група 24», а також їхні родичі.

Співробітники управління СБУ в Харківській області влітку 2017 року затримали громадянина Таджикистану, який легально перебував на території України. Він був змушений просити притулку в Україні через свою приналежність до організації «Група 24», яка представляє світську опозицію тамтешньому авторитарному режимові. З його слів, співробітники СБУ побили його після затримання, фотографували на тлі чорного прапора із шахадою (символ віри в Ісламі), який їм належав і називали його членом ІДІЛ (Ісламська держава). В нього незаконно вилучили паспорт з відміткою про в'їзд в Україну і примусово доправили до ПТПІ в Чернігівській області. Оскільки вилучення паспорта не було оформлено співробітниками СБУ, громадянин Таджикистану, ім'я якого не розголошується, опинився на території України вже у статусі такого, що перебуває нелегально. Попри втрату паспорта, він звернувся до Державної міграційної служби із заявою про надання йому статусу біженця, але отримав відмову. Цей громадянин Таджикистану звернувся до ХПГ за юридичною допомогою в оскарженні рішення міграційної служби від 05.01.2018 року про відмову у оформленні документів для розгляду його заяви про біженство.

У січні 2018 року адвокат оскаржив відмову міграційної служби до окружного суду. А вже у травні того ж таки року суд скасував рішення міграційної служби, яка, своєю чергою, не погодилася з цим рішенням і оскаржила його до апеляційного суду, проте отримала відмову. Досі триває розгляд заяви шукача притулку. Сам громадянин Таджикистану перебуває на волі.

У травні 2018 року співробітники СБУ у передмісті Києва затримали за рішенням Генеральної прокуратури України громадянина Таджикистану **Муродалі Халімова**. Того дня він мав із своїм адвокатом Олексієм Скорбачем їхати до офісу Державної міграційної служби України, щоб повторно звернутися із заявою про надання статусу біженця. Раніше він звертався із подібною заявою, проте отримав відмову. Суди підтвердили це рішення. Спроби його адвоката О. Скорбача дізнатися про місце перебування його клієнта та зустрітися з ним були безрезультатними.

М.Халімов також був позбавлений можливості зв'язатися із дружиною. Звернення адвоката до СБУ залишилися без відповіді.

Після того, як адвокату повідомили про викрадення М. Халімова невідомими, він від імені свого клієнта звернувся до Державної міграційної служби із заявою про надання захисту в Україні і з копією заяви одразу звернувся до Генпрокуратури з повідомленням про те, що передав заяву на статус від імені клієнта. Відтак, згідно з чинним законодавством країни, М.Халімов не підлягав екстрадиції.

Ввечері того ж дня О. Скорбач звернувся до Європейського Суду з прав людини з заявою про термінове застосування правила 39 регламенту суду для зупинки екстрадиції М. Халімова. ЄСПЛ наступного дня у своїй відповіді заборонив екстрадицію М. Халімова до розгляду його справи по суті. Однак, як стверджувала Генеральна прокуратура України у відповіді на запит адвоката О. Скорбача, на той час М. Халімов був переданий співробітникам спецслужб Таджикистану. За інформацією членів сім'ї М. Халімова, його кілька місяців утримували і допитували на базі 201-ї дивізії Збройних сил Російської Федерації, де домагалися від нього зізнань про те, що на території України нібито розташовані тренувальні табори так званої «Ісламської держави». Невдовзі він був засуджений таджицьким судом в закритому засіданні до 23 років ув'язнення в колонії суворого режиму. Йому інкримінували участь в незаконних збройних формуваннях на території іншої держави, він був позбавлений права на справедливий суд¹³⁰.

У жовтні 2020 року невідомі у Миколаєві витягли з таксі **Алішера (Алі) Хайдарова**, який на той момент мав біометричний паспорт громадянина України. Таксист, у машину до якого сідав А. Хайдаров у момент затримання, стверджує, що особи у цивільному під час затримання кричали, що є співробітниками СБУ. Про це він повідомив дружину А. Хайдарова. Через два дні А. Хайдаров зателефонував матері у Ташкенті і повідомив, що перебуває в одному з ізоляторів на території Узбекистану. 2009 року А. Хайдаров прибув до України і звернувся до міграційної служби із проханням про притулок. Однак, йому було відмовлено, а суди підтвердили законність такого рішення. В Узбекистані А. Хайдарова звинуватили у поширенні екстремістських матеріалів та створенні екстремістської групи. Він заперечує звинувачення. А.Хайдаров був практично викрадений і протягом 24 годин з моменту затримання примусово видворений на територію Білорусі. В Узбекистані протягом місяця до нього не допускали адвоката. За словами Назокат Пулатової, дружини А. Хайдарова та матері чотирьох їхніх дітей (троє народжені в Україні і є громадянами країни), після відмови міграційної служби у притулку, Алішер з допомогою співробітника управління СБУ у Миколаївській області отримав біометричний паспорт громадянина України на ім'я Алі Хайдарова. За словами Н. Пулатової, співробітник СБУ, якого звали Олександр, регулярно телефонував Алішерові і вимагав платити за біометричний паспорт. Перед своїм зникненням Алішер сказав їй, що він відмовився платити і з ним може щось статися. Паспортні дані згаданого співробітника СБУ відомі правозахисникам¹³¹.

Невідомі, імовірно співробітники СБУ, викрали з колонії №64 (Полтава) та вивезли у невідомому напрямку громадянина Узбекистану **Рахмедіна Сапарова**. Саме співробітники СБУ традиційно здійснюють оперативний супровід екстрадиційних справ щодо іноземців, яких на батьківщині звинувачують у так званих злочинах проти держави. Адвокат Олег Максименко повідомив, що Р. Сапаров за кілька днів до звільнення подав заяву про надання статусу біженця до Державної міграційної служби України через керівництво колонії. Сам О. Максименко копію його заяви передав до місцевого управління ДМСУ.

Він чекав Р. Сапарова перед прохідною колонією у день, коли його мали звільнити. Проте Р. Сапаров не з'явився. А співробітники колонії спочатку заявили, що Р. Сапаров вийшов за межі колонії до появи там адвоката. А потім змінили свої свідчення і повідомили про те, що Р. Сапаров залишив колонію у супроводі невідомих, які вийшли з ним разом з території колонії. Керівництво колонії не поінформувало адвокатів про осіб, які вивезли Р. Сапарова. На свій запит до Державної прикордонної служби адвокат О. Максименко отримав відповідь, у якій стверджувалося, що Р.Сапаров залишив Україну та виїхав до Білорусі¹³².

У жовтні 2017 року Шевченківський суд Києва заарештував казахстанську блогерку **Жанару Ахметову**. Про це клопотала прокуратура Київської області. В Казахстані Ахметову оголосили в розшук через «Інтерпол», оскільки вона, за твердженням тамтешніх спецслужб, порушила умови пробації. Вона була засуджена за шахрайство до 7 років позбавлення волі, але виконання вироку було відстрочене до досягнення її дитиною 14-річного віку¹³³. Проте на момент втечі з Казахстану, Ахметова зазнавала тиску Комітету Національної безпеки (КНБ) за свою активність в Інтернеті як опозиційний блогер, а саме за свої критичні публікації в соцмережі. Її неодноразово відвозили до поліції і вимагали припинити публікації. Оскільки Ахметова не йшла на поступки, співробітники поліції підготували справу для її реального ув'язнення. Після цього Ахметова разом із неповнолітнім сином нелегально залишила територію Казахстану та дісталася України. Вона звернулася до ДМС України із заявою про надання статусу біженця, але отримала відмову. Вона була позбавлена можливості звернутися до касаційної інстанції і заарештована. Прокуратура невдовзі заявила, що провела екстрадиційну перевірку і не бачить перешкод для задоволення звернення казахстанських колег про видачу Ахметової. Після втручання правозахисників та депутатів українського парламенту Ахметову звільнили з-під варті – її на поруки взяла депутат Світлана Заліщук. Її місце перебування в Україні адвокати не розголошують з міркувань безпеки¹³⁴. Жанара Ахметова після відмови в статусі біженця, підтвердженого рішеннями українських судів, повторно звернулася із заявою до ДМСУ із аналогічною заявою. За інформацією її адвоката Олексія Скорбача, суд взяв до уваги лист СБУ, в якому спецслужба рекомендувала ДМСУ не давати Ахметовій статус біженця.

У вересні 2020 року українські ЗМІ повідомили про зникнення громадянина Туреччини **Іси Озера**. Невдовзі стало відомо, що він перебуває у Туреччині, з якої він виїхав і просив притулку в Україні. В Туреччині ЗМІ стверджували, що Озер є активістом забороненої терористичної Робітничої партії Курдистану. Однак, на момент насильницького зникнення в Одесі, де Озер мешкав, його заява на статус біженця розглядалася ДМСУ. Відтак, згідно з чинним законодавством він не міг бути виданий іншій державі. Проте Озер був відправлений до Туреччини. Деякі українські ЗМІ стверджують, що затримання та вивезення курдського активіста, якого в Туреччині вважають членом терористичної Робітничої партії Курдистану, відбулося за підтримки або безпосередньої участі СБУ¹³⁵.

Рекомендації

01 Верховній Раді України:

1.1. Ухвалити закон про внесення змін до ЗУ «Про Службу безпеки України», передбачивши:

- запровадження засад парламентського контролю за формуванням керівництва СБУ та її діяльністю;
- запровадження річних звітів про діяльність СБУ в парламентському комітеті з питань національної безпеки та оборони з публікацією відкритої частини цих звітів;
- позбавлення СБУ повноважень проведення дізнання, слідства та інших правоохоронних повноважень;
- запровадження принципу свободи інформації «засекречується інформація, а не документ»;
- запровадження публічного річного звіту про знеособлену інформацію щодо використання прослуховування телефонів оперативними підрозділами правоохоронних органів, в якому будуть оприлюднені знеособлені дані: кількість подань на прослуховування телефонів, кількість наданих дозволів, кількість переданих до суду обвинувальних висновків, складених з використанням таких даних, кількість вироків, винесених судами у таких справах – для кожного оперативного підрозділу окремо;

1.2. Ухвалити закон про зміни до ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

1.3. Ухвалити закон про внесення змін до КПК відповідно до міжнародних зобов'язань України та практики ЄСПЛ у **Розділі 44 «Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція)».**

02 Уряду України:

2.1. Вжити заходів щодо виконання міжнародних зобов'язань України у сфері забезпечення прав шукачів захисту, біженців, осіб, які потребують додаткового захисту, осіб без громадянства; **удосконалити застосування альтернативних запобіжних заходів** під час вирішення питання про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства, зокрема щодо надання права таким особам та їх представникам клопотати про застосування альтернативного запобіжного заходу (застави або взяття на поруки); **розширити коло поручителів** на фізичних осіб; **встановити чіткі критерії** визначення суддями того, що поручитель «заслужує на особливу довіру»; **усунути можливість** застосовувати тримання у ПТПІ до шукачів захисту, які перебувають у процедурі розгляду їх заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

2.2. Розробити та внести до ВРУ законопроект про зміни до ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», підготувати зміни до наказу МВС України № 649 від 7 вересня 2011 року, зокрема, у частині створення процедури прийняття та розгляду заяв про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, від осіб, яким відмовлено у пропуску на територію України, осіб, які знаходяться в слідчих ізоляторах під тимчасовим або екстрадиційним арештом, осіб, які тримаються в ПТПІ; **створення ієрархії джерел інформації** про країну походження шукача захисту та критеріїв їх достовірності, актуальності й релевантності; **створення процедури** тимчасової видачі документів, що посвідчують особу, з особових справ шукачів захисту на їх вимогу; **підвищення захищеності та статусу** Довідки про звернення за захистом в Україні.

2.3. Підготувати пропозиції щодо створення процедури визнання особою без громадянства, відповідно до міжнародних зобов'язань за Конвенціями ООН про статус апатридів (1951 року) та про скорочення без громадянства (1961).

2.4. Розробити і внести до ВРУ законопроект про зміни до КПК у Розділі 44 «Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція)» відповідно до міжнародних зобов'язань України та практики ЄСПЛ. Зокрема, у ст. 583 КПК передбачити альтернативні запобіжні заходи тимчасовому арешту, а в ст. 584 КПК усунути можливість повторного арешту без наявності нових обставин або вичерпання всіх механізмів правового захисту, що можуть зупинити рішення про екстрадицію.

03 Службі безпеки України:

3.1. Припинити злочинну практику викрадення і незаконної насильницької депортації осіб.

3.2. Перевірити особовий склад на наявність особистих зв'язків з представниками влади чи спецслужб інших держав;

3.3. Запровадити практику надання за інформаційними запитамі відкритої частини документів, які містять відомості, що складають державну таємницю;

3.4. Не виходити за межі компетенції, що передбачає законодавство;

3.5. Усунути неформальний вплив на центральні органи виконавчої влади в структурі МВС України.

3.6. Перевірити особовий склад на наявність ненависницьких та ксенофобних переконань, що є несумісними з несенням служби.

05

ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ. ОХОРОНА ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

Інформація – це повітря демократії. Лише обізнане суспільство може здійснити контроль за діяльністю влади, щоб примусити її служити громадським інтересам. І навпаки, погана влада потребує таємності, щоб поховати власну неефективність, марнотратство і корупцію. Тому відкритість влади, оприлюднення інформації про те, що саме і як вона засекречує, є завжди актуальним політичним питанням, лакмусовим папірцем, що свідчить про її реальні наміри і плани.

В Україні суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречування, розсекречування регулює Закон «Про державну таємницю», ухвалений у січні 1994 року. Цей закон був помітним кроком на шляху від тотального засекречування інформації за часів СРСР до регулювання питань таємності, притаманного демократичній країні.

Закон «Про державну таємницю» визначає в ст. 1 державну таємницю як вид таємної інформації у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України і які через це підлягають охороні державою. Ступінь секретності інформації визначається можливою шкодою, спричиненою внаслідок її розголошення, і впроваджує різні обмеження у відповідності до ступеня секретності.

Критерії визначення ступеня секретності спочатку були покладені на Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації. Цей же комітет був спеціально уповноваженим центральним органом влади у сфері забезпечення охорони державної таємниці. Але на початку 1999 року комітет був ліквідований, а його повноваження були передані СБУ.

У ст.8 перелічена інформація в різних сферах державної діяльності, яка може бути віднесена до державної таємниці. Наявність такої статті є, безумовно, суттєвою позитивною рисою Закону. Однак, у цьому переліку викликають сумніви такі характеристики у сфері оборони, як чисельність Збройних Сил України та інших військових формувань (зауважимо, що відповідно до п.22 статті 85 Конституції затвердження чисельності усіх військових формувань є повноваженням Верховної Ради України, тобто має бути визначено законами – відкритими публічними нормативно-правовими актами – і, отже, не може бути таємною інформацією); у сфері державної безпеки і охорони правопорядку – фінансування розвідки, контррозвідки та оперативно-розшукової діяльності.

Слід відзначити також, що Закон в ст. 8 забороняє засекречувати будь-які відомості, якщо цим будуть звужуватися зміст і обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина, завдаватиметься шкода здоров'ю та безпеці населення. Не може бути засекреченою інформація про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, про вплив товару (роботи, послуги) на життя та здоров'я людини; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян; про стан

здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення; про факти порушень прав і свобод людини і громадянина; про незаконні дії державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб та інша інформація, доступ до якої відповідно до законів і міжнародних договорів України не може бути обмежено.

Ст. 9 Закону встановлює, що віднесення інформації до державної таємниці здійснюється за мотивованим рішенням державного експерта з питань таємниць. Державними експертами у Верховній Раді є Голова Верховної Ради, в інших органах державної влади – інші посадові особи, на яких ці функції у відповідних галузях державної діяльності покладені Президентом України за поданням керівника відповідного органу. Стаття 9 містить широкий перелік повноважень, прав та обов'язків державних експертів. Зокрема, державний експерт визначає підстави, за якими інформацію має бути віднесено до державної таємниці, надає висновок щодо шкоди національній безпеці України у разі розголошення конкретної секретної інформації, визначає ступінь секретності інформації («особливої важливості», «цілком таємно», «таємно»), строк засекречування (відповідно 30, 10 та 5 років), зміну ступеню секретності інформації та її розсекречення, передає свої висновки до СБУ. СБУ вносить надану державним експертом, до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю (далі – ЗВДТ), який представляє собою **«акт, в якому зведено переліки відомостей, що становлять державну таємницю у визначених цим Законом сферах»**. Цей акт формує, затверджує і публікує Служба Безпеки України. Після опублікування ЗВДТ дотримання вимог охорони державної таємниці за цим переліком стає обов'язковим.

У 1999 році Закон «Про державну таємницю» зазнав суттєвих змін й існує сьогодні в редакції від 21 вересня 1999 року, до якої вносилися зміни 18 разів. Хоча деякі зміни були позитивними, зокрема, був реалізований міжнародний стандарт в сфері свободи інформації **«засекречується інформація, а не документ»**, загалом можна констатувати, що ці зміни закріпили розпочату ще в середині 90-х років тенденцію до все більшого засекречування. Вони суттєво розширили обсяг відомостей, що становлять державну таємницю. Зокрема, може підлягати засекречуванню інформація **«про наукові, науково-дослідні, дослідно-конструкторські та проєктні роботи, предметом яких є створення новітніх складних зразків озброєння, військової або спеціальної техніки та інші роботи, що мають важливе оборонне чи економічне значення або суттєво впливають на зовнішньоекономічну діяльність та національну безпеку України»**.

Можна зрозуміти бажання втаємничити відомості про нові зразки озброєння, але, на нашу думку, загалом це є принциповою помилкою авторів нової редакції закону, оскільки засекречування в області науки і нових технологій тільки закладає відставання в майбутньому і викликає еміграцію фахівців.

Сьогодні мало хто сумнівається, що ефективніше розвиваються ті суспільства в сучасному світі, у яких більш вільно та швидко розвивається творча думка, що черпає своє натхнення в інформаційній сфері. Найуспішнішою країною в цьому сенсі є Сполучені Штати, де найбільша свобода інформаційного обміну і, відповідно, найбільше наукових та культурних досягнень. А в Україні є виразною тенденція обмеження доступу до інформації і свободи інформаційного обміну. Вона уявляється найбільше небезпечною для майбутнього країни в порівнянні з іншими порушеннями прав людини й основних свобод, і ось чому.

Інформаційна сфера є основою, на якій базуються всі політичні, адміністративні, економічні та й просто рішення в царині областей людської діяльності. Ці рішення будуть тим більш обґрунтованими й ефективними, чим більше інформації буде використано для їх прийняття. Найбільш важливі політичні рішення звичайно закріплюються на правовому рівні, фіксуються в тих або інших нормативних актах.

Таким чином, ми маємо трирівневу систему прийняття рішень: інформація, політика, право. Її можна умовно зобразити у вигляді дерева: корені, стовбур, крона. Дерево тим більше і сильніше, чим більше розвинена у нього коренева система. І коли на правовому (третьому) рівні приймаються акти, що забороняють або обмежують доступ учасників проблемних політичних дискусій (другий рівень) до інформації (до першого рівня), тоді якість політичних рішень неминуче деградує. Виникає неприродна ситуація, коли крона не дає власним кореням жити дерево. Особливо часто вона має місце у випадку, коли інформаційні потоки намагається обмежувати і контролювати виконавча влада або навіть парламентські інституції. Робиться це звичайно з кращими намірами, проте уражені ізоляціонізмом суспільства потрапляють у застій, їхні інтелектуальні еліти емігрують, а економічний комплекс перетворюється в сировинний придаток більш відкритих і тому більш динамічних сусідів.

Оскільки саме нове знання дає можливість ефективно вирішувати суспільні проблеми, остільки обмеження доступу до інформації означає безумовне гальмування соціального розвитку і суперечить ідеї прогресу науки. Як говорив західний філософ науки ХХ століття Пол Фейєрабенд, в інтересах наукового прогресу допустимо усе, бо наука є колаж, а не бюрократично організована система. Тому, повторимось, виглядає помилковим рішення про засекречування інформації **«про наукові, науково-дослідні, дослідно-конструкторські та проєктні роботи...»**. Держава може і повинна обмежувати доступ до інформації, що необхідна для реалізації функцій охорони порядку і безпеки – інформації, що на свій страх і ризик добувають військові та правоохоронні органи і яка виступає як відомості, про які апріорі відомо, що їхнє розголошення може завдати шкоди. Проте ні в якому разі не можна обмежувати доступ до інформації, відносно змісту якої ще нічого не відомо на майбутнє.

Неприпустимим, на наш погляд, є засекречування інформації **«про результати перевірок, здійснюваних згідно з законом прокурором у порядку відповідного нагляду за додержанням законів, та про зміст матеріалів оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування та судочинства з питань, зазначених у цій статті сфер»**, тим більше, що обсяг інформації, яка може бути віднесена до державної таємниці у вищезазначених сферах діяльності, може бути дуже великим.

Зазначимо, що Закон «Про державну таємницю» не містить максимального терміну засекречування. Третя частина статті 13 Закону надає можливість Президенту України з власної ініціативи або на підставі пропозицій державних експертів з питань державних таємниць подовжити строк дії рішення про засекречення, коли він вже закінчився. На практиці це призводить до втаємничення відомостей 40-, 50-річної і більшої давнини. Зокрема, абсурдно зберігати в таємниці відомості про політичні репресії в радянській Україні. Усюди в світі термін максимального засекречування становить 30-40 років. Навіщо ж нам залишати таємними такі давні архівні дані? Необхідно, на нашу думку, встановити законом максимальний термін засекречування – не більше, скажімо, 30 років.

Розглянемо детальніше ЗВДТ. Відповідно до ст.12 Закону зміни і доповнення до нього повинні публікуватися в офіційних виданнях не пізніше трьох місяців з дня одержання відповідного рішення державного експерта з питань таємниць. ЗВДТ був надрукований вперше тільки через півтора роки після ухвалення Закону, 18 серпня 1995 року в «Урядовому кур'єрі», і неодноразово передруковувався в різних виданнях. Але вже перші зміни до ЗВДТ, внесені наказами Держкомсекретів № 2 від 29.9.95, № 3 від 12.12.95, № 1 від 16.01.96 і № 2 від 6.02.96 не були опубліковані: перші два мають гриф «таємно», останні два – гриф «для службового користування», що є прямим порушенням Закону. А потім і сам ЗВДТ отримав гриф «таємно» і був видалений з усіх комп'ютерних правових систем. У системі Інформаційно-аналітичного центру «Ліга-Закон» він був видалений навіть з відповідного номеру «Урядового кур'єру». Таке засекречування є брутальним порушенням українського законодавства і принципів права, тому Харківська правозахисна група наполягала, щоб ЗВДТ був розсекречений та оприлюднений. Наказом Голови СБУ від 1 березня 2001 року був затверджений новий ЗВДТ, у кожній статті якого окрім змісту відомостей, що становлять державну таємницю, містився ще й ступінь секретності, термін засекречування та реєстраційний номер і дата рішення державного експерта з питань таємниць, він був оприлюднений через три тижні.

Нині чинний новий Звід відомостей, що становить державну таємницю, затверджений Наказом СБУ за №440 від 12.08.2005 року і зареєстрований Мінюстом України за №902/11182 від 17.08.2005 року. За 15 років до нього було внесено зміни та доповнення 40 разів.

Цей документ відрізняється від попереднього тим, що в ньому введені визначення допоміжних слів та термінів, в кожній статті визначені також установи, державні експерти яких, включили ті чи інші відомості до таємних. Це, безумовно, є позитивною рисою нової версії ЗВДТ.

Аналіз ЗВДТ викликає запитання про доцільність деяких формулювань, а також правомірність віднесення певної інформації до таємної. І перше запитання стосується визначення «складових показників» (п. 6, загальні положення) – **«для сприйняття одиниці терміну, що використовується в текстах статей ЗВДТ, у більш широкому розумінні, ніж зазначено в статті».** Тобто є можливість на свій розсуд розширити межі засекреченої інформації. Наприклад, таким чином за ст. 1.1.9 можна засекретити, фактично, будь-яку діяльність влади та військ, спрямовану на «виконання ними завдань у мирний час», в тому числі, наприклад, використання військ не за призначенням.

Невідомо, що входить до складових показників у ст. 1.1.1, 1.1.2, 1.1.7, а тим паче до показників, що є невід'ємними складовими ознаками. Тому і у цьому випадку просто розширюються можливості втаємничення.

У відповідності до п. 22 ст. 85 Конституції України **«затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України»** належить до повноважень Верховної Ради і тому не може бути державною таємницею. Тому із ст. 1.1.6 ЗВДТ відомості про чисельність треба вилучити із переліку таємних. Те саме стосується і ст. 4.1.11, яка засекречує штат, штатну чисельність та фактичну укомплектованість низки військових формувань. Але чому це повинно бути секретом? Може, для втаємничення коштів на утримання цих служб та розмах їхньої діяльності?

Чому вартість озброєння для потреб військових формувань (правоохоронних органів) (ст. 1.4.7) становить державну таємницю? Адже ст. 4, ч. 5 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» передбачає здійснювання цивільного контролю на основі **«прозорості видатків на національну безпеку і оборону»**.

Незрозуміло, чому треба засекречувати **«відомості про медичні (транспортні, телекомунікаційні, поштові, комунально-побутові, ремонтні) послуги»** за ст. 2.1.12, навіть якщо будуть відкриті обсяги цих послуг. Так само незрозуміло, чому відомості про запаси донорської крові в обласних державних адміністраціях та Ради міністрів АР Крим (ст. 2.1.19) є державною таємницею, хоча ті ж відомості щодо України в цілому не складають державну таємницю.

Неясно, як бути з широковідомими об'єктами телекомунікацій, наприклад, такими як телевежі, які напевно входять до мобілізаційних потужностей, і отже, місця їх розташування вважається державною таємницею (ст. 2.2.5), хоча воно всім відоме.

Ст. 3.1.5 забороняє фактично будь-які аналітичні прогнози і оцінки діяльності України у міжнародній сфері, бо це так чи інакше може впливати на потенційне співробітництво.

Якщо у такому вигляді стаття буде застосовуватись, то Україна буде закритою державою з невідомими цілями своїх зовнішніх контактів і співробітництва.

Незрозуміло, чому обсяги надходжень від експорту товарів військового призначення або подвійного використання створює загрозу національним інтересам і безпеці України (ст. 3.2.4). Слід зазначити, що ці питання дуже жваво обговорюються у ЗМІ, зокрема, і на телебаченні, за участю виробників озброєння, науковців та представників влади.

Ст. 4.2.7, яка за поданням всіх відомств – ГУР, ДДВП, ДПСУ, ДФС, СБУ, СЗР, УДО – визнає державною таємницею **«кількість приміщень, які на конфіденційній основі використовуються, готуються до використання або використовувалися раніше»** для виконання завдань оперативної діяльності. Незрозуміло, як кількісний показник може негативно вплинути на результати оперативно-розшукової діяльності, але його засекречення дає дуже широкі можливості для махінацій і корупції у майновій сфері в кожній із зазначених служб.

Так само і засекречування статистичних даних оперативно-розшукової, контрольно-розвідувальної чи розвідувальної діяльності (ст. 4.4.8) дає дуже широкі можливості для порушення прав людини без будь-якої відповідальності за це. У статті, правда, йдеться про такі відомості, що дають змогу здійснити кількісну оцінку оперативних сил і засобів, які застосовувалися для здійснення цієї діяльності. Але це не може завдати втаємниченню таких даних, наприклад, як кількість санкцій на зняття інформації з каналів зв'язку (телефонів, мобільних телефонів, електронної пошти, Інтернету тощо), терміни цих оперативно-розшукових дій, та наслідки (скільки таких дій привели до судового розгляду справи, заради розслідування якої використовувалося прослуховування). Проте можна використовувати прослуховування у будь-яких цілях за розсудом секретних служб, про що вже не раз заявляли вищі посадові особи, політики, журналісти тощо.

Незрозуміло засекречування щодо фінансування забезпечення спеціальними та основними засобами, озброєнням, військовою технікою військових формувань та правоохоронних органів (статті 4.5.1, 4.5.2).

Це дає можливість втаємничувати кошти та використовувати їх не за призначенням.

Невідомо, про зміст яких матеріалів досудового слідства та судочинства йдеться у статтях 4.12.1 та 4.11.16 відповідно, що може викликати засекречення державними експертами цих матеріалів. Якщо розголошення цих відомостей **«може завдати шкоди національним інтересам і безпеці»**, то ці відомості повинні становити державну таємницю, і про засекречення у цьому випадку йдеться у статтях 4.12.2 і 4.12.3, якщо ні – то матеріали повинні бути відкритими. Складається враження, що ДБР, ДКВС, ДМС, ДПСУ, НПУ, СБУ ввели статтю 4.12.1 у ЗВДТ, щоби на свій розсуд і в своїх інтересах можна було засекречувати, фактично, будь-які матеріали досудового слідства.

На нашу думку, виключенню з ЗВДТ підлягають статті, у яких йдеться про **«морально-психологічний стан особового складу»**.

На нашу думку, засекречення цих даних є верхом безпринципності і безглуздя. Визначення самого терміну **«морально-психологічний стан»** або відомостей про нього ЗВДТ не наводить – просто у статтях 1.2.1 та 4.6.4 йдеться про засекречування відомостей про морально-психологічний стан у військових формуваннях (у ст. 1.2.1 – ДПСУ, ДССЗЗІ, ЗСУ, МВС, НГУ, СЗР, УДО, у ст. 4.6.4 – ДПСУ і СБУ), що дають змогу встановити їх боєздатність у цілому (ст. 1.2.1) та здатність виконувати оперативно-службові завдання (ст. 4.6.4). Навіть із загальних міркувань ясно, що морально-психологічний стан визначається не тільки бойовою підготовкою (про що експерти подбали окремо), а насамперед відносинами між офіцерами та прапорщиками із солдатами, між самими солдатами, тобто так званими уставними (або неуставними) відносинами, побутовими умовами та медичним обслуговуванням, можливостями спілкування та відвідування частин рідними та близькими солдат, представниками громадських організацій тощо. Таким чином, відомості про **«дідівщину»**, якість харчування, використання солдат не за призначенням та інші негативні особливості строкової служби можуть вважатися державною таємницею. Тоді ясно, що і відомості про психогенні втрати особового складу теж становлять державну таємницю (ст. 1.2.3). Що стосується відомостей про ефективність морально-психологічного забезпечення підготовки чи застосування військ, які дають змогу встановити їх боєздатність (ст. 1.2.1, 4.6.4), то тут зовсім незрозуміло, що саме мається на увазі – може про ефективність впливу тих показників, які перелічені вище, а може йдеться про якісь таємні психологічні або психогенні програми, які можуть впливати на боєздатність. Все це може привести до суттєвих порушень прав людини, але ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» забороняє засекречувати інформацію про факти порушень прав і свобод людини і громадянина.

До речі, оскільки в ст. 1.2.1 та 4.6.4 йдеться про морально-психологічний стан взагалі, без будь-яких ознак, то, навіть, якщо у військах все гаразд і морально-психологічний стан нормальний або високий, це все одно є державним секретом.

Що стосується ст. 1.2.2, яка засекречує **«відомості про вплив суспільно-політичної обстановки в регіонах (районах) дислокації військ (сил) на бойову готовність військ (сил) або морально-психологічний стан особового складу, які дають змогу встановити їх боєздатність у цілому»** (відомості внесені експертами ДПСУ, ДССЗЗІ, ЗС, МВС, НГУ, СЗР), то це яскрава ілюстрація того, наскільки ЗС, експерти яких внесли до ЗВДТ всі три зазначені статті (1.2.1, 1.2.2, 1.2.3) бажає закрити, відокремити армію від суспільства, яке армія і повинна захищати.

Що ж саме мали на увазі експерти, що треба засекретити – паніку серед населення, ставлення населення до застосування військ, дії військових щодо населення тощо, великі розміри небойових втрат? І як це можна утаємничити – хіба що оточити весь район, де задіяні війська. Тут і стане ясно, що обставини несприятливі. Крім того, та ж ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» забороняє засекречувати інформацію про надзвичайні явища, стан правопорядку, факти порушення прав людини і громадянина.

Це дуже цинічні і страшні статті, що підтверджується ще і ст. 1.2.3 про психогенні втрати особового складу, які перш за все, залежать від морально-психологічного стану у військах та регіонах, де задіяні війська. Правда, психогенні втрати можуть виникнути ще і внаслідок безпринципної, а іноді непрофесійної роботи медичних комісій, які дають дозвіл на призов явно хворих юнаків, що значно підриває не тільки авторитет, а й боєздатність армії.

Взагалі дуже дивно, що у наш час, коли триває збройний конфлікт з Російською Федерацією, керівництво ЗС України досі вважає, що чим більш закритою від суспільства буде армія, тим боєздатність її особового складу буде вищою.

Виходячи із вищенаведеного, вважаємо, що ст. ст. 1.2.1, 1.2.2, 1.2.3 та 4.6.4 повинні бути цілком вилучені із ЗВДТ.

03

**КОНЦЕПЦІЯ
РЕФОРМИ СЛУЖБИ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

03

Аналіз чинної структури та поточної діяльності Служби безпеки України та вплив на суспільне життя

Загальний огляд

Єдиний правоохоронний орган України, який за 28 років незалежності країни практично не зазнав ніяких змін – Служба безпеки України.

Весь цей час Україна мала багатовекторний рух: на Схід, останнім часом на Захід, а в перервах тупцювала на місці. Тривалий час така політика багатовекторності для України була виправданою, оптимальною та дозволяла отримувати економічні, політичні дивіденди на умовах вигідного партнерства, як на Сході, так і на Заході.

Рівновіддаленість України від повноцінного клінчу з будь-яким військово-економічним союзом світу, давала країні великий шанс здобути успіх на світовій арені своїм особистим та оригінальним шляхом, з усіма можливими перемогами та поразками.

Але «завдяки» російському вторгненню на Сході нашої країни, вектор руху України остаточно визначився як прозахідний, а членство країни в ЄС та НАТО стало єдиною можливістю порятунку української державності в сучасних реаліях. Під порятунком маємо на увазі шанс для України повністю модернізувати існуючу державну модель управління країною, економічну, соціальну, бюрократичну та правоохоронну системи, щоб остаточно позбутися «спадщини» СРСР.

Як відомо, на стику епох можливо втратити не одне покоління людей.

Тому в цей історичний момент питання виживання України вбачається в можливості отримати захист, досвід та підтримку від країн Західної Європи.

Водночас для України логічно висувається ряд зустрічних та обов'язкових до виконання нормативних вимог.

01 **Одна з найдавніших рекомендацій західних партнерів – це реформа СБУ, адаптація її діяльності до нормативів НАТО та ЄС та ліквідація невластивих сучасній спецслужбі функцій.** Не є великою таємницею, що у своїй повсякденній роботі, СБУ продовжує користуватися термінологією, принципами, методами, а в деяких випадках ще й технікою колись всесильного і всемогутнього КДБ СРСР.

Нагальність проведення реформування СБУ вітчизняні політики усвідомлювали ще 20-25 років тому. Але весь цей час проведенню повноцінних змін заважали політичні інтриги, кулуарні ігри та домовленості. Крім того, СБУ перманентно було задіяно у перерозподілі сфер впливу між елітами, стеженні та прослуховуванні опозиційних партій, окремих політиків та протиправному тиску на бізнес на користь зацікавлених осіб або власного керівництва.

На даний момент СБУ займається виявленням, припиненням та розслідуванням кримінальних проваджень, які на думку вітчизняних та західних фахівців, є неприйнятними для справжньої спецслужби. Зокрема, йдеться про припинення корупційних злочинів, боротьбу з товарною контрабандою, організованою злочинністю, контрабандою наркотичних та психотропних речовин, а також розслідування злочинів у сфері економіки.

За останні 10 років, спецслужба неодноразово ставала об'єктом звинувачень у протиправному тиску на бізнес з метою особистого збагачення окремих топових керівників. Як приклад, наводилися сотні схем, на які поширюються інтереси СБУ: імпорту та експорту волоських горіхів, природного газу, нафтопродуктів, діяльність конвертаційних центрів, а також державні закупівлі в сфері медицини, будівництва та багато-багато інших.

Крім того, окремі керівники та співробітники спецслужби неодноразово ставали, та й власне ще й будуть ставати, фігурантами журналістських розслідувань, під час яких було виявлено величезну кількість рухомого і нерухомого майна, зареєстрованого на близьких родичів і походження якого не можливо пояснити здоровим глуздом.

02 **Ще одне важливе демократичне побажання наших партнерів, це впровадження справжнього і повноцінного парламентського контролю за діяльністю спецслужб.** Чинне законодавство надає право спеціальним службам, таким як Служба безпеки України, Управління державної охорони, Служба зовнішньої розвідки України, а також Головне управління розвідки Міністерства оборони України спеціальні повноваження, які дозволяють їм практично на свій власний розсуд не тільки обмежувати права людини, але ще і порушувати їх .

На національному рівні завжди існує ризик зловживань спецслужбами своїх повноважень в політичних цілях, на догоду інтересам окремих політичних сил або в комерційних інтересах. Насамперед, це стосується незаконного збору інформації щодо опозиції, політичний шантаж, незаконне прослуховування телефонних переговорів опозиційних політиків або представників бізнесу.

Істотна специфіка роботи спецслужб полягає у тому, що значна її частина перебуває під грифом «Таємно» або «Цілком таємно». Це дозволяє уникати публічної звітності, якій підлягають всі інші державні органи.

Така утаємниченість не сприяє боротьбі з корупцією всередині відомства. Впроваджена спецслужбою практика засекречування декларацій про доходи своїх співробітників пояснюється тим, що вони виконують важливі державні завдання, а розсекречування декларацій про їх доходи, нібито, може негативно позначитися на їх особистій безпеці. Таким чином, виходить, що українські спецслужби, а також їх співробітники знаходяться поза суспільним контролем.

Водночас спецслужби функціонують на податках, які сплачуються в бюджет населенням країни, тому у суспільства є об'єктивна причина та право контролювати діяльність спецслужб та отримувати звіт про їх діяльність.

Таким чином, необхідно створити у складі Верховної Ради України один спеціалізований постійний Комітет, який і буде опікуватися діяльністю спецслужб і буде виконувати роль громадського запобіжника. Саме цей Комітет буде розглядати справи, пов'язані з фактами і скаргами про порушення прав, свобод та інтересів окремих громадян та юридичних осіб з боку спецслужб.

Зокрема, у Комітеті мають бути повноваження здійснювати контроль за стратегічною політикою діяльності спецслужб, заслуховувати їх керівників на предмет формування бюджету органу, отримувати звіт про використання бюджетних коштів, а також звіти про всі інші факти діяльності спецслужб, які набули широкого розголосу і реагування на які вимагає втручання з боку парламентського Комітету.

Таким чином, незалежний парламентський контроль сприятиме забезпеченню незалежного і насамперед ефективного виконання спецслужбами їх функціональних обов'язків.

Аналіз чинної структури та діяльності СБУ

20 вересня 1991 року Верховною Радою України було прийнято постанову «Про створення Служби національної безпеки України». Цією ж постановою було ліквідовано Комітет державної безпеки УРСР.

25 березня 1992 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Службу безпеки України».

Служба безпеки України є державним правоохоронним органом спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, підпорядкований Президенту України і підконтрольний Верховній Раді України.

Наразі прийнято ряд Законів України, які регулюють діяльність спецслужб: Конституція України Закони України "Про Службу безпеки України", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про засади запобігання і протидії корупції", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про державну таємницю", "Про боротьбу з тероризмом", "Про контррозвідальну діяльність», «Про загальну структуру і чисельність Служби безпеки України», "Про внесення змін до Закону України "Про інформацію", "Про доступ до публічної інформації", "Про звернення громадян", "Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції", "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України".

Офіційний сайт Служби Безпеки України <https://ssu.gov.ua>.

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

**Про введення в дію Закону України
"Про Службу безпеки України"**

(Відомості Верховної Ради України (ВВР) 1992, N 27, ст.382)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

1. Закон України "Про Службу безпеки України" ([2229-12](#))
ввести в дію з моменту його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України до 1 липня 1992 року привести у відповідність з цим Законом постанови і розпорядження Уряду України, що стосуються діяльності Служби безпеки України.

3. Службі безпеки України, відповідним міністерствам, державним комітетам та відомствам України до 1 липня 1992 року забезпечити перегляд відомчих нормативних актів та приведення їх у відповідність із зазначеним Законом.

4. Визнати таким, що втратив чинність, пункт 4 Постанови Верховної Ради України від 20 вересня 1991 року "Про створення Служби національної безпеки України" ([1581-12](#)).

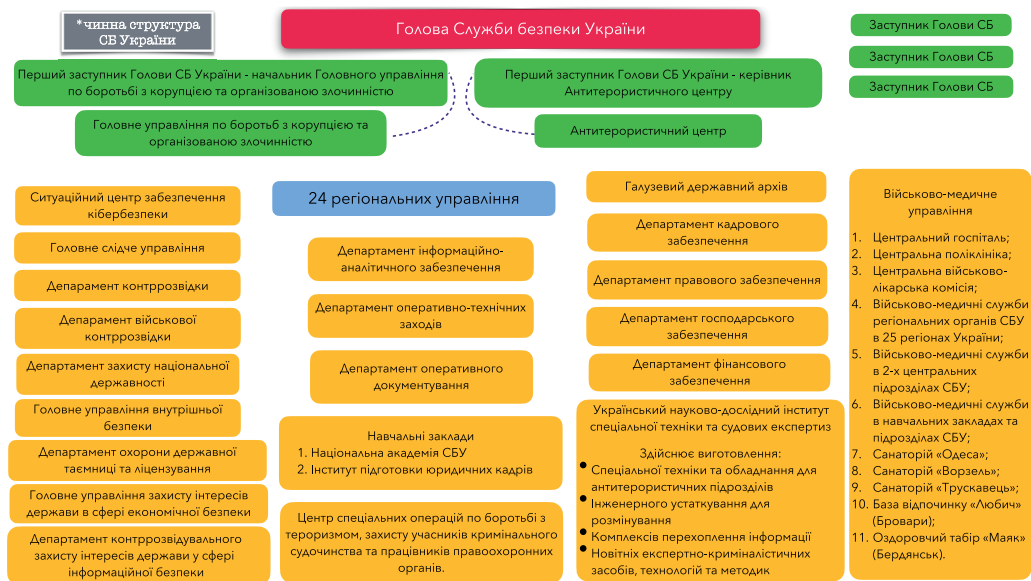
Голова Верховної Ради України

І. ПЛЮЩ

м.Київ, 25 березня 1992 року
N 2230-XII

III. Концепція реформи Служби безпеки України

Голова СБУ призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Президента України. Голова має двох перших заступників та трьох заступників.

У своєму складі Центральне управління СБ України має **4 Головних управління, 12 Департаментів, 2 Центри, 1 Управління**, а також **24 регіональних управління**.

У складі СБ України створені регіональні органи (обласні управління), а також їх міжрайонні, районні та міські підрозділи, розміщення і територіальна компетенція яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України. В інтересах державної безпеки, органи й підрозділи СБУ можуть створюватися на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях.

Регіональні органи СБУ незалежні від органів місцевого самоврядування та виконавчої влади та не підпорядковуються їм. Але за необхідності вони можуть координувати свою роботу.

Керівників регіональних органів призначає Президент України за поданням Голови СБ України.

Водночас Конституція України не передбачає повноваження Президента України з призначення на посади керівників функціональних підрозділів центрального управління та керівників регіональних управлінь.

Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю (підрозділ «К»)

Перший заступник Голови СБ України за посадою є начальником Головного управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю (ГУ БКОЗ СБУ, засноване у січні 1992 року).

Начальник ГУ БКОЗ СБУ призначається на посаду та звільняється Указом Президентом України за поданням Голови Служби безпеки України.

Структура ГУ БКОЗ СБУ:

- Центральне управління;
- Головні відділи (відділи) при регіональних органах СБУ.

На ГУ БКОЗ СБУ покладено вирішення наступних завдань:

- у взаємодії з органами прокуратури здійснення заходів із забезпечення розслідування кримінальних справ про злочини, вчинені в організованих формах, зловживань корумпованих посадових осіб органів виконавчої, законодавчої та судової влади, правоохоронних та контролюючих органів;
- припинення та попередження протиправних дій з боку суб'єктів корупційних діянь згідно з Законом України «Про запобігання корупції»;
- виявлення, попередження і припинення діяльності організованих злочинних угруповань, які діють у сфері економіки і фінансовій системі, боротьба з проявами корупції, легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом;
- попередження завданню збитків держави у кредитно – банківській, фінансовій та економічній сферах;
- організація виявлення, попередження, локалізація та припинення діяльності міжрегіональних організованих злочинних угруповань, які використовують методи насильства;
- попередження, виявлення та припинення контрабандної діяльності на каналі зовнішньоекономічних зв'язків, оперативної розробки міжрегіональних контрабандних формувань. Викриття та припинення незаконного переміщення через кордон, валютних, історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнотоксичних, радіоактивних і вибухових речовин, зброї та бойових припасів;
- попередження, виявлення та припинення злочинної діяльності організованих наркогруповань.

Саме на діяльність цього підрозділу спецслужби останніми десятиріччями надходить чи не найбільша кількість нарікань з боку правозахисників, міжнародних експертів, а також, що найголовніше, від власників бізнесу, що провадять власну діяльність в Україні.

Надзвичайно законодавчо розширений функціонал дозволяє ГУ БКОЗ СБУ бути присутнім у будь-якій сфері життєдіяльності країни та, таким чином, мати свої власні інтереси. Які, до того ж, не завжди збігаються з інтересами держави.

На початку свого існування, ГУ БКОЗ СБУ позиціонувався, як протипага ГУ БОЗ МВС України. За первинним задумом, саме цей спецпідрозділ СБУ мав стати стримуючою бойовою одиницею Президентської вертикалі, яка б не дозволила Прем'єр-міністру, у сфері відповідальності якого знаходиться МВС, отримати односторонній вплив на всю криміногенну ситуацію в країні.

Саме для цього згаданий підрозділ СБУ було наділено майже аналогічними підрозділу МВС функціями у сфері протидії корупції у вищих ешелонах влади, організованій злочинності, злочинам у фінансово-банківській сфері, діяльності конвертаційних центрів, а також протидії контрабанди.

Однак, з плином часу, ГУ БКОЗ СБУ та ГУ БОЗ МВС рівномірно розподілили свої «сфери впливу» на всій території України, і лише іноді перетинання їх інтересів призводило до міжвідомчих війн.

Як наслідок внутрішньовідомчих, міжвідомчих та політичних конфліктів, що періодично виникають, елітарний підрозділ СБУ перетворився на потужний, керований в ручну інструмент для зведення як бізнесових, так і політичних рахунків.

Кожен новий Президент України намагався насамперед отримати тотальний контроль над спецпідрозділом «К» шляхом призначення на посади людей відданих, але не дуже розумних. З часом, така практика призвела до постійної ротації кадрів, коли нова команда в повному складі вичищала попередню, і це могло відбуватися двічі на рік. Внаслідок цього, рівень кваліфікації співробітників перебував в стрімкому піку. Крім того, внаслідок апаратних та кулуарних домовленостей, рівень здатності спецпідрозділу СБУ протидіяти корупції та іншим злочинам у вищих ешелонах влади постійно зменшувався.

За задумом українських законотворців початку 90-х минулого сторіччя, ГУ БКОЗ СБУ повинно було протидіяти корупції та організованій злочинності у найвищих владних коридорах та кулуарах, при цьому не спускаючись на нижчі рівні, де працюють відповідні підрозділи МВС.

Проте внаслідок довготривалого політично заангажованого ручного керування, вказаний підрозділ взагалі припинив протидіяти ТОП корупції та ОЗУ. Наразі підрозділ фактично здатний протидіяти корупції не вище рівня керівництва департаментів міністерств та відомств, а в регіонах – керівництва структурних підрозділів обласних державних адміністрацій.

Водночас окремі керівники підрозділів ГУ БКОЗ СБУ по всій Україні повною мірою сконцентрували увагу на вирішенні питання покращення власного матеріального становища.

Законодавчо визначені повноваження спецпідрозділу надають йому можливість для масштабного втручання у різні сфери життєдіяльності як країни, так і приватного сектору:

- **фінансово-банківська сфера** – діяльність конвертаційних центрів, які надають послуги обготівковування грошових коштів, видача Національним банком України комерційним банкам грошових коштів на умовах рефінансування;

- **обіг підакцизних товарів** (тютюн, спирт, паливно-мастильні матеріали), зокрема, їх виробництво;
- **діяльність організованих злочинних угруповань** (міжетнічних на транскордонних), зокрема, причетних до організації транзитних каналів постачання наркотичних засобів та прекурсорів;
- **діяльність митних органів, брокерів та всіх суб'єктів причетних до зовнішньоекономічної діяльності.**

Програма "Схеми" – спільний проєкт Радіо Свобода та UA: ПЕРШИЙ.
Сюжет Валерії Єгошиної від 01.06.2018 року.

Головне управління захисту інтересів держави в сфері економічної безпеки

У січні 1998 року Указом Президента України створено **Департамент економічної безпеки** (згодом перейменований у Департамент контррозвідувального захисту економіки держави – **ДКЗЕД**).

З 2013 року підрозділ отримав назву **Головне управління захисту інтересів держави в сфері економічної безпеки** (далі – **ГУ ЗЕБ**).

ГУ ЗЕБ – другий за впливовістю та важливістю підрозділ СБ України (після ГУ БКОЗ). ГУ здійснює захист фінансово-економічної та медичної сфери, паливно-енергетичного, оборонно-промислового, наукового, агропромислового, транспортного комплексів, а також інтелектуальної власності й екологічної безпеки.

Підрозділи ГУ ЗЕБ були створені (у центрі і в регіонах) з метою протидії діяльності спецслужбам іноземних держав у сфері економіки України. Однак, за останні 15 років діяльність вказаних підрозділів СБУ майже повністю відійшла від протидії іноземному втручання та змістила акценти на користь виявлення економічних злочинів значно нижчого порядку.

Структура ГУ БКОЗ СБУ:

- Центральне управління;
- Головні відділи (відділи) при регіональних органах СБ України.

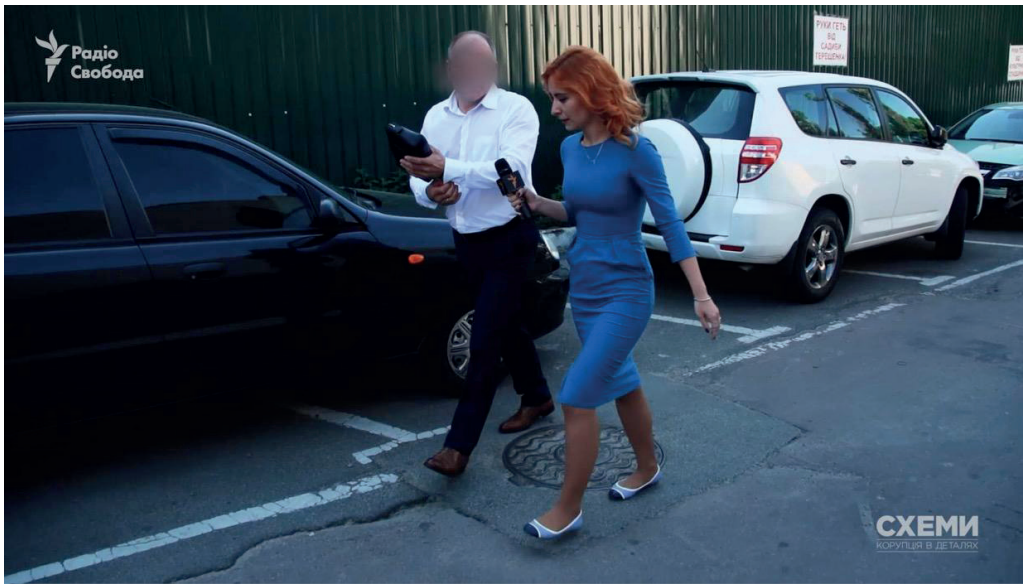
Фактично підрозділи ГУ ЗЕБ повністю дублюють аналогічні підрозділи із протидії злочинам у сфері економіки в системі МВС України, а також ГУ БКОЗ СБУ.

Наразі основними та фактичними відмінностями між функціоналом вказаних підрозділів є:

- ГУ ЗЕБ протидіє злочинам у сфері економіки, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями. Але в багатьох випадках цей принцип не дотримується і в розроблення беруться будь-які справи економічного характеру. Слідчі підрозділи СБУ дуже неохоче відкривають кримінальні провадження у економічних злочинах за матеріалами ГУ ЗЕБ, тому зібрані матеріали здебільшого передаються до слідчих Національної поліції або Державної фіскальної Служби, а ГУ ЗЕБ виконує функцію супроводу розслідування (виконує доручення слідчого у кримінальному провадженні).
- ГУ ЗЕБ здійснює виявлення злочинів у сфері економіки будь-якого рівня. **95%** матеріалів роботи підрозділів, які в більшості випадків взагалі не стосуються питань захисту національної безпеки, скеровують за належністю до інших правоохоронних органів (Національна поліція, Державна фіскальна служба України). У свою чергу, підрозділи ГУ ЗЕБ залучаються для супроводу розслідування таких кримінальних проваджень. У рамках таких доручень, оперативними підрозділами проводиться повний спектр гласних та негласних розшукових слідчих дій (прослуховування телефонів, перехоплення електронної пошти, негласне проникнення до житла, візуальне спостереження тощо).

Підрозділи Національної поліції, що протидіють злочинам у сфері економіки, на відміну від своїх колег з СБУ, мають так званий повний закритий цикл. Тобто оперативні підрозділи Національної поліції виявляють злочини, передають їх матеріали до слідчих підрозділів Національної поліції та здійснюють оперативний супровід судового розгляду.

До підрозділів ГУ ЗЕБ останніми роками нарікань та звинувачень з боку суспільства та ЗМІ було не менше, ніж до ГУ БКОЗ. Передовсім, представники ЗМІ та автори журналістських розслідувань вказували на численні факти неправомірного втручання СБУ у фінансово-господарську діяльність підприємств, організацій та установ незалежно від форм власності (примушування керівників вчинити або не вчинити певні дії).

Фрагмент сюжету журналістки Програми "Схеми" – Валерії Єгошиної стосовно коштовного автопарку співробітників СБ України.

Ще одним великим наріканням з боку представників ЗМІ є невинувато розкішний спосіб життя окремих керівників та співробітників СБУ, який не відповідає їх доходам та який взагалі не можливо пояснити будь-яким логічним способом.

Програма "Схеми" – спільний проект Радіо Свобода та UA: ПЕРШИЙ.
Сюжет Валерії Єгошиної від 22.06.2017 року.

Головне слідче управління

Головне слідче управління є **третім** за важливістю, впливовістю та заангажованістю підрозділом в системі СБ України.

Завданнями слідчих органів СБУ є **відкриття кримінальних проваджень відповідно до статей КК України, підслідних органам безпеки і проведення в їх рамках досудового розслідування:**

- злочини проти основ **національної безпеки**;
- **контрабанда** (культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, наркотичних речовин, їх аналогів і прекурсорів, зброї та боєприпасів, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації);
- злочини проти **громадської безпеки** (тероризм, напад на особливо небезпечні об'єкти, незаконне виробництво ядерних вибухових пристроїв);
- злочини у сфері **охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів**;
- злочини проти **миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку**.

Структура слідчих органів Служби безпеки України включає у себе Головне слідче управління (ГСУ) та підлеглі йому слідчі відділи (управління) регіональних органів спецслужби.

Статтею 216 Кримінально-процесуального кодексу України визначено підслідність ряду статей КК України за слідчими органів СБ України: (109, 110, 111, 112, 113, 114, 201, 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4, 258-5, 261, 261, 265-1, 305, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 359, 422, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447).

Якщо у ході розслідування злочинів, передбачених статтями 328, 329, 422 КК України, буде встановлено склад злочинів, передбачений статтями 364, 365, 366, 367, 423, 424, 425, 426 КК, то вони теж розслідуються слідчими СБУ.

Водночас прокурор має право в окремих випадках доручити слідчим органам СБУ здійснювати досудове розслідування і за іншими статтями КК України.

Кадри для слідчих органів і підрозділів СБУ готує Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого (м. Харків). Військовим, які пройшли службу в слідчих органах СБУ, присвоюються військові звання юстиції.

На органи і підрозділи СБУ покладено функцію розшуку осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням даних злочинів.

**Аналіз ефективності діяльності
слідчих підрозділів СБ України в період 2018 - 2020.**

**згідно офіційних даних Головного слідчого управління СБ України.*

*Аналіз ефективності діяльності слідчих підрозділів Служби безпеки
України у період 2018-2020 років*

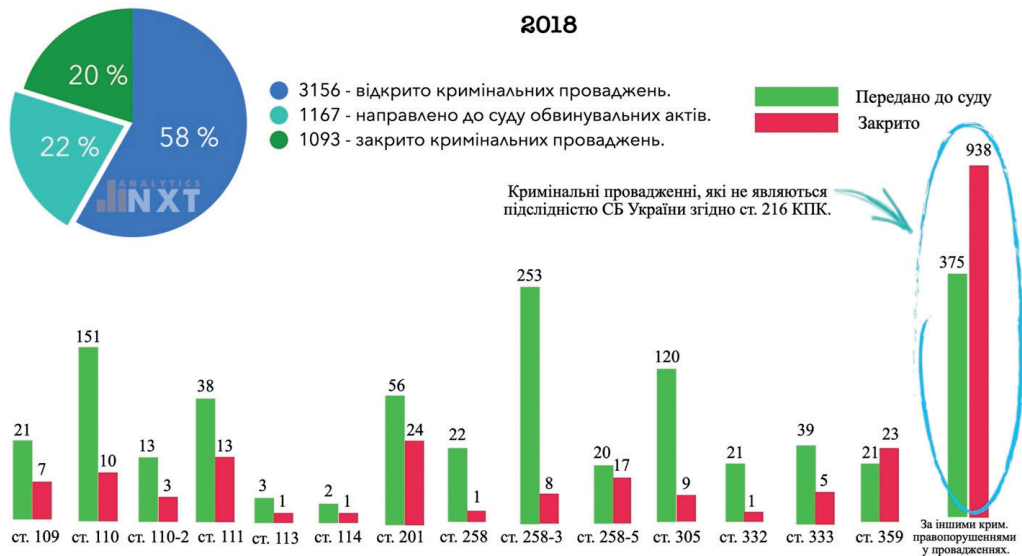
Приблизна середня штатна чисельність співробітників слідчих підрозділів СБУ в регіонах становить **15-20 осіб** у кожному регіоні. Таким чином, орієнтовна чисельність слідчих СБУ (центральный апарат та регіони) становить близько **500 осіб**.

Практичним шляхом було встановлено, що для нормального та повноцінного процесу розслідування, у провадженні 1 слідчого, кількість кримінальних проваджень одночасно не повинна перевищувати **20 одиниць**.

2018

Середня завантаженість слідчих СБУ становила: $3156/500 = 6,3$ проваджень на одного слідчого на рік. Окрім кримінальних проваджень за основними статтями, слідчими СБУ за цей період було направлено до суду **375** та закрито **938 кримінальних проваджень** за іншими статтями КК України, що не віднесені до підслідності органів безпеки.

32% – кримінальних проваджень переданих до суду не віднесені до підслідності органів безпеки; **86%** – закритих кримінальних проваджень не віднесені до підслідності органів безпеки.

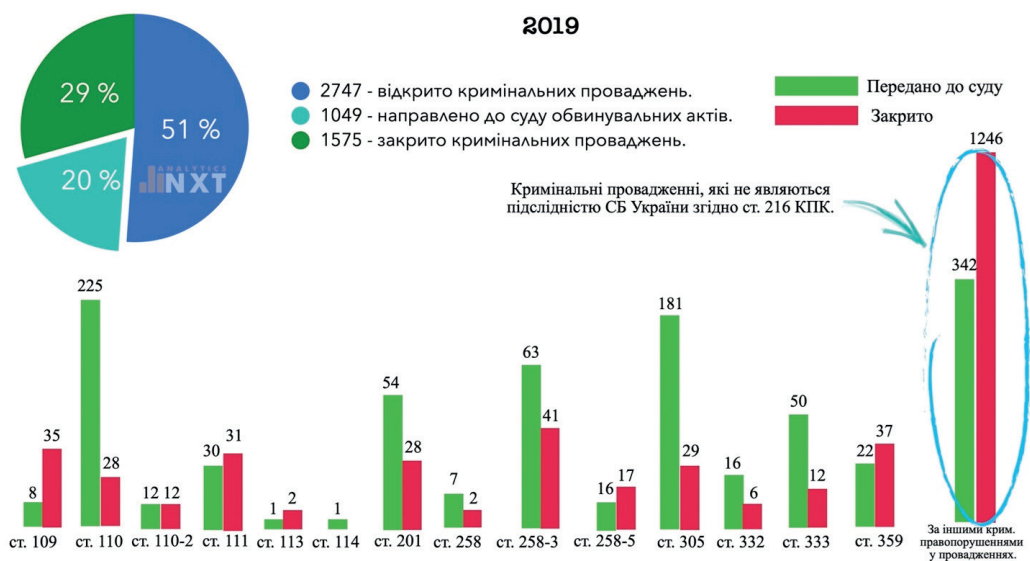

*офіційні дані про кількість кримінальних проваджень отримані на письмовий запит від Головного слідчого управління.

2019

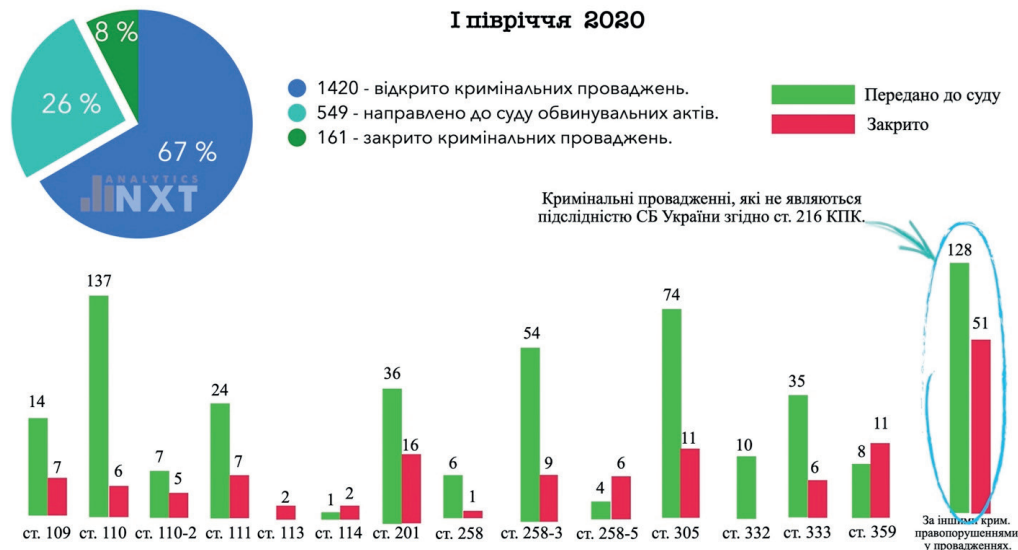
Середня завантаженість слідчих СБУ становила: $2747/500 = 5,4$ проваджень на одного слідчого на рік. Окрім кримінальних проваджень за основними статтями, слідчими СБУ за цей період було направлено до суду **342** та закрито **1246 кримінальних проваджень** за іншими статтями КК України, що не віднесені до підслідності органів безпеки.

33% – кримінальних проваджень переданих до суду не віднесені до підслідності органів безпеки; **79%** – закритих кримінальних проваджень не віднесені до підслідності органів безпеки.

I пів. 2020

Середня завантаженість слідчих СБУ становила: $1420/500 = 2,8$ проваджень на одного слідчого на рік. Окрім кримінальних проваджень за основними статтями, слідчими СБУ за цей період було направлено до суду **121** та закрито **51 кримінальних проваджень** за іншими статтями КК України, що не являються підслідністю органів безпеки. **23%** – кримінальних проваджень переданих до суду не віднесені до підслідності органів безпеки; **32%** – закритих кримінальних проваджень не віднесені до підслідності органів безпеки.

Висновки

Середня завантаженість слідчих СБУ становить близько **5 кримінальних проваджень на 1 слідчого у рік**. Для порівняння (і це не є прикладом для наслідування) в районному відділку поліції середня завантаженість на слідчих складає близько **220 кримінальних проваджень на 1 слідчого у рік**.

Щорічно близько **30%** переданих СБУ до суду кримінальних проваджень є такими, що не віднесені до підслідності спецслужби. Таким чином, близько третини діяльності СБУ не відноситься до її прямої компетенції.

Щорічно близько **80%** закритих СБУ кримінальних проваджень є такими, що не віднесені до підслідності спецслужби. Треба зауважити, що у рамках цих кримінальних проваджень активно проводиться повних набір слідчих дій (обшуки, затримання і под.), а також НСРД (прослуховування мобільних телефонів, візуальне спостереження, негласне проникнення до приміщень та ін.).

Щорічно СБУ приділяє значну увагу розслідуванню кримінальних проваджень, хоча формально і віднесені до підслідності СБУ, але які фактично є компетенцією органів Національної поліції (зокрема: ст. 305 КК України «Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів»).

Таким чином, можливо здійснити цілком обґрунтований висновок про край неефективне використання слідчого апарату СБУ.

Департамент Контррозвідки

27 грудня 1991 року створено Головне управління контррозвідки СБ України.

28 січня 1998 року, на базі Головного управління організовано Департамент контррозвідки.

Функціонал Департаменту:

- протидія розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;
- добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;
- розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства та правам громадян.

Структура Департаменту:

- керівництво;
- управління (головні управління);
- головні відділи при обласних управліннях СБУ (у ГУ СБУ у м. Києві та Київській області) – управління;
- сектори при міжрайонних відділах.

У 1998 році у складі Департаменту Контррозвідки створено Головне управління військової контррозвідки.

Наразі Головне управління військової контррозвідки перетворено на самостійний Департамент військової контррозвідки.

Основна мета діяльності Департаменту полягає у виявленні, попе-редженні і припиненні розвідувальної й іншої діяльності, що проводиться спеціальними службами іноземних держав у Збройних Силах України, Державній прикордонній службі та інших військових формуваннях, що дислокуються на території України.

Департамент контррозвідального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки

Департамент утворено Указом Президента України 25 січня 2012 року.

Підрозділ працює у сфері інформаційної безпеки, забезпечує державну безпеку в кібернетичній та інформаційній сферах, координує і контролює діяльність регіональних органів і підрозділів Центрального Управління СБУ.

Ситуаційний центр забезпечення кібербезпеки

25 січня 2018 року СБУ відкрила Ситуаційний центр забезпечення кібернетичної безпеки (Центр), створений на базі Департаменту контррозвідального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки СБУ.

Центр створено в межах Угоди про реалізацію Трестового фонду Україна – НАТО з питань кібербезпеки. Для цього було отримано спеціальне технічне обладнання та програмне забезпечення. Ключовими можливостями Центру повинні стати система виявлення і реагування на кіберінциденти, а також лабораторія комп'ютерної криміналістики. Вони дадуть змогу попереджувати кібератаки, встановлювати їх походження, аналізувати для вдосконалення протидії.

Завдання Центру:

- протидія злочинам проти миру і безпеки людства, які вчиняються у кіберпросторі;
- проведення контррозвідальних та оперативно-розшукових заходів у боротьбі з кібертероризмом та кібершпигунством;
- негласна перевірка готовності об'єктів критичної інфраструктури до можливих кібератак та кіберінцидентів;
- протидія кіберзлочинності, наслідки якої можуть створити загрозу життєво важливим інтересам держави;
- розслідування кіберінцидентів та кібератак щодо державних електронних інформаційних ресурсів, критичної інформаційної інфраструктури;
- забезпечення реагування на кіберінциденти у сфері державної безпеки.

Центр спеціальних операцій «А»

23 червня 1994 року, Указом Президента було створено **Управління «А»** у складі Центрального Управління СБУ та відповідні підрозділи в регіонах.

У липні 1996 року підрозділ було реорганізовано в **Управління боротьби з тероризмом, захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів СБУ**.

3 грудня 2005 року підрозділ має назву **Центр спеціальних операцій по боротьбі з тероризмом, захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів** (Центр).

Основний функціонал Центру:

- припинення терористичних актів;
- протидія незаконним збройним формуванням, терористичним організаціям, розвідувально-диверсійним групам іноземних держав;
- забезпечення проведення співробітниками СБУ оперативно-розшукових, контррозвідувальних заходів, процесуальних дій;
- участь у здійсненні охорони органів державної влади та посадових осіб, а також забезпечення безпеки працівників СБУ, органів системи УДО та їх близьких родичів;
- сприяння в межах компетенції СБУ забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення.

Антитерористичний центр при СБУ

Антитерористичний центр (Центр) був створений у грудні 1998 року Указом Президента України. Це постійно діючий орган при СБУ, який здійснює координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом. Правовою основою діяльності Центру є Конституція України, Закон України «Про боротьбу з тероризмом», Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України та інші нормативні акти.

З 2016 року, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 року № 92 в Україні функціонує Єдина державна система запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків.

Періодично, з метою перевірки та підтримання належного рівня готовності сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом до реагування на загрози вчинення терористичних актів, Центром, спільно з іншими правоохоронними та державними органами, організуються та проводяться командно-штабні і тактико-спеціальні навчання та тренування.

Система визначає маркери терористичних загроз: «СІРИЙ», «СИНІЙ», «ЖОВТИЙ» та «ЧЕРВОНИЙ». Станом на 28 травня 2020 року визначені такі рівні терористичних загроз в Україні:

- «ЧЕРВОНИЙ» (реальна загроза) – Донецька та Луганська області, АР Крим.
- «ЖОВТИЙ» (імовірна загроза) – Запорізька, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська та Чернігівська області.
- «СИНІЙ» (потенційна загроза) – м. Київ, Київська, Дніпропетровська, Закарпатська, Рівненська, Хмельницька, Черкаська та Чернівецька області.
- «СІРИЙ» (можлива загроза) – Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська та Тернопільська області.

Департамент захисту національної державності (Департамент «Т»)

Департамент було створено у 1992 році на базі п'ятого управління КДБ УРСР — структурного підрозділу, наявного у всіх республіканських структурах КДБ СРСР, яке було відповідальним за контррозвідальну роботу по лінії боротьби з ідеологічними диверсіями супротивника.

Структура Департаменту ЗНД:

- Центральне управління;
- головні відділи при обласних органах СБУ;
- сектори при міжрайонних відділах.

Функціонал Департаменту:

- Захист національної державності;
- Протидія зміні конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади;
- Протидія пропаганді війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної та іншої ворожнечі;
- Протидія посяганням на права і свободи людини, а також попередження, виявлення і припинення злочинів та інших протиправних діянь, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам держави і безпеки громадян України.

Головне управління внутрішньої безпеки

Саме на цей підрозділ покладено обов'язки із протидії інфільтрації до лав СБУ агентів спецслужб іноземних держав, виявлення та протидії вчиненню злочинів власними співробітниками, а також захист своїх співробітників та членів їх сімей від протиправних посягань, в процесі виконання ними своїх функціональних обов'язків.

Програма "Схеми" – спільний проєкт Радіо Свобода та UA: ПЕРШИЙ.
Сюжет Валерії Єгошиної від 29.10.2020 року.

Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення

СБУ здійснює інформаційно-аналітичну діяльність з метою сприяння керівництву держави в реалізації зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу щодо розвитку держави, зміцнення її обороноздатності і економічного потенціалу, розширення міжнародного співробітництва.

Департамент охорони державної таємниці та ліцензування

Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та інших законодавчих актів СБУ бере участь в розробленні та здійсненні заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, що є власністю держави.

Навчальні заклади

■ **Національна академія Служби безпеки України**

Національна академія СБУ – єдиний в Україні вищий навчальний заклад, який здійснює підготовку фахівців СБУ за напрямом – контррозвідника.

Програма навчання включає в себе юридичну, спеціальну, філологічну (11 іноземних мов) підготовку, а також вивчення дисциплін «національна безпека», «кібербезпека», «право» тощо.

В Академії функціонують:

- Навчально-науковий інститут контррозвідувальної діяльності;
- Навчально-науковий інститут перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів СБУ;
- Навчально-науковий інститут інформаційної безпеки;
- Навчально-науковий центр мовної підготовки.

Інститут підготовки юридичних кадрів

Інститут підготовки юридичних кадрів для СБУ заснований у 1994 році для підготовки правників і слідчих української спецслужби та інших правоохоронних органів, та є підрозділом Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Дисципліни та спецкурси:

- досудове розслідування в органах СБУ;
- правове забезпечення оперативно-службової діяльності;
- основи державної безпеки, контррозвідальної та оперативно-розшукової діяльності;
- тактико-спеціальна та оперативно-тактична підготовки.

Галузевий державний архів СБУ

Архів був створений у 1994 році і є одним із найбільш доступних серед архівів колишнього КДБ у пострадянських країнах.

Матеріали, які тут зберігаються, охоплюють період від 1918 року до часу розпаду СРСР. Це майже 224 тисячі томів тільки в Києві. Також понад 735 тисяч томів – в обласних підрозділах.

Значна частина Архіву – це кримінальні справи на репресованих у 1920-1980 роках українських діячів. Частина документів і фотографій вже оцифрована і є у вільному доступі.

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз

Інститут здійснює розробку і виготовлення нових зразків спецтехніки.

Зокрема:

- спеціальної техніки та обладнання для антитерористичних підрозділів;
- інженерного устаткування для розмінування;
- комплексів перехоплення інформації;
- новітніх експертно-криміналістичних засобів, технологій та методик.

Розробки Інституту використовуються в оперативно-розшуковій, контррозвідальній та антитерористичній діяльності. В той же час, Інститут здійснює техніко-криміналістичне забезпечення слідчих і розшукових дій.

Центр судових і спеціальних експертиз виконує **23 види експертиз** за **43 спеціальностями**, у тому числі:

- технічну експертизу документів;
- почеркознавчу;
- балістичну, трасологічну, вибухотехнічну;
- відео-, звукозапису;
- комп'ютерно-технічну;
- телекомунікаційну;
- наркотичних засобів і психотропних речовин;
- біологічну експертизу.

Військово-медичне управління

Управління здійснює організацію охорони здоров'я в системі СБУ та є організаційно-методичним центром, який контролює роботу всіх військово-медичних підрозділів СБУ.

Водночас це і лікувально-профілактичний заклад, який надає амбулаторну та стаціонарну медичну допомогу, організовує профілактику та забезпечує реабілітацію хворих з широким спектром захворювань.

Висновки

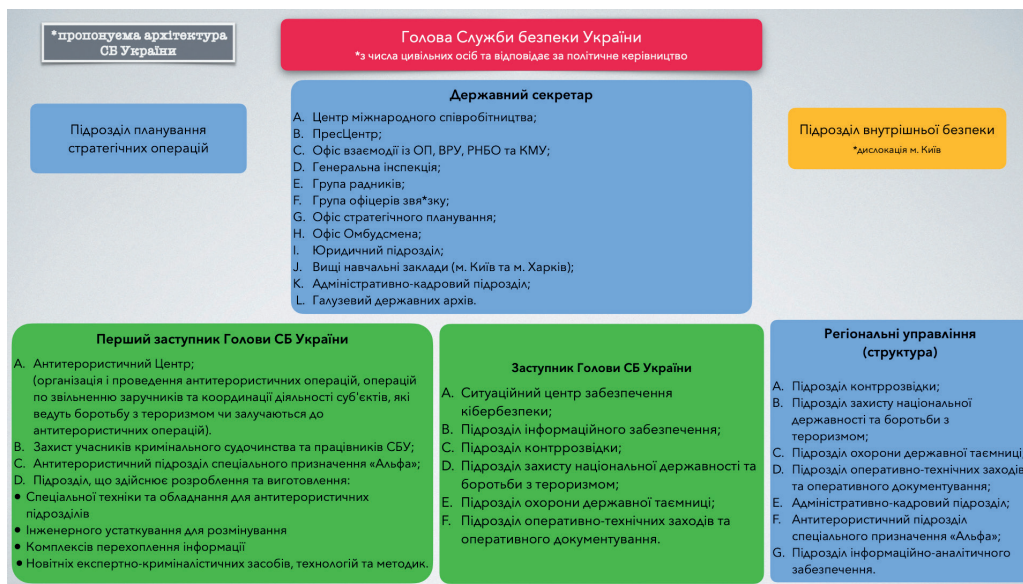
На перший погляд, можливо дійти висновку, що найбільш проблемними підрозділами української спецслужби є Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, Головне управління захисту інтересів держави в сфері економічної безпеки, а також Головне слідче управління. Однак, це лише на перший і не дуже уважний погляд. Саме ці підрозділи, своєю активною та не завжди бездоганною, з точки зору етики або Кримінального кодексу діяльністю, привернули до себе увагу громадськості, а також стали об'єктом численних сюжетів та статей. Надзвичайно високий та іноді безпідставний рівень утаємниченості, наслідування радянського принципу «честь мундиру», дозволяє залишити без громадського розголосу велику кількість темних сторінок в діяльності СБУ, її рядових та високопосадових співробітників, зокрема, з числа генералітету.

У перспективі, діяльність усіх без винятку підрозділів СБУ та їх керівників, повинна стати предметом детальної уваги з боку нового керівництва спецслужби. Увагу до того ж доцільно зосередити не на «полюванні за відьмами» або перетягуванні «ковдри» повноважень, а на виконанні чітких та прагматичних завдань, які будуть збігатися із стратегією національної безпеки України.

Основна максима: кожний державний орган повинен займатися виключно своїм колом чітко визначених завдань та обов'язків, без їх перетинання з іншими державними органами. Керівники цих державних органів, повинні нести персональну відповідальність за результативність і ефективність роботи, та не перекладати відповідальність на інші органи

Пропонована структура нової СБУ та деталізація по підрозділах

Ключові інноваційні рішення в роботі Служби безпеки України

01 **Зміна акценту роботи спецслужби:** з кримінального переслідування на глибоку контррозвідальну діяльність та попередження вчинення протиправних посягань. Крім того, в пріоритеті роботи спецслужби буде аналітичне забезпечення діяльності вищих посадових осіб держави. Така діяльність буде виконуватися в такому співвідношенні: **70%** – це постановка інформаційних завдань керівництвом «з гори до низу», а **30%** – це ініціативні інформування від органів та підрозділів СБУ.

Поступова передача слідчих функцій та підрозділів СБУ до ДБР. В подальшому ДБР та СБУ будуть співпрацювати в режимі гібриду.

Центральне управління спецслужби (окрім підрозділу внутрішньої безпеки та регіональних управлінь) не здійснює оперативно-розшукову та контррозвідальну діяльність.

02 Поступове скорочення штатної чисельності СБУ за рахунок співробітників допоміжних підрозділів, ліквідації соціальної інфраструктури (відомчих дитячих садочків, санаторіїв, медичних закладів тощо), передача частини господарських функцій на аутсорс (харчування, обслуговування автотранспорту тощо). Ліквідація/об'єднання частини районних, міжрайонних та міських підрозділів СБУ. Реалізація цих заходів матиме наслідком значну оптимізацію бюджетних витрат. Медичну інфраструктуру доцільно зберегти і передати до сфери управління Міністерства оборони.

03 Зміна організації керівництва: керівництво діяльністю СБУ здійснює Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Президента України з числа цивільних осіб строком на 7 років. Одна і та ж особа не може обіймати цю посаду два строки поспіль. Попередньо, кандидат на посаду Голови СБУ проходить співбесіду в профільному Комітеті Верховної Ради України, до відома якого віднесено здійснення контролю за діяльністю розвідальних органів та спецслужб.

За результатами розгляду, Комітет надає Президенту України свої висновки та пропозиції стосовно кандидата на посаду Голови, які носять характер рекомендаційних.

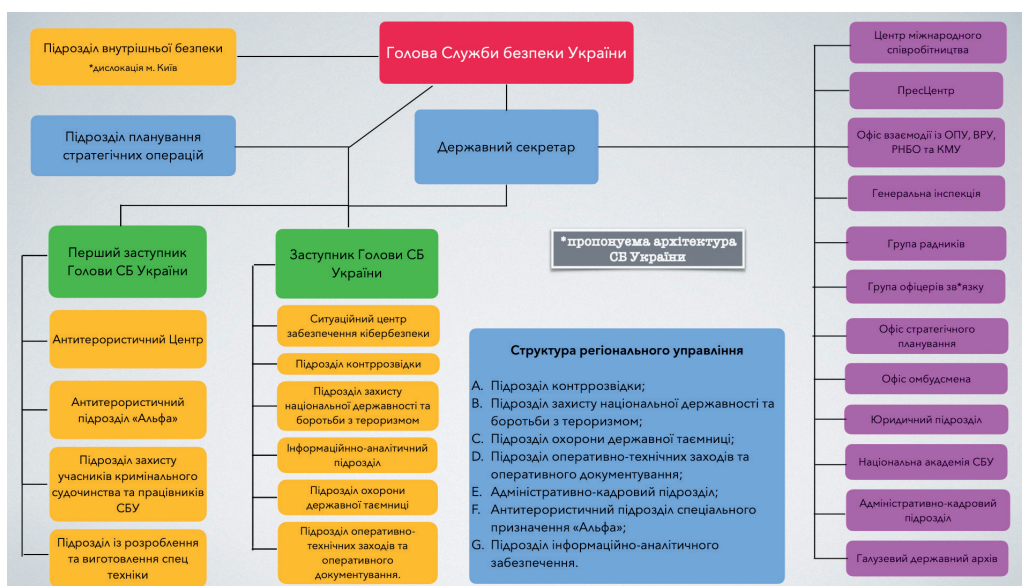
04 Голова СБУ самостійно (без указу Президента України) **призначає на посади** державного секретаря (через конкурс), першого заступника, заступника, керівників функціональних підрозділів Центрального Управління (ЦУ) та керівників регіональних органів (збігається з кількістю областей).

05 Скорочення кількості заступників Голови СБУ з п'яти посад до двох. Вводиться посада державного секретаря (Голова СБУ здійснює формування стратегії розвитку спецслужби та державної політики, а державний секретар забезпечує її впровадження в життя, контролює виконання вказівок та наказів Голови, а також керує апаратом).

Кандидати на посади державного секретаря, першого заступника Голови СБУ, заступника Голови, керівників функціональних підрозділів ЦУ, а також керівники регіональних органів проходять співбесіду в профільному Комітеті Верховної Ради України, до відома якого віднесено здійснення контролю за діяльністю розвідальних органів та спеціальних служб.

За результатами розгляду, Комітет надає Голові СБУ свої висновки та пропозиції стосовно представлених кандидатів, які носять характер рекомендаційних. **Пропонована загальна штатна чисельність співробітників СБУ – 13.000 осіб.**

- 06** **Введення системи електронного документообігу**, у якій на першому етапі будуть циркулювати документи без грифу обмеження. Таке рішення значно оптимізує та прискорить внутрішній документообіг, а також суттєво зменшить щорічні бюджетні витрати на утримання співробітників секретаріатів та закупівлю витратних матеріалів.
- 07** **Запровадження у системі СБУ внутрішньої онлайн електронної системи моніторингу іноземців та осіб без громадянства**, що відвідують об'єкти критичної інфраструктури України, а також іноземних делегацій, що відвідують державні установи України (відповідно до Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18.12.2013, №939).
- 08** **Запровадження постійного онлайн доступу співробітників СБУ до баз даних моніторингу** суден цивільної та військової авіації з іноземною реєстрацією, що здійснюють зліт/посадку в аеропортах України, а також морських та річкових судів з іноземною реєстрацією, що входять/виходять в порти України.
- 09** **Запровадження постійного онлайн доступу співробітників СБУ до всіх державних реєстрів** необхідних для виконання службових обов'язків. Крім того, забезпечується доступ до баз даних Державної прикордонної служби України стосовно іноземців та осіб без громадянства, які прибувають/залишають Україну або слідуєть транзитом із використанням авіа-, морського-, річкового-, залізничного, автомобільного транспорту та в пунктах пішого переходу через державний кордон.

Розподіл сфер діяльності

■ Голова Служби безпеки України

Представляє СБУ у взаємовідносинах з іншими органами влади, під час міжнародних контактів. Здійснює політичне керівництво та визначає стратегічні напрями роботи спецслужби.

Особисто координує та організовує роботу наступних підрозділів:

I Підрозділ внутрішньої безпеки (дислокація м. Київ)

- Здійснення оперативно-розшукових та контророзвідувальних заходів з метою попередження, виявлення, припинення вчинення правопорушень з боку співробітників СБУ.
- Проведення службових розслідувань стосовно співробітників СБУ.
- Перевірка інформації, що міститься у зверненнях фізичних та юридичних осіб, засобах масової інформації, інших джерелах, у тому числі отриманої через спеціальну телефонну лінію, сторінку в мережі Інтернет, засоби електронного зв'язку СБУ щодо причетності співробітників СБУ до вчинення правопорушень.

Здійснення контролю за дотриманням співробітниками СБ України вимог антикорупційного законодавства.

II Підрозділ планування стратегічних операцій.

Здійснює планування особливо складних та важливих операцій, оперативно-технічних заходів, оперативних впроваджень, комбінацій тощо. Комплектується з числа найбільш досвідчених та підготовлених співробітників та підпорядковується особисто Голові СБУ.

■ Державний секретар СБУ

Голова СБУ формує стратегію короткострокового, середньострокового та довгострокового розвитку спецслужби та державну політику, а державний секретар (так само як державний секретар міністерства) забезпечує її повсякденне впровадження в життя. Основними завданнями державного секретаря СБУ є забезпечення діяльності СБУ, стабільності та наступності у її роботі, організація поточної роботи, пов'язаної із здійсненням повноважень СБУ. Державний секретар керує апаратом СБУ, координує взаємодію Першого заступника, заступника, керівників функціональних підрозділів центрального апарату, а також керівників регіональних органів.

До сфери його діяльності не відноситься вирішення питань, що стосуються внутрішньої безпеки, виконання доручень слідчих за конкретними кримінальними провадженнями, роботи за контррозвідальними або оперативно-розшуковими справами, планування операцій із звільнення заручників, здійснення інших контррозвідальних та оперативно-технічних заходів.

■ Перший заступник Голови СБУ

На час відсутності Голови СБУ тимчасово виконує його функції. Безпосередньо здійснює координацію роботи наступних підрозділів:

I Антитерористичний центр.

II Антитерористичний підрозділ «Альфа».

III Підрозділ захисту учасників кримінального судочинства та працівників СБУ.

■ Заступник Голови СБУ

Безпосередньо здійснює координацію роботи наступних ключових підрозділів:

I Підрозділ контррозвідки. Функції:

- Протидія розвідувально-підривній діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та приватних осіб на шкоду національним інтересам України, зокрема, і на міжнародній арені.
- Контррозвідальний захист економічного добробуту України від впливу спецслужб іноземних держав, іноземних урядових або приватних підприємств, організацій та установ (робота виключно з позицій іноземної присутності).
- Протидія діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та приватних осіб у кібернетичному просторі, боротьба з кібертероризмом і кібершпигунством, втручання в роботу державних органів, підприємств та установ (частка держави не менше 30%), військових та стратегічних об'єктів.

II Підрозділ захисту національної державності. Функції:

Протидія розвідувальній, терористичній, екстремістській (потребує законодавчого визначення) та іншій діяльності спецслужб іноземних держав, злочинів проти миру і безпеки людства, розповсюдження зброї масового ураження.

III Інформаційно-аналітичний підрозділ.

IV Підрозділ оперативно-технічних заходів та візуального спостереження.

V Центр забезпечення кібербезпеки.

VI Підрозділ охорони Державної таємниці.

Центральне управління (окрім підрозділу внутрішньої безпеки та регіональних управлінь) не провадить оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність. Підрозділи ЦУ формуються з числа досвідчених та професійних співробітників. Завдання ЦУ – координація діяльності регіональних підрозділів, надання практичної та методологічної допомоги.

Досудове розслідування злочинів проти національної безпеки України, виявлення та попередження яких віднесено до компетенції СБУ здійснюються ДБР. Оперативні підрозділи СБУ в рамках кримінальних проваджень щодо розслідування злочинів проти національної безпеки України виконують доручення, надані виключно слідчими ДБР.

На Голову СБУ, державного секретаря, першого заступника Голови, заступника Голови та керівників регіональних органів розповсюджується обов'язок щорічної подачі декларацій про майно та доходи.

Функціонал нової Служби безпеки України:

- 01** Протидія та профілактика (виявлення, локалізація, ліквідація причин та умов, що можуть спричинити або сприяти проведенню такої діяльності) **проведення розвідувально-підривної діяльності** спецслужбами іноземних держав, організацій, установ та окремих осіб на шкоду національним інтересам України.
- 02** Протидія та профілактика **тероризму**, зокрема, і міжнародному.
- 03** Протидія та профілактика **екстремістської (потребує законодавчого визначення) та іншої діяльності** спецслужб іноземних держав, організацій, установ та окремих осіб злочинів проти миру і безпеки людства.
- 04** Протидія та профілактика **розповсюдженню зброї масового ураження**, а також хімічних, бактеріологічних, вірусних та інших речових, створених в рамках військових та цивільних програм, що можуть бути використані на шкоду інтересам України, життя, здоров'я громадян та довкілля.
- 05** **Контррозвідувальний захист економічного добробуту України** від прямого та опосередкованого впливу спецслужб іноземних держав, іноземних урядових або приватних підприємств, організацій та установ та окремих осіб (робота виключно з позицій іноземної присутності).
- 06** Протидія діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та приватних осіб, у кібернетичному просторі, боротьба з кібертероризмом і кібершпигунством, втручання в роботу державних органів, підприємств та установ (частка держави не менше **30%**), військових та стратегічних об'єктів.
- 07** Охорона державної таємниці.

Висновки

Українське суспільство повинно бачити оновлену вітчизняну спецслужбу, увага якої буде сконцентрована на довготривалій протидії спецслужбам іноземних держав. Суттєве збільшення кількості вдало проведених зухвалих оперативних комбінацій, операцій з дезінформації, впровадження агентури до іноземних спецслужб та інших інформаційних операцій, поза всяким сумнівом, призведе підвищення стану захищеності, як всієї країни в цілому, так і кожного громадянина окремо.

Спецслужба повинна повністю позбутися «коротких» поліцейських результатів, на кшталт затримання в аеропорту партії із 20 контрабандних сучасних смартфонів.

Для забезпечення виконання своїх функцій, співробітникам СБУ буде забезпечено належне грошове забезпечення та гідні соціальні гарантії.

Впровадження в СБУ системи електронного документообігу (на першому етапі для документів без грифу обмеження), а також надання співробітникам доступу до основних державних електронних масивів інформації, на короткому проміжку часу забезпечить значний прогрес у сфері забезпечення національної безпеки. Крім того, внаслідок позбавлення функції втручання спецслужби в економічні процеси (окрім фактів діяльності іноземних спеціальних служб та їх агентів), сприятиме розвитку економіки держави та значно збільшить довіру суспільства до спецслужби, основною метою діяльності якої і є забезпечення безпеки суспільства.

Іноземний досвід запровадження парламентського контролю

Мета парламентського контролю за діяльністю спецслужб та розвідувальних органів спрямована на забезпечення дотримання цими службами і органами прав і свобод громадян під час виконання своїх спеціальних повноважень.

У більшості країн світу існує два основні різновиду здійснення парламентського контролю за певними аспектами діяльності спецслужб та розвідувальних органів:

- Загальні парламентські комітети.
- Спеціалізовані парламентські комітети.
- Загальні парламентські комітети.

У більшості держав, до компетенції ряду парламентських комітетів **із загальною сферою повноважень** відноситься контроль за деякими аспектами роботи спецслужб та розвідувальних органів. Зокрема, такі комітети відповідальні за внутрішні справи, безпеку, правосуддя та оборону, а окрім своєї основної специфіки також можуть контролювати діяльність спецслужб та розвідувальних органів.

Аналогічно, комітети із наскрізних питань, таких як права людини, також можуть контролювати деякі аспекти роботи спецслужб. У багатьох випадках такі комітети мають супутні юрисдикції.

Недоліки загальних парламентських комітетів:

Такі комітети забезпечують лише поверхневий контроль за спецслужбами та розвідувальними органами, оскільки вони, як правило, вирішують інші численні питання та часто не мають часу, ресурсів, доступу до секретної інформації та/або знань, щоб зосередитися на цих службах і органах.

Спеціалізовані парламентські комітети

З огляду на недоліки загальних комітетів, багато держав вирішили створити в парламенті спеціалізовані комітети для контролю за діяльністю спецслужб та розвідувальних. Такі комітети, як правило, є повноцінними комітетами парламенту.

Спеціалізовані комітети, зазвичай, здійснюють парламентський контроль за одним або декількома спецслужбами в цілому. Також, спеціалізованим комітетам може доручатися контроль певного аспекту діяльності спецслужб, такого як фінанси.

Такі комітети, як правило, створюються на підставі статуту (Іспанія, Італія) або базуватися на власних правилах парламенту (Нідерланди). У деяких випадках повноваження спеціалізованих комітетів можуть бути прямо визначені в Конституції (Німеччина).

У багатьох демократичних державах існує один спеціалізований парламентський контрольний орган (комітет), відповідальний за ретельний контроль усіх спецслужб, розвідувальних органів або конкретних функцій незалежно від того, які державні органи їх виконують.

У двопалатних парламентах такі комітети є спільними, об'єднують членів обох палат, наприклад, Комітет з парламентського контролю Італії (Italian parliament oversight committee (COPASIR)) та Постійний об'єднаний комітет парламенту Австралії з питань розвідки та безпеки (Australian parliament Permanent Joint Committee on Intelligence and Security).

У деяких державах комітети, що здійснюють контроль за декількома спецслужбами, розвідувальними органами, розташовані в одному будинку двопалатного парламенту, наприклад: парламентська контрольна група Німецького Бундестагу (German Bundestags Parliamentary Control Panel) та Голландський комітет з питань розвідки та безпеки (Deutch Tweede Kamers Committee on Intelligence and Security Services).

Іншим різновидом цього підходу є створення по одному спеціалізованому контрольному Комітету в обох палатах двопалатного парламенту, кожна з яких повинна відповідати за контроль за широким спектром спецслужб і їх функцій.

Найкращий приклад це Конгрес США, в якому діє Комітет з питань розвідки Сенату та Постійний комітет палати представників з питань розвідки (Senate Select Committee on Intelligence and the House of Representatives Permanent Select Committee on Intelligence).

Нарешті, в окремих державах вирішили створити декілька парламентських комітетів, кожен з яких несе виключну відповідальність за контроль діяльності конкретної спецслужби (Чехія, Словаччина, Румунія).

Висновки

Важко оцінити й порівняти результативність діяльності кожної з двох моделей парламентського контролю (загальні комітети та спеціалізовані комітети) через певну засекреченість їх роботи.

Однак, часто вважається доречною практикою створення одного єдиного (спеціального) комітету, який би відповідав за контроль за всіма спеціальними службами, розвідувальними органами та їх функціями, оскільки це сприяє безпечішому контролю та дозволяє уникати проблеми потрапляння певних питань у сферу компетенції двох та більше парламентських комітетів.

У випадках задіяння для контролю декількох комітетів, нагляд може стати фрагментарним.

З іншого боку, наявність декількох комітетів, кожен з яких зосереджується на якійсь одній конкретній спецслужбі та/або розвідувальному органі, дозволяє контролерам зосередити свій час та ресурси на меншому колі питань, а також спеціалізуватися на роботі певного органу.

Переваги парламентського контролю за спецслужбами та розвідувальними органами

- 01** Може розглядатися як такий, що забезпечує **найбільш демократичний підхід до контролю**, оскільки контроль здійснюють безпосередньо обрані представники населення.
- 02** **Контроль за участю різних політичних партій** може гарантувати, що спецслужби та/або розвідувальні органи служать інтересам суспільства в цілому, а не чинному уряду або Президенту.
- 03** **Парламент здатний забезпечити результативність контролюючих процесів**, тобто врахування спецслужбами та/або розвідувальними органами висновків та рекомендацій відповідних комітетів з контролю. Парламент має у цьому плані численні інструменти, включно з бюджетними повноваженнями та повноваженнями звільнення з посад, а також можливістю внесення змін до законодавства, яке регулює діяльність таких органів.

Недоліки парламентського контролю за спеціальними службами та розвідувальними органами

01 Парламент, за визначенням, є формою для реалізації політичних інтересів партій.

У більшості парламентів депутати прагнуть розвивати інтереси своєї політичної партії/групи на противагу інтересам інших партій. Такі цілі часто не повною мірою сумісні з вимогами проведення ефективного незалежного контролю. Наприклад, депутати, які входять до складу керівної партії можуть бути не схильні висвітлювати питання чи події, які можуть завдати шкоди уряду або Президенту.

На відміну від цього, депутати від опозиційних партій іноді прагнуть використати свою позицію в контрольному комітеті для власної політичної вигоди.

Крім того, нестабільність парламентської політики – ще один недолік парламентського контролю. Зокрема у випадках, коли починають роботу молоді популістські партії (newly started «maverick» populist parties), ризики, пов'язані із витоком інформації для політичної чи іншої вигоди можуть бути значно більшими.

02 Депутати часто не мають досвіду, необхідного для розуміння роботи спецслужб та розвідувальних органів, а також й часу на відповідне навчання, чим можуть скористатися службові особи органів, які знаходяться у сфері відання такого комітету для того, щоб приховати певні проблеми, або увести парламентарів в оману.

Для вирішення цієї проблеми можливо забезпечити комплектування комітету парламентарями, які мають відповідний фаховий досвід. Також важлива експертна підтримка роботи комітету фаховим персоналом та штатними/позаштатними радниками.

Наявність у працівників апарату профільного парламентського комітету досвіду роботи у спецслужбах значно полегшує поточну роботу цього парламентського органу і фаховий рівень підготовлених ним документів.

Приклад реалізації концепції парламентського контролю за діяльністю спецслужб та розвідувальних органів

США

У 1976 році створено **Спеціальний комітет у справах розвідки** (далі – СКСР) **Сенату** та **Постійний спеціальний комітет у справах розвідки** (далі – ПСКСР) **Палати представників**. У разі необхідності розгляду екстраординарних питань була передбачена можливість створення спеціальних комісій.

Провідні напрямки роботи обох комітетів щодо здійснення контрольних функцій є:

- розгляд проекту бюджету розвідувального співтовариства та контроль за витрачанням коштів протягом фінансового року;
- розробка законодавства у сфері розвідувальної діяльності;
- контроль за проведенням таємних операцій;
- затвердження (у СКСР) поданих Президентом кандидатур на посади директора і першого заступника директора ЦРУ, а також керівників військової розвідки, чиї посади відповідають званню тризіркового генерала;
- підготовка доповідей для відповідних палат Конгресу з окремих проблем, у вирішенні яких розвідка відігравала істотну роль.

Велика Британія

У 1994 році був ухвалений закон «Про розвідувальні служби», а у складі парламенту створений **Комітет у справах розвідки та безпеки** (далі – КСРБ). До повноважень Комітету були віднесені питання контролю за дотриманням законодавства у діяльності спецслужб, витратами бюджетних коштів та управлінням спецслужбами з боку уряду. У 2013 році повноваження КСРБ були розширені шляхом надання права контролювати оперативну діяльність спецслужб (за винятком поточних оперативних заходів).

Об'єктами контролю **КСРБ** стали також урядові структури (Об'єднаний розвідувальний комітет та Секретаріат національної безпеки), військова розвідка Міністерства оборони та Управління з питань безпеки та боротьби з тероризмом Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС)

До складу **КСРБ** входить 9 членів від Палати громад та Палати лордів, жоден з яких не може обіймати посаду в уряді. Члени **КСРБ** призначаються спільним рішенням обох палат парламенту, за поданням Прем'єр-міністра, погодженого з лідером опозиції. Для виконання своїх обов'язків членам **КСРБ** надається доступ до інформації, що становить державну таємницю.

КСРБ може готувати також спеціальні таємні звіти з питань діяльності спецслужб для уряду, за власною ініціативою, або на прохання членів Кабінету міністрів. Частина таких спеціальних звітів пізніше (після відповідного цензурування) оприлюднюється на веб-сайті **КСРБ**.

Засідання **КСРБ** відбуваються у закритому режимі, але законодавство зобов'язує **КСРБ** видавати щорічний відкритий звіт про свою діяльність. Попередньо проект звіту погоджується з Прем'єр-міністром, щоб запобігти витoku чутливої для національної безпеки інформації. Як правило, після публікації відкритого звіту, уряд готує свою відповідь на звіт (з оцінками того чи іншого положення), яка передається Прем'єр-міністром до парламенту.

Parliamentary Oversight Parliament vs Government

Концепція парламентського контролю в Україні

Загальний огляд

Для повноцінного та збалансованого парламентського контролю за діяльністю розвідувальних органів, спецслужб та правоохоронних органів пропонується запровадити в Україні систему із **двох окремих спеціальних Комітетів**.

I Комітет Верховної Ради України із забезпечення здійснення парламентського нагляду та контролю за **спеціальними службами, розвідувальними органами**.

II Комітет Верховної Ради України із забезпечення здійснення парламентського нагляду та контролю за **правоохоронними органами**.

Таке рішення дозволить забезпечити парламентський контроль над спецслужбами, розвідувальними, правоохоронними органами, та координаційними органами, а також значно розвантажить чисельність вже існуючих Комітетів Верховної Ради України, що позитивно вплине на ефективність їх роботи.

Водночас парламентський контроль має охоплювати більшість аспектів діяльності спеціальних служб та розвідувальних органів. Натомість втручання у процес виконання ними функціональних завдань є недоцільним, а часто – шкідливим з точки зору національної безпеки.

До сфери відання Комітету Верховної Ради України із забезпечення здійснення парламентського нагляду та контролю за спецслужбами та розвідувальними органами (далі – Комітет) **доцільно віднести наступні органи:**

- *Служба безпеки України;*

- Служба зовнішньої розвідки України;
- Управління державної охорони України (попередньо позбавивши правоохоронних функцій);
- Розвідувальний орган Адміністрації Державної прикордонної служби України (попередньо позбавивши правоохоронних функцій);
- Головне управління розвідки Міністерства оборони України;
- Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України;
- Координаційний орган з питань розвідки.

Завдання Комітету:

- 01** Участь у стратегічному плануванні діяльності спецслужб та розвідувальних органів на наступний календарний рік.
- 02** Проведення поточного контролю діяльності спецслужб та розвідувальних органів та заслуховування звітів про виконання запланованих заходів без їх деталізації та розшифрування форм, методів та осіб які приймають участь у таких заходах.
- 03** Розгляд скарг про порушення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, перевірка фактів катування або нелюдського поводження, а також порушення прав підприємств, установ та організацій з боку співробітників органів і служб, віднесених до сфери відання Комітету.
- 04** Розгляд фактів про надзвичайні події, що мали місце у цих органах і службах (загибель або травмування під час виконання службових обов'язків, витік таємної інформації, журналістські розслідування) та інших питань діяльності органів і служб, що викликали широкий резонанс у суспільстві, та реагування на які потребує втручання з боку Комітету.

Скарги від фізичних та юридичних осіб на діяльність органів і служб, віднесених до сфери відання Комітету, розглядаються Комітетом тільки у випадку, якщо заявник не отримав вичерпну відповідь на них в результаті попередніх звернень безпосередньо до цих органів або органів прокуратури.
- 05** Участь у формуванні та розробці загальних та спеціальних бюджетів (без конкретизації заходів або шляхів використання коштів) на наступний календарний рік, а також здійснення контролю та аналізу проведених органами і службами державних закупівель за бюджетні кошти.
- 06** Спільно з Рахунковою палатою регулярно проводити заслуховування звітів щодо ефективності, повноти та законності використання загальних та спеціальних (без конкретизації заходів) бюджетів за відповідний календарний рік.

Формування Комітету та Секретаріат Комітету

Комітет формується з числа народних депутатів Верховної Ради України поточного скликання пропорційним шляхом (паритетне представництво усіх фракцій та груп) та здійснює свою роботу на постійній основі.

Кількість членів Комітету визначається Законом України «Про комітети Верховної Ради України», а також відповідними Постановами Верховної Ради України, але **кількість членів даного Комітету повинна бути непарною**.

Поточне забезпечення діяльності Комітету здійснює **Секретаріат Комітету**.

Вмотивована відмова органу, уповноваженого на проведення спеціальної перевірки для надання допуску до роботи із державною таємницею, виключає право народного депутата на членство в Комітеті, а працівника Секретаріату на роботу в Комітеті, крім обіймання посад, посадові обов'язки яких не передбачають роботу із державною таємницею.

Обмеження та заборони

Перед вступом на посаду, члени Комітету та співробітники Секретаріату Комітету надають добровільну письмову згоду на:

- **проведення стосовно них спеціальної перевірки** для надання допуску до роботи із державною таємницею;
- **проходження ними періодичного поліграфічного дослідження** на предмет виявлення фактів та обставин, що виключають можливість неупередженої роботи в Комітеті;
- **проведення стосовно них періодичної та вибіркової перевірки** Службою безпеки України на предмет виявлення фактів та ознак втручання в діяльність Комітету або Секретаріату, а також прямого/опосередкованого впливу на процес підготовки/ухвалення рішень Комітетом з боку спецслужб іноземних держав, їх представників, організацій та фізичних осіб.

Реалізація згаданих пропозицій можлива через внесення змін до ряду Законів України, зокрема:

- **Закону України «Про контрольно-розвідувальну діяльність»** для доповнення переліку вже передбачених підстав для проведення контрольно-розвідувальної діяльності;
- **Законів України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України»,** якими передбачити, що відмова члена Комітету або співробітника Секретаріату Комітету від проходження спеціальної перевірки для надання допуску до роботи із державною таємницею – позбавляє права членства в Комітеті, також права роботи в Секретаріату Комітету на посадах, пов'язаних із роботою з державною таємницею; відмова члена Комітету або співробітника Секретаріату Комітету від проходження періодичного поліграфічного до-

слідження – позбавляє права членства в Комітеті, також роботи в Секретаріаті Комітету; відмова члена Комітету або співробітника Секретаріату Комітету від проходження періодичної та вибіркової перевірки СБУ – позбавляє права членства в Комітеті, також роботи в Секретаріаті Комітету.

Щорічно члени Комітету в обов'язковому порядку **повинні проходити курс із щонайменше восьми годин лекційних занять** в одному з вищих навчальних заходів, який в попередньому календарному році входив до ТОП-15 кращих вузів країни, **з предмету етики**.

Доступ до приміщень

Доступ членів Комітету до будівель, споруд та приміщень органів і служб, віднесених до сфери відання Комітету, **відбувається за погодженням із керівництвом таких органів та відповідно Закону України «Про статус народного депутата України»**.

Доступ до матеріалів справ

Члени Комітету та Секретаріату Комітету **не мають доступу до матеріалів активних розвідувальних, контррозвідувальних або оперативно-розшукових справ**.

Членам Комітету **надається доступ виключно до матеріалів завершених розвідувальних, контррозвідувальних або оперативно-розшукових справ тільки у випадку наявності звернення або скарги** фізичної, юридичної особи, або державного органу щодо конкретної операції.

Погодження призначення на посади

Кандидати на посади керівників органів, віднесених до сфери відання Комітету, проходять обов'язкову попередню співбесіду у Комітеті.

За результатами розгляду кандидатур та проведених співбесід, Комітет надає Президенту України або Прем'єр-міністру свої письмові висновки, пропозиції та рекомендації.

Кандидати на посади керівників функціональних підрозділів, а також керівників регіональних підрозділів органів, віднесених до сфери відання Комітету, проходять попередню співбесіду в Комітеті.

За результатами розгляду, Комітет надає керівникам органів віднесених до сфери відання Комітету свої висновки, пропозиції та рекомендації.

Реалізація згаданих ініціатив потребуватиме внесення змін до Конституції України.

Форми роботи Комітету

Відкриті засідання. Передбачають проведення засідань Комітету за участі інших народних депутатів, державних органів, підприємств, організацій, установ та громадян, представників ЗМІ, інших організацій громадянського суспільства.

Кількість учасників відкритих засідань Комітету обмежується виключно фізичною здатністю приміщення розмістити присутніх. Секретаріат Комітету забезпечує можливість здійснення фото-, відео-, аудіо фіксації та онлайн трансляції засідання.

Закриті засідання. Передбачають проведення засідань Комітету за участі обмеженого кола запрошених учасників, у приміщенні, яке відповідає встановленим критеріям захисту інформації. Фото-, відео-, аудіо фіксація, або онлайн трансляція таких засідань не проводиться.

Ефективним вважається **використання інструментів тимчасових слідчих комісій, спеціальних тимчасових слідчих комісії і тимчасових спеціальних комісій** Верховної Ради України, які утворюються і діють відповідно до Регламенту Верховної Ради України.

Сила рішень Комітету

З метою правового посилення рішень парламентського Комітету, неухильного виконання службовими особами органів і служб, віднесених до сфери відання Комітету, він наділяється заходами реагування трьох порядків.

Заходи перераховуються в порядку зростання їх правової сили, але члени Комітету в праві використовувати їх у будь-якій послідовності або комбінації.

Реагування першого порядку:

- 01** вносити керівництву спецслужб та розвідувальних органів **обов'язкові до розгляду письмові рекомендації**;
- 02** надавати керівництву спецслужб та розвідувальних органів **письмові зауваження**;
- 03** викликати на засідання Комітету (зокрема, і закриті) **для дачі письмових та усних пояснень співробітників будь-якого якого рангу** органів віднесених до сфери відання Комітету.

Реагування другого порядку:

- 01** надавати керівництву спецслужб та розвідувальних органів **письмові рекомендації щодо необхідності проведення службового розслідування** (перевірки) стосовно конкретних службових осіб або факту, що є предметом парламентського нагляду;

- 02** надавати керівництву спецслужб та розвідувальних органів письмові **рекомендації щодо необхідності відсторонення** від виконання посадових обов'язків конкретних службових осіб на час проведення службового розслідування (перевірки).
- 03** надавати керівництву спецслужб та розвідувальних органів **письмові рекомендації щодо необхідності пониження в посаді або звільнення** з посади конкретних службових осіб.

Реагування третього порядку:

- 01** письмово звертатися до правоохоронних органів **із вимогою проведення розслідування** стосовно конкретних керівників або співробітників спецслужб та розвідувальних органів, або факту, що є предметом парламентського контролю;
- 02** вносити на розгляд керівників спецслужб та розвідувальних органів **вмотивоване подання із рекомендацією звільнення** з посад керівників функціональних підрозділів та керівників територіальних органів;
- 03** вносити на розгляд Прем'єр-міністра та Президента України, **вмотивоване подання із рекомендацією звільнення** з посади керівників спецслужб та розвідувальних органів, їх перших заступників та заступників;
- 04** за вмотивованим поданням Комітету, **Верховна Рада України простою більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу може висловити недовіру керівникам органів** віднесених до сфери відання Комітету, питань їх першим заступникам, заступникам та керівникам територіальних органів.

Висловлення Парламентом недовіри службовим особам органів, віднесених до сфери відання Комітету, тягне за собою **звільнення такої службової особи з посади**.

Реалізація цих пропозицій можлива після внесення змін до Конституції України, законів України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України».

Додаткові запобіжники та балансири

За результатами розгляду наданих Комітетом рекомендацій та зауважень, службові особи спецслужб та розвідувальних органів **протягом 10 робочих днів письмово інформують Комітет про результати розгляду таких рекомендацій та зауважень**.

Звернення/запити Комітету (в межах компетенції) **є обов'язковими до розгляду** всіма службовими особами спецслужб та розвідувальних органів протягом 10 робочих днів. Службові особи спецслужб та розвідувальних органів **зобов'язані з'явитися за викликом до Комітету** для дачі усних та/або письмових роз'яснень/пояснень/свідчень з приводу розгляду питань, віднесених до відання Комітету.

Звітування

Щороку Комітет на відкритому засіданні (або за необхідності на закритому) **попередньо заслуховує особисті звіти керівників** (або осіб, що їх заміщують) органів, віднесених до сфери відання Комітету, за основними показниками діяльності за минулий календарний рік.

Комітет своїм рішенням (простою більшістю голосів) **затверджує висновок** щодо ефективності роботи керівників органів, віднесених до сфери відання Комітету, або визнає їх роботу як незадовільну.

Після звітування у Комітеті, керівники органів, віднесених до сфери відання Комітету, **обов'язково та особисто звітують на пленарному засіданні парламенту** за основними показниками діяльності за минулий календарний рік та надають відповіді на запитання парламентарів.

Наступним, після керівника органу, віднесеного до сфери відання Комітету, в парламенті **виступає Голова Комітету**.

У своєму виступі Голова Комітету оголошує висновок Комітету щодо результатів діяльності керівників органів, віднесених до сфери відання Комітету та пропонує головуючому поставити на голосування **два варіанти рішення**:

- затвердити результати роботи органу;
- визнати результати роботи незадовільними, що тягне за собою звільнення особи з займаної посади.

Реалізація цих пропозицій можлива після внесення змін до Конституції України, законів України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України».

Висновки

Не так вже і важливо, яка саме концепція реформування вітчизняної спецслужби буде визначна, як найбільш прийнятна для сучасних реалій України.

Єдиним мірилом успіху такої реформи буде тільки реакція українського суспільства та бізнесу, які повинні почати сприймати Службу безпеки України не як надзвичайно брутального лісоруба, який хаотично розмахує сокирою навколо себе, а як справжнього, професійного та холонокровного майстра ножового бою.

04

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

04

¹ <https://bitly.su/Pu7zWs>.

² **Резолюція 1096 (1996) Парламентської асамблеї Ради Європи**

«Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем».

³ **Hans Born and Ian Leigh, Democratic Accountability of Intelligence Services, Policy Paper No. 19 (Geneva: DCAF, 2006) p. 17**, <https://dcaf.ch/democratic-accountability-intelligence-services>

⁴ «Ефективний демократичний контроль за діяльністю національних служб безпеки», Тематична доповідь Комісара Ради Європи з прав людини, Council of Europe (May 2015), DCAF (2016 – українська версія), https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/CoE_Oversight_Security_Services_ukr.pdf

⁵ **Control of internal security services in council of Europe member states**

<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=16689&lang=en>

⁶ **The Intelligence and Security Services Act 2017**

<https://english.aivd.nl/about-aivd/the-intelligence-and-security-services-act-2017>

⁷ **Décret n° 2014-445 du 30 avril 2014 relatif aux missions et à l'organisation de la direction générale de la sécurité intérieure**, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000028887486/>

⁸ <https://www.verfassungsschutz.de/en/about-the-bfv/tasks/what-exactly-are-the-tasks-of-the-domestic-intelligence-services>

⁹ **The Law No. 14/February 24, 1992 - Law on the organization and the operation of the Romanian Intelligence Service** – was published in "Monitorul Oficial al României" (Official Gazette of Romania), Part 1, No. 33, March 3, 1992, https://www.sri.ro/fisiere/legislation/Law_SRI.pdf

¹⁰ «Закон за Държавна агенция "Национална сигурност"», https://www.dans.bg/images/stories/promzak/Normativni%20aktove/ZAKON_za_Dyrjavna_agenciaq_Nacionalna_sigurnost.pdf

¹¹ «Спеціальні служби Республіки Польща: здобутки та прорахунки – висновки для України», Володимир Паливода, <https://niss.gov.ua/news/statti/specialni-sluzhbi-respubliki-polscha-zdobutki-ta-prorakhunki-visnovki-dlya-ukraini>

¹² <https://www.bis.cz/how-we-work/>

¹³ **Zákon č. 46/1993 Z. z. (o Slovenskej informačnej službe)**

<https://www.sis.gov.sk/o-nas/zakon-o-sis.html>.

¹⁴ <https://www.sab.gov.lv/?a=s&id=45>.

¹⁵ <https://www.vsd.lt/en/activities/intelligence/>.

¹⁶ <https://www.kapo.ee/en/content/areas-activity.html>.

¹⁷ **Compilation Agencies Intelligence for Oversight, Report to the UN Human Rights Council**,

https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/International_Standards_Eng_23-10.pdf.

¹⁸ **Доповідь спеціального доповідача з питань дотримання та захисту прав людини та основних свобод у контексті боротьби з тероризмом:** Збірка прикладів позитивного досвіду у сфері формування нормативної та інституційної бази та заходів, спрямованих на забезпечення розвідувальними службами прав людини у контексті боротьби з тероризмом (у тому числі, нагляд за розвідувальними службами), Документ ООН № A/HRC/14/46 (17 травня 2010 р.), <https://digitallibrary.un.org/record/684869>.

¹⁹ **Закон про національну безпеку України, Стаття 6**

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

²⁰ **Проект Закону «Про парламентський контроль за дотриманням положень законів в діяльності спеціальних служб та правоохоронних органів держави»**, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65317.

²¹ **«Нові глобальні принципи збалансовують нацбезпеку і право знати»**, 15.06.2013, <https://cedem.org.ua/news/novi-globalni-pryntsypy-zbalansovuyu/>.

²² **DCAF–UNDP (2008), Public Oversight of the Security Sector. A Handbook for Civil Society Organisations. p 6.**, <https://ukrainesecuritysector.com/topic/security-sector-oversight>.

²³ **Integrity Self-Assessment Process: A Diagnostic Tool for National Defence Establishments**, <https://ukrainesecuritysector.com/publication/integrity-self-assessment-process-diagnostic-tool-national-defence-establishments/>.

²⁴ **Integrity Action Plan A handbook for practitioners in defence establishments**, http://cids.no/wp-content/uploads/2014/12/Integrity-Action-Plan-handbook_web.pdf.

²⁵ <https://buildingintegrity.hq.nato.int/News.aspx?id=14201435&AspxAutoDetectCookieSupport=1>.

²⁶ <https://cids.no/institutions-and-networks/>.

²⁷ <https://www.da.mod.uk/>.

²⁸ **«Виховання доброчесності та боротьба з корупцією у оборонному секторі. Збірка прикладів (компендіум) позитивного досвіду»**, DCAF, 2010, https://ukrainesecuritysector.com/wp-content/uploads/2016/08/A-Compendium-of-Best-Practices_RUS.pdf.

²⁹ **«Ефективний демократичний контроль за діяльністю національних служб безпеки»**, Тематична доповідь Комісара Ради Європи з прав людини, Council of Europe (May 2015), DCAF (2016 – українська версія), https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/CoE_Oversight_Security_Services_ukr.pdf.

³⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=D4RsXMuQE4>

³¹ **«СБУ повідомила про кількість звільнених українських заручників»**, <https://trueua.info/news/sbu-povidomila-kilkist-zvilnenih-ukrainskih-zaruchnikiv>

³² https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_13th_HRMMU_Report_3March2016_ru.pdf

³³ <https://news.un.org/en/story/2016/05/530272-citing-obstruction-un-torture-prevention-panel-suspends-ukraine-visit#.V8OW-CgrKUI>

³⁴ **«Тебе не існує». Свавільні затримання, насильницькі зникнення та тортури на Сході України»**, <https://www.hrw.org/uk/report/2016/07/21/292289>.

³⁵ **«Візит підкомітету ООН до приміщень СБУ: звіт відомства та думки правозахисників»**, https://humanrights.org.ua/material/vizit_pidkomitetu_oon_do_primishhen_sbu_zvit_vidomstva_ta_dumki_pravozahisnikiv.

³⁶ <https://www.thetimes.co.uk/edition/world/kyiv-allows-torture-and-runs-secret-jails-says-un-vwlcrcpsjn>

³⁷ https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_14th_HRMMU_Report_RUSSIAN.pdf

³⁸ <https://www.hrw.org/ru/news/2016/08/28/293434>, https://amnesty.org.ru/pdf/Ukraine-report_RUS.pdf, <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1067002018UKRAINIAN.PDF>, <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1067002018ENGLISH.PDF>

³⁹ https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport16th_UKR.pdf

⁴⁰ <https://korrespondent.net/ukraine/3724312-deputat-rasskazal-o-15-mesiatsakh-v-plenu-sbu>

- ⁴¹ <https://hromadske.ua/posts/hromadske-ziasuvalo-chy-isnuvaly-taiemni-tiurmy-sbu>
- ⁴² https://www.youtube.com/watch?v=mpvvZM_yycU
- ⁴³ **«Забезпечити відповідальність за порушення прав людини – ключове послання Місії ООН після 5 років роботи в Україні»**, <https://hromadske.ua/posts/zabezpechiti-vidpovidalnist-za-porushennya-prav-lyudini-klyuchovij-mesidzh-misiyi-oon-pislya-5-rokiv-roboti-v-ukrayini>
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ **«Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 листопада 2019 року – 15 лютого 2020 року», стр.12**, https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/29thReportUkraine_UA.pdf
- ⁴⁶ **Геннадій Токарев, Олена Аценко. Справа Берії живе і перемагає?** <http://khp.org/index.php?id=1496843403>
- ⁴⁷ **Див. Щорічну доповідь 2016 року , с.221**, <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3>
- ⁴⁸ **Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини за 2017 рік**, <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/>.
- ⁴⁹ **«Звіт про стан прав людини в Україні 15 грудня 2014 року»**, http://www.un.org.ua/images/stories/OHCHR_Report_on_Ukraine_15_December.pdf,
«Звіт про стан прав людини в Україні з 1 грудня 2014 року по 15 лютого 2015 року», http://www.un.org.ua/images/stories/9thOHCHRreportUkraine_1.pdf,
«Звіт про стан прав людини в Україні 16 лютого – 15 травня 2015 року», <http://www.un.org.ua/images/stories/10thOHCHRreportUkraine.pdf>,
«Звіт про стан прав людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2015 року», http://www.un.org.ua/images/stories/HRMMU_11th_report_08.09.2015.pdf,
«Report on the human rights situation in Ukraine 16 August to 15 November 2015», http://www.un.org.ua/images/stories/12th_OHCHR_report_on_Ukraine_EN.pdf.
- ⁵⁰ **Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 15 грудня 2014 р.**, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/8th_OHCHR_Report_on_Ukraine_Ukr.pdf
- ⁵¹ **Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 1 грудня 2014 р. – 15 лютого 2015 р.**, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/9th_OHCHR_report_Ukr.pdf
- ⁵² **Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 лютого – 15 травня 2015 р.**, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/10th_HRMMU_report_-_Ukraine_-_1_June_2015-UA.pdf
- ⁵³ **Report on the human rights situation in Ukraine 16 May to 15 August 2015**, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/HRMMU_11th_report_08.09.2015.pdf
- ⁵⁴ **Report on the human rights situation in Ukraine 16 August to 15 November 2015**, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/12th_OHCHR_report_on_Ukraine_EN.pdf
- ⁵⁵ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport20th_UKR.pdf
- ⁵⁶ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineNov2017-Feb2018_UKR.pdf
- ⁵⁷ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineMay-August2018_UKR.pdf
- ⁵⁸ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineAug-Nov2018_UKR.pdf
- ⁵⁹ **Див. також Доповідь УВКПЛ за період із 16 листопада 2018 р. до 15 лютого 2019 р., п. 49.**
- ⁶⁰ **Згідно з листом СБУ № 01-3664 від 28 березня 2019 р., слідство досі триває.**
- ⁶¹ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineFeb-May2019_UKR.pdf

⁶² На веб-сайті «Миротворець» розміщуються персональні дані осіб, які, за твердженнями, пов'язані з озброєними групами і (або) яких називають «терористами». Це порушує презумпцію невинуватості, право на недоторканність приватного життя та захист персональних даних. Ці дані часто використовуються як єдина причина для арешту осіб (примітка ММПЛ).

⁶³ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineMay-August2019_UKR.pdf

⁶⁴ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineAugust-November2019_UKR.pdf

⁶⁵ Ця програма, запроваджена СБУ у серпні 2015 року, дозволяє особам, які добровільно відмовилися від участі у озброєних групах, уникнути кримінального переслідування за їхню участь у вищезгаданих групах, за умови, що вони не брали участі у вбивствах, катуваннях, зґвалтуваннях, нападах на підприємства, установи, організації та інших тяжких злочинах, готові надати інформацію про злочини, пов'язані зі створенням або діяльністю озброєних груп, та готові сприяти у припиненні цієї діяльності (примітка ММПЛ).

⁶⁶ http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineNov2019-Feb2020_UKR.pdf

⁶⁷ **Архів ХПГ, фонд ЦСС, опис 8, справа 20.**

⁶⁸ **Архів ХПГ, фонд ЦСС, опис 8, справа 21.**

⁶⁹ **Денис Волоха. Дід з банкою меду: чому Україна, імовірно, обміняла невинуватого.**
<http://khp.org//index.php?id=1578007620>

⁷⁰ **Refworld/ International Protection Considerations related to developments in Ukraine – Update III/ September 2015:** <http://www.refworld.org/docid/56017e034.html>

⁷¹ **Refworld/ International Protection Considerations related to developments in Ukraine – Update III/ September 2015:** <http://www.refworld.org/docid/56017e034.html>

⁷² **EUR-Lex-32013L0032-EN:** <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=celex%3A32013L0032>

⁷³ **Права людини в Україні – 2017. Доповідь правозахисних організацій** / За ред.: О.М. Павліченко, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – <https://helsinki.org.ua/publications/richna-dopovid-pravozahysnyh-orhanizatsij-prava-lyudynu-v-ukrajini-2017/>

⁷⁴ **Конституція України:**

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80//>
Відомості Верховної Ради України № 30, ст. 14, 1996

⁷⁵ **Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень:**
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154

⁷⁶ Там само

⁷⁷ **Кримінальний кодекс України, стор. 5:** <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page5>

⁷⁸ **Служба безпеки України та права людини – Є. Захаров:**

[//">https://helsinki.org.ua/sluzhba-bezpeky-ukrajiny-ta-prava-lyudynu-e-zaharov //](https://helsinki.org.ua/sluzhba-bezpeky-ukrajiny-ta-prava-lyudynu-e-zaharov) Українська Гельсінська Спілка з прав людини – 23 січня 2017

⁷⁹ **Влада США непокоїться за викраденого в Києві російського опозиціонера:**

[//">https://www.unian.ua/world/707754-vlada-ssha-nepokojitsya-za-vikradenogo-v-kiievi-rosiyskogo-opozitsionera.html //](https://www.unian.ua/world/707754-vlada-ssha-nepokojitsya-za-vikradenogo-v-kiievi-rosiyskogo-opozitsionera.html) УНІАН – 25 жовтня 2012

⁸⁰ **Подобед П. Справа Олександра Шумкова: Ще один українець став заручником Росії:**

[//">http://tyzhden.ua/Society/201515 //](http://tyzhden.ua/Society/201515) Тиждень – 8 жовтня 2017

⁸¹ [//">https://espreso.tv/video/265999 //](https://espreso.tv/video/265999) **Людина і право, Еспресо TV** – 13 квітня 2019

⁸² Там само.

- ⁸³ За інформацією наданою журналістом Радіо Свобода Анваром Деркачем, який веде моніторинг порушень прав мусульман в Україні
- ⁸⁴ За інформацією наданою журналістом Радіо Свобода Анваром Деркачем, який веде моніторинг порушень прав мусульман в Україні
- ⁸⁵ **Історія невдалої втечі громадського активіста з Росії:**
<https://hromadske.ua/posts/istoriia-nevdaloi-vtechi-z-rosii> // Громадське - 7 серпня 2017
- ⁸⁶ **Маєтня Е. Где было гестапо – теперь администрация:**
<https://www.svoboda.org/a/28866295.html> // Радио Свобода - 21 листопада 2017
- ⁸⁷ **«Мемориал»: арестованный за критику Путина Владимир Егоров – политзаключённый:**
<https://memohrc.org/ru/news/memorial-arestovanny-za-kritiku-putina-vladimir-egorov-politzaklyuchyonnyy> // Правозащитный центр Мемориал - 4 жовтня 2017
- ⁸⁸ **Дагестан: хроника террора:** <http://old.memo.ru/a/282860.html> // Мемориал - 4 ноября 2016
- ⁸⁹ **Country Reports on Human Rights Practices for 2017. Russia. // Bureau of Democracy, Human Rights and Labor U.S. Department of State //**
<https://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/#wrapper>
- ⁹⁰ **Дагестан: хроника террора (1996 –2018):**
<http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/73122/> - 13 октября 2018
- ⁹¹ **Томак М. Из ста вернулось пятеро:**
http://lb.ua/society/2016/12/08/352887_sta_vernulos_pyatero.html // LB.ua - 8 ноября 2016
- ⁹² **CASE OF GAYSANOVA v. RUSSIA:**
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-162705%22%5D%7D> - 12 мая 2016
- ⁹³ **Их записали в ИГИЛ Орхан Джемаль нашел россиян, которых разыскивает Интерпол:**
<https://www.youtube.com/watch?v=h96BR9TyOyM> - 22 квітня 2016
- ⁹⁴ **Федеральный закон от 2 ноября 2013 г. N 302-ФЗ "О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации»:**
<https://rg.ru/2013/11/06/izmenenia-dok.html> //RG. RU- 6 ноября 2013
- ⁹⁵ **Громадське радіо:** <https://hromadskeradio.org/news/2017/02/12/za-2014-2017-roky-ukrayina-vydala-v-rf-36-lyudey-vidpovid-gpu>
- ⁹⁶ **Медійна ініціатива за права людини:** <https://www.facebook.com/MediaInitiativeForHumanRights/photos/a.1355274427845895.1073741828.1303674326339239/1421075894599081/?type=3&theater>
30 ноября 2016.
- ⁹⁷ **Заява МЗС України у зв'язку з репресіями Російської Федерації проти громадян України:**
<http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/6699-zajava-mzs-ukrajini-u-zvjazku-z-represijami-rosijskoji-federaciji-proti-gromadyan-ukrajini> - 29 грудня 2016
- ⁹⁸ **Руслан Зейтуллаєв:**
<http://letmypeoplego.org.ua/uk/prisoner/ruslan-zeytullaev> // Let my people go.
- ⁹⁹ **ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ № 29, Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин:**
<http://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32789.pdf> // -18 листопада 2016 року
- ¹⁰⁰ **Томак М. Без права на притулок. Україна і вигуки ФСБ «тримайте терориста!»:**
<https://www.radiosvoboda.org/a/28135228.html> // Радіо Свобода- 23 листопада 2016
- ¹⁰¹ **Томак М.: Из ста вернулось пятеро:**
http://lb.ua/society/2016/12/08/352887_sta_vernulos_pyatero.html //LB. UA - 8 декабря 2016
- ¹⁰² **Имарат Кавказ:** <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/158730> //Кавказский узел - 27 декабря 2016

¹⁰³ Відповідно до показів біженців з Дагестану у неопублікованих інтерв'ю, які містяться в архіві ХПГ.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ **Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України** (щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які брали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України): http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57000

¹⁰⁶ За інформацією наданою журналістом Радіо Свобода Анваром Деркачем, який веде моніторинг порушень прав мусульман в Україні

¹⁰⁷ З коментаря Мейрієва журналісту Радіо Свобода Анвару Деркачу

¹⁰⁸ **Шамбазов Артур Ринатович:**

<https://myrotvorets.center/criminal/shambazov-artur-rinatovich/> // Миротворець - 21 января 2016

¹⁰⁹ **Список колишніх співробітників СБ України, які зрадили присязі і перейшли на бік ворога, Служба Безпеки України:**

<https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/586#.nQliRULh.dpbs//> - 26 березня 2016

¹¹⁰ **Деркач А. ФСБ и СБУ: экстрадиция по расписанию?**

<https://ru.krymr.com/a/28123818.html//> Крым. Реалии - 17 ноября 2016

¹¹¹ **Підполковника СБУ викрили на співпраці зі спецслужбами Росії:**

<https://prm.ua/sbu-vikrila-svogo-pratsivnika-na-spivpratsi-z-spetssluzhbami-rosiyi/> // Прямий - 21 грудня 2017

¹¹² **Исламофобия в Украине: возможные причины и ответные действия:**

<https://golosislama.com/news.php?id=34029> // Голос ислама.ru. - 7 марта 2018

¹¹³ **Реплянчук Д. Нелегали «під дахом» СБУ:** <https://hromadske.ua/posts/nelehaly-pid-dakhom-sbu-shcho-vidomo-pro-zatrymannia-ofitsera-kontrozvidky-karamushka> //Громадське - 27 квітня 2018

¹¹⁴ **Дагестанку с семью детьми египетские власти выслали в Россию:**

<https://www.kavkazr.com/a/28740665.html> // Кавказ. Реалии -17 сентября 2017

¹¹⁵ **Погранслужба Украины запретила дагестанке с семью детьми въезд на территорию страны на три года:** <https://www.kavkazr.com/a/28679426.html> //Кавказ. Реалии - 16 августа 2017

¹¹⁶ **CASE OF POLONSKIY v. RUSSIA. HUDOK European Court of Human Rights,**

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Polonskiy%20v.%20Russia%22%2D%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2D%22CHAMBER%22%2D%22itemid%22:%5B%22001-91788%22%5D%7D>

¹¹⁷ **CASE OF SOLMAZ V. TURKEY HUDOK European Court of Human Rights Application number: 51564/99**

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2D%22CHAMBER%22%7D%7D>

¹¹⁸ **Case of Čonka v. Belgium, HUDOC, no. 51564/99, § 42 in limine, ECHR 2002-I, and Shamayev and Others v. Georgia and Russia, no. 36378/02, § 396, ECHR 2005-III**

<http://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-%C4%8Donka-v-belgium-application-no-5156499-5-february-2002>

¹¹⁹ **Case of Farhad Aliyev v Azerbaijan, HUDOC, no. 37138/06, §146, 9 November 2010**

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2237138/06%22%2D%22itemid%22:%5B%22001-101682%22%5D%7D>

¹²⁰ **Case of Baranowski v. Poland, HUDOC, no. 28358/95, §§ 51-52, ECHR 2000-III**

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2228358/95%22%7D%7D>

¹²¹ **Azerbaijan. Freedom in the World 2018.:**

<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/azerbaijan>

¹²² <http://khp.org/index.php?id=1576510966>

¹²³ [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-204352%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-204352%22]})

¹²⁴ **Belarus. Freedom in the World 2018. Freedom House**//
<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/belarus>

¹²⁵ **Belarus 2017 /2018. Amnesty international** //
<https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/belarus/report-belarus/>

¹²⁶ **Добровольця "Правого Сектору" Аватарова засудили в Белорусі до 5 років**
https://censor.net.ua/ua/news/387442/dobrovoltsya_pravogo_sektoru_avatarova_zasudyly_v_bilorusi_do_5_rokiv // Цензор.Нет - 5.05.2016

¹²⁷ **Мати білоруса, який воював на Донбасі, звернулася до Порошенка:**
<https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/19/7150049/> // Українська Правда - 19 липня 2017

¹²⁸ **Білоруські добровольці АТО просять притулку у Польщі, Дєро.ua.:**
<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/kazakhstan> . 23 серпня 2016

¹²⁹ <http://khp.org/index.php?id=1560949758>

¹³⁰ За інформацією журналіста Анвара Деркача, отриманою від членів родини Халімова.

¹³¹ **Украинские правоохранители сотрудничают со спецслужбами Узбекистана по поимке и выдворению людей**
<https://ukranews.com/news/734077-ukrainskie-pravoohraniteli-sotrudnichayut-so-spetssluzhbami-uzbekistana-po-poimke-i-vydvorennyu>

¹³² **Украинские правоохранители сотрудничают со спецслужбами Узбекистана по поимке и выдворению людей**
<https://ukranews.com/news/734077-ukrainskie-pravoohraniteli-sotrudnichayut-so-spetssluzhbami-uzbekistana-po-poimke-i-vydvorennyu>

¹³³ **Інтерпол vs азійський авторитаризм. Чи видасть Україна іноземних журналістів:**
<https://detector.media/withoutsection/article/132330/2017-11-27-interpol-vs-aziiskii-avtoritarizm-chi-vidast-ukraina-inozemnikh-zhurnalistiv/> // Детектор Медіа - 27 листопада 2017

¹³⁴ **Верховний Суд України зобов'язав Держміграційну службу дати статус політичного біженця журналістці з Казахстану:**
<https://gordonua.com/ukr/news/politics/-verhovnij-sud-ukrajini-zobov-jazav-gosmigratsionnuju-sluzhbu-dati-status-politichnogo-bizhentsja-zhurnalisttsi-z-kazahstanu-387583.html> // Гордон - 29 листопада 2018

¹³⁵ <https://klymenko-time.com/uk/novosti/sbu-poroshenko-tureczkie-speczsluzhby-kak-v-ukraine-pohitili-kurdsкого-politika-ozera/>

Публікація здійснена в рамках проекту
**«Secret Service of Ukraine Reform Based on
International Experience»**
(Реформа Служби безпеки України на основі
міжнародного досвіду)

між

**Громадською Організацією «Український
інститут майбутнього»**

та

**Міністерством закордонних справ
Королівства Нідерланди**

**UKRAINIAN
INSTITUTE
FOR THE FUTURE**

Ukrainian Institute for the Future

6, Pamyv Beryndy Lane, Kyiv

 uifuture.org